

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«ΤΑ ΙΕΡΑ ΚΟΡΥΦΗΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΠΛΕΓΜΑ»

ΦΟΙΤΗΤΗΣ: ΤΖΙΒΑΚΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
Α.Ε.Μ.: 423

ΕΠΟΠΤΕΥΟΥΣΑ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:
ΤΖΑΧΙΛΗ ΙΡΙΣ
ΚΟΠΑΚΑ ΚΑΤΕΡΙΝΑ
ΖΥΜΗ ΕΛΕΝΗ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2009

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος	3-4
Εισαγωγή	5-7
Κεφ.1. Ιερό Κορυφής Γιούκτα	
Προανακτορική Περίοδος.....	8-11
Παλαιοανακτορική Περίοδος.....	12-15
Νεοανακτορική Περίοδος.....	16-30
Μετανακτορική Περίοδος.....	31-39
Κεφ.2. Ιερό Κορυφής Ατσιπάδων	
Το ιερό.....	40-42
Οι οικισμοί.....	43-46
Κεφ.3. Ιερό Κορυφής Πετσοφά	
Προ/Παλαιοανακτορική Περίοδος.....	48-53
Νεοανακτορική Περίοδος.....	54-64
Κεφ.4. Ιερό Κορυφής Τραοστάλου	
Προ/Παλαιοανακτορική Περίοδος.....	65-73
Νεοανακτορική Περίοδος.....	74-82
Κεφ.5. Συμπεράσματα	83-86
Παράρτημα Ι. Εικόνες	87-118
Παράρτημα ΙΙ. Χάρτες	119-125
Πηγές άντλησης εικόνων	126-129
Συνομογραφίες	130-132
Βιβλιογραφία	133-141

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μέσα από την παρούσα εργασία θα γίνει μια απόπειρα μελέτης και κατανόησης του φαινομένου των ιερών κορυφής, των ιδιότυπων και ξεχωριστών αυτών τόπων λατρείας, των οποίων ο χαρακτήρας παραμένει αινιγματικός. Δεν πρόκειται για θρησκευολογική μελέτη του λατρευτικού τους τυπικού, των θρησκευτικών χαρακτηριστικών ή του ρόλου που διαδραμάτιζαν στη μινωική θρησκεία αλλά μια προσπάθεια να ιδωθούν μέσα από το κοινωνικό πρίσμα και να μελετηθεί η σχέση τους με τους οικισμούς, που τα πλαισίωναν, η παράλληλη πορεία και η σχέση μεταξύ τους και η ένταξη των ιερών μέσα στο οικιστικό πλέγμα.

Αρχικά σκοπός ήταν η μελέτη του συνόλου των ιερών κορυφής της Κρήτης και των οικισμών που σχετίζονταν με αυτά, είτε επρόκειτο για μια μικρή εγκατάσταση λίγων οικιών είτε για ένα ανάκτορο. Ο μεγάλος, όμως, όγκος του αντικείμενου μελέτης, οι διαφωνίες των ερευνητών, που ακόμη ερίζουν για τον πραγματικό αριθμό των ιερών κορυφής, και το γεγονός ότι πολλά από αυτά δεν έχουν ερευνηθεί ενδελεχώς ή δεν έχουν πλούσια αναφορά στη βιβλιογραφία οδήγησε στην απόφαση να γίνει μια προσεκτική και, όσον το δυνατό, αντιπροσωπευτικότερη επιλογή ιερών για να αποτελέσουν το αντικείμενο μελέτης.

Τα επιλεγθέντα ιερά είναι διασκορπισμένα σε όλη την επικράτεια της Κρήτης, Δυτική, Κεντρική και Ανατολική, εμφανίζουν μακροχρόνια περίοδο λειτουργίας και αναφέρονται συχνά στη βιβλιογραφία, έτσι ώστε να μπορούν να μελετηθούν απρόσκοπτα και να προαχθούν όσο το δυνατόν ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Επίσης, κρίνοντας τις αποστάσεις, που θα έπρεπε να διανύουν οι Μινωίτες, και τη δύσκολη γεωμορφολογία των ιερών κορυφής επιλέχθηκαν οι οικισμοί που βρίσκονταν σε μια ακτίνα, το μέγιστον, είκοσι χιλιομέτρων από τα ιερά, καθώς όσοι βρίσκονταν σε μεγαλύτερη απόσταση πιθανότατα εξυπηρετούνταν από κοντινότερα ιερά. Εξαίρεση αποτέλεσε η ανατολική κρήνη λόγω της ιδιαιτερότητάς της. Η μικρή της έκταση, η μεγάλη πυκνότητα των ιερών κορυφής στην περιοχή και το γεγονός ότι πολλοί οικισμοί είχαν τη δυνατότητα να επισκέφτονται πολλά ιερά οδήγησαν στην απόφαση να μελετηθούν οι θέσεις που βρίσκονταν σε πιο μικρή ακτίνα, από τα είκοσι χιλιόμετρα, από τα επιλεγέντα ιερά κορυφής.

Στην απόπειρα αυτή βοήθεια θα προσφέρουν οι χάρτες, που θα παρατεθούν στο δεύτερο μέρος της εργασίας. Αποτελούν βασικό τμήμα της και θα πρέπει να μελετηθούν συνδυαστικά με το κείμενο ώστε να δοθεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της διασποράς των ιερών κορυφής και των οικισμών που τα πλαισίωναν. Πρόκειται για χάρτες του κεντρικού, του δυτικού και του ανατολικού τμήματος της Κρήτης, στα οποία εντοπίζονται τα ιερά κορυφής της παρούσας εργασίας, στους οποίους απεικονίζεται η πυκνότητα των οικισμών, που πλαισίωναν τα ιερά, και η απόστασή τους από αυτά, ανά χρονική περίοδο χρήσης του κάθε ιερού. Ξεκινούν από την προανακτορική περίοδο, κατά την οποία ιδρύθηκαν τα περισσότερα ιερά κορυφής, συνεχίζουν με την παλαιοανακτορική και τη νεοανακτορική (εξαίρεση αποτελεί το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων, που δεν έδωσε νεοανακτορική φάση) ενώ για τη

μετανακτορική περίοδο υπάρχει χάρτης μόνο για το ιερό του Γιούχτα, καθώς ήταν το μοναδικό στο οποίο η λατρεία συνεχίστηκε την εποχή αυτή.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από τα πιο ενδιαφέροντα φαινόμενα του μινωικού πολιτισμού είναι τα ιερά κορυφής, δηλαδή τοποθεσίες λατρευτικού χαρακτήρα που βρίσκονταν σε υψηλές ορεινές θέσεις. Αυτού του είδους τα «ιερά» είναι κοινά στις θρησκείες πολλών πολιτισμών όμως στην εποχή του χαλκού στην Ελλάδα συναντώνται μόνο στη μινωική Κρήτη¹ (με εξαίρεση ένα ιερό κορυφής στο ύψωμα Αϊ-Γιώργη στα Κύθηρα).

Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα των σύγχρονων μελετητών ήταν να εντοπίσουν και να δώσουν έναν ακριβή ορισμό των θέσεων αυτών. Αρκεί δηλαδή να βρεθούν ειδώλια στην κορυφή ενός όρους ώστε να χαρακτηριστεί η θέση αυτή ως ιερό κορυφής; Επικρατεί ακόμη και σήμερα σύγχυση σχετικά με τον επίσημο αριθμό των ερευνηθέντων ιερών κορυφής. Ο Paul Faure έκανε λόγο τη δεκαετία του 1960 για πάνω από εκατό ιερά κορυφής διάσπαρτα σε όλη την Κρήτη. Ο Bogdan Rutkowski το 1972 στο έργο του *Cult Places in the Aegean World* συνέταξε μια λίστα ιερών κορυφής περιλαμβάνοντας 37 θέσεις ενώ στη δεκαετία του 1990 αναγνωρίζει 25 θέσεις που πληρούν όλες τις προϋποθέσεις και πρέπει να αναγνωρίζονται ως ιερά κορυφής, εκ των οποίων έχουν ερευνηθεί, διεξοδικά ή μερικώς, τα 18.²

Ποιος είναι όμως ο ορισμός της έννοιας «ιερό κορυφής» και ποια τα κριτήρια και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της; Ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο ήταν ο Sir John Myres το 1903 όταν διεξήγαγε ανασκαφές στην κορυφή του όρους Πετσοφάς, στην ανατολική Κρήτη.³ Ως ιερό κορυφής ορίζεται μια θέση που βρίσκεται, συνήθως, στην κορυφή ενός όρους ή ενός λόφου, ενώ ορισμένα, όπως οι Ατσιπάδες σε πλαγιά, όχι όμως απαραίτητα στην υψηλότερη κορυφή. Για παράδειγμα ο Κόφινας έχει υψόμετρο 1231 μέτρα ενώ το ιερό βρίσκεται στα 927 μέτρα. Το υψόμετρό τους ποικίλλει. Έτσι ο Πετσοφάς, που είναι το χαμηλότερο, βρίσκεται στα 215 μέτρα ενώ τα Κεριά στα 1168 μέτρα, συνήθως όμως απαντώνται σε υψόμετρα κάτω των χιλίων μέτρων. Παρόλη την υψομετρική διαφοροποίηση που παρατηρείται ανάμεσα στα ιερά κορυφής όλα βρίσκονται μέσα στα όρια αγροτικής εκμετάλλευσης⁴, γεωργικής ή ποιμενικής, τοποθετούνται σε ζώνες που έχουν βλάστηση αλλά τα δέντρα σπανίζουν. Πάντοτε δηλαδή τα ιερά κορυφής είναι εντός ζωνών ανθρώπινης εκμετάλλευσης και σε άμεση οπτική με αυτές. Σχεδόν όλα τα ιερά κορυφής σχετίζονται άμεσα με τις θερινές μετακινήσεις των κοπαδιών και για το λόγο αυτό οι πρώτοι επισκέπτες στις θέσεις αυτές εικάζεται ότι ήταν οι βοσκοί, γεγονός που αποτυπώνεται στο μεγάλο αριθμό ειδωλίων που απεικονίζουν βοοειδή κι αιγοπρόβατα⁵.

Επίσης ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των ιερών κορυφής, ίσως το σπουδαιότερο, είναι η θέα που προσφέρει κι η ορατότητά του. Ένα ιερό κορυφής πρέπει να έχει εξαιρετική θέα και να είναι εξίσου ορατό από την περιοχή στην οποία δεσπόζει. Για το λόγο αυτό πολλά ιερά κορυφής δε

¹ Peatfield A.A.D., "The topography of the Minoan peak sanctuaries" στο *B.S.A.* 78, 1983, σελ 273

² Peatfield A.A.D., "Minoan peak sanctuaries: History and Society" στο *Op.Ath.* 18, 1990, σελ 119

³ Peatfield A.A.D., "Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak sanctuary at Atsipadhes" στο *C.A.J.2*, 1992, σελ 59

⁴ Peatfield A.A.D., "Minoan peak sanctuaries: History and Society" στο *Op.Ath.* 18, 1990, σελ 120

⁵ Peatfield A.A.D., "The topography of the Minoan peak sanctuaries" στο *B.S.A.* 78, 1983, σελ 273

βρίσκονται στην υψηλότερη κορυφή αλλά σε αυτή που προσφέρει την καλύτερη θέα προς κι από την περιοχή άμεσης «εξάρτησης»¹.

Πολλές φορές οι θέσεις που επέλεγαν οι Μινωίτες για να ιδρύσουν ένα ιερό κορυφής προσέφεραν οπτική επαφή κι επέτρεπαν την επικοινωνία όχι μόνο με τους γύρω οικισμούς αλλά και με άλλα ιερά κορυφής. Για παράδειγμα, στην περιοχή του Ρεθύμνου το ιερό κορυφής του Βρύσινα επικοινωνεί οπτικά με το ιερό των Ατσιπάδων, ενώ στην ανατολική Κρήτη το ιερό κορυφής του Τραόσταλου βρίσκεται σε άμεση οπτική επαφή κι επικοινωνία με άλλα έξι ιερά, ήτοι ο Πετσοφάς, το Καλαμάκι, το Μόδι, η Άμπελος, το Κορακομούρι, το Μάρε². Το γεγονός αυτό ίσως σημαίνει ότι υπήρχε κάποιο είδος δικτύου ανάμεσα στα ιερά κορυφής. Ο Peatfield μάλιστα υποστηρίζει ότι, καθώς οι πυρές που άναβαν στα ιερά κορυφής ήταν ορατές από το ένα στο άλλο, ίσως μέσω αυτής της οπτικής επαφής κι επικοινωνίας να ενώνονταν διάφορες περιοχές σε μια μοναδική νύχτα εορτής³. Ακόμη καθώς 16 ιερά κορυφής είναι ορατά από τη Μήλο, τη Σαντορίνη και την Ανάφη αλλά κι από μακρινές αποστάσεις κι η παρουσία παχιών στρωμάτων στάχτης, αποτέλεσμα των μεγάλων πυρών που άναβαν, ενισχύει την ιδέα ότι τα ιερά κορυφής χρησιμοποιούνταν ως ορόσημο ή ως φάρος από τους ταξιδιώτες⁴.

Τα ιερά κορυφής βρίσκονταν πάντα κοντά και σε άμεση σχέση και συνάρτηση με οικισμούς, χωριά, πόλεις αλλά κι άλλες ανθρώπινες εγκαταστάσεις, όπως λιμάνια ή φυλάκια. Για παράδειγμα στην περιοχή του Αγιοφάραγγου συνδέονται με αγροικίες και τάφους⁵. Κάθε μεγάλος οικισμός βρισκόταν κοντά σε κάποιο ιερό κορυφής, συνδεόταν με αυτό και διατηρούσε άμεση οπτική επαφή. Ο Γιούχτας σχετίζεται με την Κνωσό και τις Αρχάνες, ο Πύργος με την Τύλισο, ο Τραόσταλος με την Κάτω Ζάκρο κι ο Πετσοφάς με το Παλαίκαστρο⁶. Τα ιερά κορυφής βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση από τους οικισμούς αυτούς και τα πιο πολλά διέθεταν και ομαλή πλαγιά για εύκολη πρόσβαση σε αυτά. Τα περισσότερα απείχαν περίπου μια ώρα από τους οικισμούς ενώ ακόμη και τα πιο απομακρυσμένα ιερά απείχαν μόνο λίγη ώρα, για παράδειγμα το Παλαίκαστρο απείχε 25 λεπτά από τον Πετσοφά και μια ώρα από το Μόδι⁷.

Δεν αρκεί όμως μια θέση να πληροί τα προαναφερθέντα τοπογραφικά χαρακτηριστικά για να προσδιοριστεί ως ιερό κορυφής, πρέπει να συνοδεύεται κι από τα ανάλογα ευρήματα. Αυτό δεν σημαίνει ότι η εύρεση ενός ειδώλιου στην κορυφή ενός όρους ή λόφου σηματοδοτεί την ύπαρξη ενός ιερού κορυφής αλλά είναι απαραίτητη η εύρεση ενός ικανοποιητικού αριθμού αντικειμένων ώστε να δηλώνουν πυκνότητα και παράδοση θρησκευτικών δραστηριοτήτων⁸. Από τα πιο χαρακτηριστικά ευρήματα ενός ιερού κορυφής είναι τα πήλινα ειδώλια, τα οποία χωρίζονται σε τέσσερις κατηγορίες: α) στα ανθρωπόμορφα, β) στα ειδώλια που αναπαριστούν ζωικές

¹ Kyriakides E., *Ritual in the Bronze Age Aegean: The Minoan Peak Sanctuaries.*, 2005, σελ 17,19

² Chrysoulaki S., "The Traostalos Peak Sanctuary: Aspects of Spatial Organisation", στο *AEGAEUM 22-POTNIA*, eds. Laffineur R & Hagg R., 2001, σελ 57

³ Peatfield A.A.D., "Palace and Peak: The Political and Religious Relationship between Palaces and Peak Sanctuaries" στο *F.M.P.*, eds. Hagg R. & Marinatos N., 1987, σελ 92

⁴ Soetens S., Sarris A., Topouzi S., "Peak Sanctuaries in the Minoan cultural landscape" στο *Θ' Κρητολογικό Συνέδριο*, τ.2, 2006, σελ 319-320

⁵ Peatfield A.A.D., "The topography of the Minoan peak sanctuaries" στο *B.S.A.* 78, 1983, σελ 27

⁶ Kyriakides E., *Ritual in the Bronze Age Aegean: The Minoan Peak Sanctuaries*, 2005, σελ 19

⁷ Rutkowski B., *The Cult Places of the Aegean*, 1986, σελ 93

⁸ Peatfield A.A.D., "Minoan peak sanctuaries: History and Society", στο *Op.Ath.* 18, 1990, σελ 120

μορφές, κυρίως βοοειδή, γ) αναθηματικά άκρα, δ) στα διάφορα ομοιώματα, τα οποία δε συναντιούνται σε καμιά άλλη μινωική θέση. Επίσης η ευρεθείσα κεραμική, που υποδηλώνει τις δραστηριότητες που διαδραματίζονταν σε μια τοποθεσία, βοηθά στην ταύτιση μιας θέσης ως ιερό κορυφής.¹

Τα ανθρώπινα ειδώλια απαντώνται σε όλα τα ιερά κορυφής κι αναπαριστούν τόσο ανδρικές όσο και γυναικείες μορφές σε λατρευτικές στάσεις. Σε ορισμένα ιερά κορυφής, όπως στον Πετσοφά, έχουν βρεθεί γυναικεία ειδώλια με περίτεχνα χτενίσματα και φορέματα.²

Μεγάλος είναι κι ο αριθμός των ειδωλίων που αναπαριστούν ζωικές μορφές, συνήθως βοοειδή, ενώ συχνή είναι η απεικόνιση οικόσιτων ζώων, όπως σκυλιά και χοίροι, άγριων ζώων, όπως νυφίτσες κι ακόμη πουλιά, σκαθάρια και ίσως και κρι-κρι.

Από τις πιο αξιοπρόσεχτες κι αξιοσημείωτες κατηγορίες ευρημάτων είναι οι πήλινες αναπαραστάσεις ανατομικών τμημάτων του ανθρώπινου σώματος. Ο Myres υποστήριξε ότι τα άφηναν ως αναθήματα για την ίαση ή έπειτα από ίαση ενώ ο Nilsson θεωρούσε ότι ήταν κατάλοιπα ανθρωποθυσιών, στηρίζοντας τη θεωρία του στην απουσία αναθημάτων που αναπαριστούν τα γεννητικά όργανα³. Η εύρεση όμως πήλινων ομοιωμάτων φαλλών στους Ατσιπάδες ανατρέπει τη θεωρία αυτή.

Σύμφωνα με τον Nowicki⁴ ένα νέο κριτήριο για την αναγνώριση μιας θέσης ως ιερό κορυφής, το πιο ουσιώδες κατά την Προανακτορική αλλά και την Παλαιοανακτορική περίοδο είναι τα βότσαλα. Σε ορισμένα ιερά κορυφής, όπως οι Ατσιπάδες και τα Κεριά συναντιούνται σε μεγάλες συγκεντρώσεις αλλά παραμένει άγνωστος ο λόγος εναπόθεσης κι η χρήση τους.

Τα ιερά κορυφής ήταν χώροι όπου γίνονταν τελετουργίες και πολύ συχνά αυτή η «ιερή περιοχή», το «τέμενος», οροθετούνταν. Η έκτασή τους ποικίλλει. Τα μικρά επαρχιακά τεμένη δεν είναι μεγαλύτερα από 300-400 τ.μ., τα μεσαία 600-1000 τ.μ. και τα μεγαλύτερα 2000-2500τ.μ⁵. Το τέμενος συχνά οροθετείται με σειρά από βράχια και κάποια άλλα φορές από αδρά κατασκευασμένα τείχη. Στην περιοχή όπου λάμβαναν χώρα οι τελετουργίες υπήρχαν λίθινες τράπεζες ή σωροί λίθων και μεταγενέστερα βωμοί. Ακόμη σε ορισμένα ιερά κορυφής σώζονται ίχνη εκτεταμένων κατασκευών. Πρόκειται συνήθως για ένα ή περισσότερα δωμάτια, χτισμένα αδρά από ντόπιο λίθο⁶.

Επομένως για να προσδιορισθεί μια θέση ως ιερό κορυφής πρέπει να συνδυάζει μια σειρά χαρακτηριστικών. Τα επιμέρους ευρήματα, όπως τα ειδώλια, βοηθούν στην αναγνώριση μιας θέσης ως ιερό κορυφής όμως τη μεγαλύτερη σημασία έχουν τα τοπογραφικά τα χαρακτηριστικά που συνοψίζονται στα εξής:

- α) βρίσκονται πάντα σε μια κορυφή
- β) προσφέρουν θέα από και προς την περιοχή
- γ) βρίσκονται κοντά σε περιοχές ανθρώπινης εγκατάστασης κι εκμετάλλευσης
- δ) παρουσιάζουν εύκολη προσβασιμότητα.

¹ Kyriakides E., *Ritual in the Bronze Age Aegean: The Minoan Peak Sanctuaries*, 2005, σελ 27

² Jones D., *Peak Sanctuaries and Sacred Caves in Minoan Crete*, 1999, σελ 6

³ Peatfield A.A.D., "Minoan peak sanctuaries: History and Society", στο *OpAth* 18, 1990, σελ 120

⁴ Nowicki K., "Some Remarks on the Pre-and Protopalatial Peak Sanctuaries in Crete" στο *A.E.A.*, v.1, ed. Rutkowski B., 1994, σελ 35

⁵ Rutkowski B., "Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture" στο *AEAGAEUM* 2, 1988, σελ 74

⁶ Peatfield A.A.D., "Minoan peak sanctuaries: History and Society", στο *Op.Ath.* 18, 1990, σελ 122

ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΓΙΟΥΚΤΑ

ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

I. Το ιερό

Ένα από τα σημαντικότερα ιερά κορυφής, ίσως το σπουδαιότερο της μινωικής Κρήτης είναι το ιερό του **Γιούκτα**, που δεσπόζει σε όλη τη βόρεια κεντρική Κρήτη. Βρίσκεται 13 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Κνωσού(**εικ.1**) και δυτικά των Αρχανών. Η σημερινή ονομασία του βουνού αποτελεί παραφθορά της αρχαιότερης: Ιυτ(τ)ός-Ιυκτός-Γιούκτας.¹ Η τοποθεσία κυριαρχεί σε ολόκληρη την περιοχή της επαρχίας Τεμένους(**εικ.2**) και της βόρειας ακτής κι από το ψηλότερο σημείο, την Ψηλή Κορφή, σε υψόμετρο 811 μέτρων, προσφέρει θέα, στα βόρεια προς το ανάκτορο της Κνωσού, το λιμάνι της Αμνισού και το νησάκι Δία, στα ανατολικά προς την επαρχία Πεδιάδος, στα δυτικά προς την επαρχία Μαλεβιζίου και τον ορεινό όγκο της Ίδας και στα νότια προς τις κορυφές των Αστερούσιων Ορέων.² Το πλέον αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Γιούκτας αποτελεί εστιακό κέντρο όχι μόνο για τους οικισμούς των γύρω περιοχών αλλά ακόμη και για τα υπόλοιπα ιερά κορυφής που υπάρχουν στην επικράτεια, στην οποία δεσπόζει, όπως τα ιερά κορυφής Γωνίων Φιλιορήμου και Πύργου.³

Σύμφωνα με την τοπική παράδοση αλλά και τις μαρτυρίες αρχαίων πηγών, όπως ο Κρητικός Επιμενίδης, ο Καλλίμαχος, ο Ρωμαίος Έννιος, ο Βυζαντινός Μιχαήλ Ψελλός, καθώς και με τις μαρτυρίες ταξιδιωτών, όπως οι Buadelmonti, Belon, Pashley, Spratt, Stillman, στην κορυφή του όρους Γιούκτα βρισκόταν ο τάφος του Δία.⁴ Οι ντόπιοι αναφέρονταν ακόμη και μέχρι πριν ορισμένα χρόνια, στην περιοχή ως «του Ζια το μνήμα». Ακούγεται παράδοξο το γεγονός να πεθαίνει ένας θεός όμως ο Κρηταγενής Ζεύς συσχετίστηκε με το μινωικό θεό της γονιμότητας που πέθαινε και ξαναγεννιόταν κάθε χρόνο.⁵ Πρώτη αναφορά κι επίσκεψη στη θέση στους νεότερους χρόνους, στη χαμηλότερη βόρεια κορυφή, σε υψόμετρο 780 μέτρων, έγινε από τον Buodelmonti το 1414 μ.Χ., κάποιες σημαντικές παρατηρήσεις έγιναν από τον Evans το 1896 μ.Χ., ο οποίος διεξήγαγε μικρή ανασκαφική έρευνα το 1909 μ.Χ., λεπτομερής περιγραφή γίνεται κι από την Taramelli το 1899 μ.Χ. ενώ το 1974 ξεκίνησε συστηματική ανασκαφική έρευνα υπό την επίβλεψη της Αλεξάνδρας Καρέτσου.⁶

Τα ιερά κορυφής κάνουν την εμφάνισή τους λίγο πριν τη γένεση των πρώτων ανακτόρων. Η πιο αξιόπιστη ένδειξη για την ίδρυση των ιερών κορυφής προέρχεται από το Γιούκτα, που μαζί με το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων, στη δυτική Κρήτη, αποτελούν τα πρωιμότερα ιερά κορυφής. Το

¹ Βασιλάκης Α., *ΟΙ 147 ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ*, 2000, σελ. 66-67

² Καρέτσου Αλ., «Ιερόν Κορυφής Γιούκτα», στο *Π.Α.Ε.* 1974, 1976, σελ 228

³ Peatfield A.A.D., "The topography of the Minoan peak sanctuaries", στο *B.S.A.* 78, 1983, σελ.276

⁴ Karetsoy Al. "THE PEAK SANCTUARY OF MT. JUKTAS" στο *Sanctuaries and Cults*, eds. Hagg R.&Marinatos N., 1981, σελ. 137

⁵ Βασιλάκης Α., *ΟΙ 147 ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ*, 2000, σελ. 66-67

⁶ Rutkowski B., "Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture" στο *AEAGAEUM* 2, 1988, σελ. 81

ιερό ιδρύθηκε γύρω από ένα βαθύ χάσμα(εικ.3), το ιερότερο σημείο της θέσης.¹ Στην κορυφή του βουνού υπάρχει ένα τείχος, που περιβάλλει τέμενος, κατασκευασμένο με μεγάλους λίθους, το οποίο σε ορισμένα σημεία έφτανε τα πέντε μέτρα ύψος και τα τρία μέτρα πλάτος. Στα κενά βρέθηκαν θραύσματα της MMI περιόδου, γεγονός που σημαίνει ότι χτίστηκε πριν την ανέγερση του πρώτου ανακτόρου της Κνωσού.² Τα πρωιμότερα ίχνη λατρείας χρονολογούνται στη MMIA περίοδο. Έχουν βρεθεί και θραύσματα της PMII περιόδου, χωρίς να μπορεί να αποδειχθεί ο λατρευτικός χαρακτήρας. Αντίθετα τα στρώματα της MMIIa περιόδου περιελάμβαναν ίχνη πυράς και στάχτη, οστά ζώων, ειδώλια και πολλά κωνικά κύπελλα³ ενώ η κατωφέρεια εντός του τείχους ήταν στρωμένη με άφθονα θραύσματα της MMIA περιόδου κι απομεινάρια μεγάλων πύλων.⁴ Από το ιερό της προανακτορικής εποχής δεν έχει διασωθεί τίποτα εκτός από ένα στρώμα γκρίζας στάχτης, που καλύπτει το βράχο, με ίχνη της MMI περιόδου.⁵

Ο Γιούκτας, όντας ένας από τους σπουδαιότερους τόπους λατρείας της μινωικής Κρήτης, βρισκόταν σε άμεση σχέση κι εξάρτηση και δεχόταν την επίσκεψη αγροτικών κι αστικών πληθυσμών από διάφορες περιοχές.

II. Οι οικισμοί

ΚΝΩΣΟΣ: Η σημαντικότερη από αυτές, σε απόσταση δέκα χιλιομέτρων από το ιερό κορυφής του Γιούκτα, ήταν η Κνωσός, η σπουδαιότερη θέση της μινωικής Κρήτης, που παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση από το 7000 π.Χ. Στην αρχή της προανακτορικής εποχής ο οικισμός της Κνωσού έχει το ίδιο μέγεθος με το τέλος της νεολιθικής εποχής, περίπου πέντε εκτάρια. Ίχνη κατοίκησης της PMI διαπιστώθηκαν στις όχθες του Βλυχία και βόρεια και νότια της Βασιλικής Οδού. Ο οικισμός ίσως εκτεινόταν και στην κορυφή του λόφου όμως η μεταγενέστερη επέκταση του ανακτόρου κατέστρεψε τα ίχνη ενώ το περισσότερο υλικό της PMI βρίσκεται κάτω από το βόρειο τμήμα του ανακτόρου.⁶

Κατά τη διάρκεια της PMII περιόδου ο οικισμός επεκτείνεται προς τα δυτικά, πέρα από την άκρη του λόφου και στη νότια πλευρά της Βασιλικής Οδού. Κάτω από τη Δυτική Αυλή βρέθηκαν τμήματα κτιρίου της PMII, δυο φάσεων. Η πρώτη φάση αντιπροσωπεύεται από τα ερείπια της Οικίας της Δυτικής Αυλής, της οποίας τα δωμάτια βρίσκονταν στο επίπεδο του μεταγενέστερου ανακτόρου. Αυτό σημαίνει ότι μεγάλο μέρος της περιοχής του μεταγενέστερου ανακτόρου, στο επίπεδο της Κεντρικής Αυλής, διαμόρφωνε τον πυρήνα του προανακτορικού οικισμού, ο οποίος εκτεινόταν δυτικά της Οικίας της Δυτικής Αυλής ενώ τα νότια όριά του εντοπίζονται στην περιοχή της Νότιας Πρόσοψης. Στην PMII παρατηρείται επανασχεδιασμός του

¹ Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ.174

² Castleden R., *MINOANS. Life in Bronze Age Crete*, 1993, σελ. 57

³ Watrous L.V., "Some observations on Minoan Peak Sanctuaries" στο *AEGAEUM 12-POLITEIA*, ed. Laffineur R., 1995, σελ.394

⁴ Nilsson M., *THE MINOAN-MYCENAEAN RELIGION AND ITS SURVIVAL IN GREEK RELIGION*, 1968, σελ. 71

⁵ Dietrich B.C., *The origins of greek religion*, 1974, σελ. 291

⁶ Hood S., Smyth D., "Archaeological Survey of the Knossos Area" στο *B.S.A. Supl. Vol.*, No 14, 1981, σελ. 6

οικισμού και νέες κατασκευές ανεγείρονται στο κέντρο του και στην περιοχή γύρω από το λόφο.¹

Στο τέλος της ΠΜΙΙ παρατηρείται μια τάση μετακίνησης των πληθυσμών και συγκέντρωσής τους σε μεγαλύτερους οικιστικούς πυρήνες. Ως αποτέλεσμα, την εποχή αυτή είχε συγκεντρωθεί στην Κνωσό ένας πληθυσμός 1200-2000 ατόμων, που επιφέρει πολλές αλλαγές στην κοινωνική ζωή κι οργάνωση. Το γεγονός αυτό αντανακλάται στην εμφάνιση τριών ισχυρών κατασκευών, στην ΠΜΙΙΙ, πριν την ανέγερση του πρώτου ανακτόρου. Πρόκειται για ένα υπόγειο, ένα καταφύγιο και μια μεγάλη εξέδρα στη βορειοδυτική γωνία του ανακτόρου. Η ανωδομή δε διατηρείται κι η χρήση της παραμένει άγνωστη. Άγνωστη είναι κι η χρήση του υπογείου και του καταφυγίου όμως εικάζεται, και λόγω του πάχους των τοίχων τους, ότι χρησίμευαν στην αποθήκευση σιτηρών. Κατασκευάζονται δηλαδή στην Κνωσό ήδη από την προανακτορική εποχή μεγάλες κλίμακας κοινοτικά έργα, όπως οι σιταποθήκες.²

Η ΠΜΙΙΙ περίοδος αποτελεί μετάβαση από τη ΠΜΙΙ στην ΜΜΙ περίοδο. Λόγω της ποικιλομορφίας που παρουσιάζει στα διάφορα μέρη του νησιού έχει αμφισβητηθεί η ύπαρξή της. Λίγες θέσεις έδωσαν κεραμική της ΠΜΙΙΙ περιόδου η οποία σχετίζεται και με οικιστικά κατάλοιπα, όπως η Κνωσός, η Τύλισος, τα Μάλια, το Παλαίκαстро κ.α. Στην Κνωσό τα περισσότερα στρωματογραφικά στοιχεία της ΠΜΙΙΙ προέρχονται από τη δυτική πρόσοψη του ανακτόρου και τη βορειοδυτική γωνία του.³

Στη ΜΜΙ περίοδο η Κνωσός εξαπλώνεται περισσότερο, όπως φανερώνεται από το κτιριακό συγκρότημα πέρα από τη βορειοδυτική γωνία του ανακτόρου και τα οικιστικά κατάλοιπα που είναι διάσπαρτα σε απόσταση πάνω από 470 μέτρα βόρεια του παλατιού και 370 μέτρα δυτικά από αυτό. Η έκταση φτάνει πλέον τα 125.000 τ.μ.⁴

ΑΡΧΑΝΕΣ: Σε απόσταση δέκα χιλιομέτρων από την Κνωσό, στις ανατολικές παρυφές του Γιούκτα βρισκόταν το ανακτορικό συγκρότημα των Αρχανών. Η επιλογή της θέσης, τόσο κοντά στο ανάκτορο της Κνωσού, δημιούργησε αρχικά κάποιο προβληματισμό, όμως η πλούσια ενδοχώρα κι η ύπαρξη του σημαντικότερου ιερού κορυφής στη θέση Ψηλή Κορφή στο όρος Γιούκτα δικαιολογεί τη δημιουργία ενός θρησκευτικού και διοικητικού κέντρου.⁵ Λείψανα της ΠΜ περιόδου βρέθηκαν στη θέση Βορνά, κοντά στο Ανακτορικό Κτίριο, κεραμική ρυθμού Βασιλικής στο κέντρο του οικισμού, στην Τουρκογειτονιά και στο ανατολικό σημείο, στον Τρούλλο. Οι τέσσερις αυτές νησίδες δείχνουν το χώρο που κατελάμβανε ο προανακτορικός οικισμός. Στην περιφέρεια των Αρχανών βρέθηκε ΠΜΙΙΙ κεραμική στις θέσεις **Βιτσιλά** και **Καρυδάκι** ενώ ο Σπήλιος του Στραβομύτη χρησιμοποιήθηκε ως χώρος κατοίκησης στην ΠΜΙΙ και ΠΜΙΙΙ περίοδο.⁶

¹ Wilson D., "Knossos before the palaces: An overview of the Early Bronze Age" στο *KNOSSOS: A labyrinth of history*, eds. Evelyn D., Hughes-Brock H., Momigliano N., 1994, σελ 36-37, 42

² Branigan K., "Some observations on State Formation in Crete", ed. Betts J., *PROBLEMS IN GREEK PREHISTORY*, 1998, σελ. 67-68

³ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ.80-81

⁴ Warren P., "The Genesis of the Minoan Palace" στο *F.M.P.*, eds. Hagg R.&Marinatos N., 1987, σελ.53

⁵ Παναγιωτάκης Γ., *ΚΡΗΤΗ: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος 1,1987, σελ. 59

⁶ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Ανασκαφή Αρχανών*, 1994, σελ. 9

ΤΥΛΙΣΟΣ: Σε απόσταση δεκαπέντε χιλιόμετρα δυτικά της Κνωσού, στους βορειοανατολικούς πρόποδες της Ίδης, σε υψόμετρο 200 μέτρων και σε απόσταση έξι χιλιομέτρων από τη θάλασσα βρίσκεται ένας από τους σημαντικότερους οικισμούς της μινωικής Κρήτης, η Τύλισος. Είναι χτισμένη σε επίπεδο λόφο από δилουβιανά πετρώματα, που οι Κρητικοί ονομάζουν κούσκουρα ή ασπρούγα.¹ Το όνομα του οικισμού διατηρείται και χρησιμοποιείται από τη αρχαιότητα ως τις μέρες μας και απαντάται στις πινακίδες της Γραμμικής Β ως Tu-ri-so.² Οι ανασκαφές αποκάλυψαν αποσπασματικά κατάλοιπα της προανακτορικής περιόδου και οικίες μεταγενέστερης περιόδου που πιθανόν αποτελούν προσαρμογές παλαιότερων κτισμάτων. Βρέθηκαν δυο οικίες εκ των οποίων η πρώτη διέθετε διάδρομο με επιμελώς κατασκευασμένες θύρες ενώ η δεύτερη διέθετε ένα τουλάχιστον επίμηκες δωμάτιο.³

¹ Χατζηδάκης Ι., “Τύλισος Μινωική” στην *Α.Ε.* 1912, σελ. 197

² Βελεγράκη Μ., “ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ”, στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ. 50

³ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ.80

ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

I. Το ιερό

Η περίοδος αυτή σηματοδοτείται από την ανέγερση των πρώτων ανακτόρων, απόρροια των κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών στο τέλος της προηγούμενης περιόδου. Πολλοί μελετητές συνέδεσαν την ίδρυση των ιερών κορυφής, που την εποχή αυτή φτάνουν στο μέγιστο αριθμό τους και στην ύψιστη ακμή τους, με το γεγονός της ανοικοδόμησης των πρώτων ανακτόρων υποθέτοντας ότι οι νέες ελίτ που προέκυψαν προσπάθησαν μέσω της θρησκείας να ισχυροποιήσουν τη θέση τους. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγήθηκαν από το γεγονός ότι : α) σε ορισμένα ανάκτορα-Ζάκρος- υπήρχαν σκευή με παραστάσεις ιερών κορυφής, β) ανάκτορα και ιερά κορυφής μοιράζονταν τα ίδια λατρευτικά σύνεργα και γ) πινακίδες Γραμμικής Α', το κατεξοχήν μινωικό σύστημα γραφής, βρέθηκαν τόσο στα ανάκτορα όσο και σε ιερά κορυφής. Όμως δεσμοί μεταξύ ιερών κορυφής και ανακτόρων δεν μπορούν να ανιχνευθούν πριν τη νεοανακτορική περίοδο. Αντιθέτως το υλικό της παλαιοανακτορικής περιόδου που έχει συλλεχθεί από τα διάφορα ιερά κορυφής ποικίλλει από περιοχή σε περιοχή, φανερώνοντας τους δεσμούς των ιερών κορυφής με τους κατά τόπους οικισμούς. Όταν σχετίζονται με πλούσιες περιοχές το υλικό είναι πλούσιο ενώ όταν σχετίζονται με φτωχότερες περιοχές είναι αντιστοίχως φτωχό.¹

Το 1909 μ.Χ. ο Arthur Evans ανέσκαψε στη θέση Ψηλή Κορφή, στο όρος Γιούκτα, ιερό κορυφής της MM περιόδου, που περικλειόταν από κυκλώπειο τείχος. Βρήκε ένα ορθογώνιο οικοδόμημα, αποτελούμενο από τρία δωμάτια(εικ.4), το οποίο ονόμασε «Οικία του Ιερέα». Η είσοδος βρισκόταν στα ανατολικά και διέθετε ράμπα. Υπήρχε ένα μεγάλο δωμάτιο, το οποίο επικοινωνούσε στα ανατολικά με ένα στενότερο, αλλά μακρύ δωμάτιο και στα δυτικά με ένα ακόμη δωμάτιο, στα βόρεια του οποίου βρέθηκε τμήμα της υπαίθριας αυλής του ιερού.²

Τα έως τώρα στοιχεία της ανασκαφικής έρευνας δείχνουν ότι η λατρεία είχε ξεκινήσει από τη MMIA περίοδο και στην παλαιοανακτορική εποχή το ιερό κάλυπτε ήδη μια έκταση τουλάχιστον 200X100 μέτρα.³ Η ανασκαφική έρευνα της Αλεξάνδρας Καρέτσου, από το 1974 , έδειξε ότι η «Οικία του Ιερέα» ήταν το κεντρικό τμήμα ενός υπαίθριου ιερού, που αποτελούνταν από δυο άνδρα, με προσανατολισμό Β-Ν, τα οποία ήταν προσβάσιμα από το νότο μέσω μιας ράμπας. Συνολικά στο χώρο έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής τέσσερα άνδρα.⁴ Το άνδρηρο II βρίσκεται Β-ΒΑ του ανδρήρου I, από το οποίο διαχωρίζεται με εγκάρσιο τοίχο, που έχει χτιστεί στο χείλος φυσικού σπηλαιώδους χάσματος, μέγιστου πλάτους 2,70 μέτρων ενώ έχει ανασκαφεί σε βάθος 10,50 μέτρων.⁵ Το στόμιο του χάσματος ορίζεται στα ανατολικά και στα νότια με τοιχάριο μιας

¹ Peatfield A. D., "Minoan peak sanctuaries: History and Society ", στο *Op Ath.* 18, 1990, σελ. 126-127

² Karetsou Al., "THE PEAK SANCTUARY OF MT. JUKTAS" στο *Sanctuaries and Cults* , 1981, eds. Hagg R.&Marinatos N., σελ. 138

³ Watrous L V., "Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period" στο Cullen T. *AEGEAN PREHISTORY, A REVIEW*, 2001, σελ. 193

⁴ Karetsou Al., "THE PEAK SANCTUARY OF MT. JUKTAS" στο *Sanctuaries and Cults* , 1981, eds. Hagg R.&Marinatos N., σελ. 138

⁵ Karetsou Al., "THE PEAK SANCTUARY OF MT. JUKTAS" στο *Sanctuaries and Cults* , 1981, eds. Hagg R.&Marinatos N., σελ. 141

όψης, αδρά κατασκευασμένου, το οποίο αποτελεί προέκταση της υποθεμελίωσης του αναλημματικού τοίχου του ανδρήρου Ι. Τα άνδρα Ι και ΙΙ είχαν ενιαία υποδομή, οι πλευρές των τοίχων δεν είχαν εσωτερική όψη και σχημάτιζαν ένα είδος χαμηλών περιβόλων, σχήματος Π, που πλαισίωναν το φυσικό χάσμα κι ένα μακρύ βαθμιδωτό βωμό¹(εικ.5), ο οποίος ήταν χτισμένος στο χείλος του φυσικού χάσματος και σώζεται σήμερα σε πλάτος 4,70 μέτρα κι ύψος 0,50 μέτρα.²

Στη βόρεια πλευρά του τεμένους, σε κοντινή απόσταση από την είσοδο του κυκλώπειου τείχους, βρέθηκε ισχυρό οικοδόμημα(κτίριο Β), του οποίου η έκταση υπερέβαινε τα 160 τ.μ.(εικ.6) Οι παχείς, επιχρισμένοι τοίχοι του φανερώνουν την ύπαρξη δεύτερου ορόφου.³ Είναι οικοδομημένο στον επίπεδο χώρο που διαμορφώνεται μετά τη μεγάλη κατωφέρεια της Ψηλής Κορφής, σε υψόμετρο 780 μέτρων. Το κτίριο γνώρισε δυο οικοδομικές φάσεις: α) ΜΜΙΙβ-ΜΜΙΙα (παλαιοανακτορική περίοδος) και β) ΜΜΙΙΙβ (νεοανακτορική περίοδος). Και τα δυο κτίρια καταστράφηκαν από πυρκαγιά.⁴

Τα άνδρα Ι και ΙΙ έχουν ενιαία υποδομή από αργούς λίθους, μικρούς στο ψηλότερο επίπεδο και μεγαλύτερους στο χαμηλότερο, που εδράζεται σε κοκκινωπό στρώμα, που περιείχε οστά ζώων και άφθονη κεραμική της ΜΜΙΙ περιόδου. Στο διάδρομο ανάμεσα στα δυο άνδρα, σε τμήμα της θεμελίωσης του αναλημματικού τοίχου του ανδρήρου Ι βρέθηκαν θραύσματα κνωσιακής καμαρα'ίκής κεραμικής (πολύχρωμα γραπτά ωκέλυφα κύπελλα με κυματιστό χείλος, βαθμιδωτά κύπελλα κ.ά.) και κομμάτια κονιάματος, λευκού, κόκκινου και πορφυρού χρώματος.⁵

Μπροστά στο βωμό υπήρχε στρώμα στάχτης της παλαιοανακτορικής πυράς, πάχους 0,40-0,60 μ., που έδωσε καμαρα'ίκή κεραμική καλής ποιότητας, πολύχρωμα τραχωτά αγγεία και ωκέλυφα κύπελλα ΜΜΙβ περιόδου, λίθινες τράπεζες προσφορών, μια εξ αυτών από μαύρο λίθο, πινακίδες Γραμμικής Α'.⁶ Ακόμη βρέθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων, κυρίως ανδρικών, πήλινες κεφαλές βοοειδών, πήλινα ομοιώματα φιδιών και πτηνών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένα πήλινα αντικείμενα σχήματος S τα οποία πρέπει να αναπαριστούσαν έμβρυα.⁷ Ανάμεσα στα σημαντικότερα ευρήματα περιλαμβάνεται ένα χρυσό αποτροπαϊκό φυλαχτό, σταγονόσχημο, με έκκρουστη παράσταση σκορπιού και φιδιού με συρματοτεχνική. Στην ίδια πυρά βρέθηκαν εκατοντάδες ειδώλια λατρευτών, ορισμένα από τα οποία τροχήλατα και γραπτά, πήλινα ειδώλια ζώων και λίθινες τράπεζες προσφορών.⁸

Η επίχωση κάτω από τα δωμάτια είναι διαταραγμένη και περιλαμβάνει κεραμική ΜΜΙ-ΙΙ, ΥΜΙΑ και ΥΜΙΙΙβ περιόδου και πήλινα ειδώλια της ΜΜΙ-ΙΙ. Τα έως τώρα ευρήματα φανερώνουν ότι τα δωμάτια διαδραμάτιζαν βοηθητικό ρόλο στη λατρεία. Στο δωμάτιο Ι βρέθηκε ένα αλαβάστρινο κύπελλο με Γραμμική Α', μια αλαβάστρινη τράπεζα προσφορών κι ένας αλαβάστρινος κέρνος. Στο δωμάτιο ΙΙ βρέθηκε μια πήλινη σφραγίδα με παράσταση κεφαλής

¹ Μυλωνάς Γ. Ε., *ΕΡΓΟΝ* 1985, σελ. 85-86

² Ορλάνδος Α.Κ., *ΕΡΓΟΝ* 1974, 1975, σελ. 112

³ Πετράκος Β., *ΕΡΓΟΝ* 1988, 1989, σελ. 161

⁴ Πετράκος Β., *ΕΡΓΟΝ* 1989, 1990, σελ. 149

⁵ Μυλωνάς Γ. Ε., *ΕΡΓΟΝ* 1985, 1986, σελ. 84-85

⁶ Πετράκος Β., *ΕΡΓΟΝ* 1988, 1989, σελ. 163

⁷ Karetsou ΑΙ., "THE PEAK SANCTUARY OF MT. JUKTAS" στο *Sanctuaries and Cults*, 1981, eds. Hagg R.&Marinatos N., σελ. 146

⁸ Ορλάνδος Α.Κ., *ΕΡΓΟΝ* 1977, 1978, σελ. 183

βοοειδούς και στο δωμάτιο III πήλινα ειδώλια, λίθινα αναθηματικά αντικείμενα, σφραγιδολίθοι κι ένα ασυνήθιστο μαγειρικό σκεύος με δυο λαβές και φυτική διακόσμηση.¹

Όπως ήδη έχει αναφερθεί η παλαιοανακτορική εποχή σηματοδοτείται από την ίδρυση των πρώτων μεγάλων ανακτορικών κέντρων, στην αρχή της περιόδου, κατά την ΜΜΙΒ, γεγονός που καθόρισε τη μετέπειτα πορεία του μινωικού πολιτισμού. Ιδρύονται πολλές νέες θέσεις, απόρροια της αύξησης του πληθυσμού, όχι πλέον σε κορυφές λόφων, όπως συνέβαινε στην προηγούμενη περίοδο, αλλά σε πλαγιές, κοντά σε εύφορες ζώνες. Γύρω από την Κνωσό αναπτύσσονται μικροί αγροτικοί πληθυσμοί όμως το σπουδαιότερο γεγονός είναι η εμφάνιση των πρώτων αστικών κέντρων.²

II. Οι οικισμοί

ΚΝΩΣΟΣ: Η ανακτορική πόλη της Κνωσού πλησιάζει ήδη από την περίοδο αυτή τη μέγιστη έκτασή της. Γύρω από το ανάκτορο αναπτύσσονται διάφορες συνοικίες ενώ ο οικισμός της Κνωσού, που ως τότε βρισκόταν στο άκρο του πλατώματος, οροθετούμενος από τις κοιλάδες του Καιράτου και της Βλυχιάς, επεκτείνεται πλέον προς βόρεια και δυτικά αλλά και νότια, στην απέναντι πλαγιά.³

Το πρώτο ανάκτορο της Κνωσού είναι ελάχιστα γνωστό καθώς έχει υποστεί βίαιες καταστροφές επανειλημμένα ενώ αργότερα καλύπτεται από το νεότερο ανάκτορο(εικ.7). Η ως τώρα έρευνα έδειξε ότι το πρώτο ανάκτορο είχε χτιστεί πάνω σε οικοδομήματα της ΠΜ περιόδου.⁴ Επίσης την περίοδο αυτή διαμορφώνεται το αρχικό σχέδιο του ανακτόρου το οποίο ενοποιείται από τις “νησίδες“, όπως ονόμασε ο Evans τα μεμονωμένα οικήματα στο λόφο της προηγούμενης περιόδου. Δημιουργούνται η Κεντρική ορθογώνια και Δυτική αυλή, χαρακτηριστική σε όλα τα ανάκτορα, και οικοδομείται το σύστημα των αποθηκών. Πεζοδρόμια οδηγούσαν από όλες τις πλευρές στις αυλές ενώ είχε δημιουργηθεί ένα μεγαλοπρεπές κλιμακοστάσιο στη νοτιοδυτική πλευρά. Η έκταση έφτανε τα 20.000 τ.μ.⁵ Στην περίοδο αυτή ανήκουν η Δυτική Αυλή και οι κουλούρες.

ΑΡΧΑΝΕΣ: Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως ίχνη της ΜΜΙΒ-ΜΜΙΙΒ περίοδο (παλαιοανακτορική) στην περιοχή του Ανακτορικού Κτιρίου, της Τουρκογειτονιάς, της Δεξαμενής, Του Θεατρικού Χώρου, του Τρούλλου, στις θέσεις Βορνά κι Αγορά. Τα περισσότερα όμως στοιχεία έχουν χαθεί καθώς

¹ Karetsou Al., “THE PEAK SANCTUARY OF MT. JUKTAS” στο *Sanctuaries and Cults*, 1981, eds. Hagg R.&Marinatos N.,σελ. 147, 151

² Treuil R., Darcque P., Poursat J-Cl., Touchais G., *ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ*, 1996, σελ. 219-220

³ Treuil R., Darcque P., Poursat J-Cl., Touchais G., *ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ*, 1996, σελ. 2

⁴ Treuil R., Darcque P., Poursat J-Cl., Touchais G., *ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ*, 1996, σελ. 223-224

⁵ Παναγιωτάκης Γ., *ΚΡΗΤΗ: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος 1, 1987, σελ. 58

στη θέση τους οικοδομήθηκε το ανακτορικό συγκρότημα των νεοανακτορικών χρόνων.¹

Στην περιοχή του Τρούλλου βρέθηκαν ενδιαφέροντα κτίρια κι ένας μεγάλος αναλημματικός τοίχος, με κατεύθυνση Β-Ν, της MMII και MMIII περιόδου. Στην περιοχή του τοίχου βρέθηκε εξαιρετικής ποιότητας καμαραϊκή κεραμική. Επίσης στα νοτιοανατολικά του ανακτορικού κτιρίου, στην περιοχή του Θεατρικού Χώρου, βρέθηκαν πλακόστρωτα που ανήκουν στην παλαιοανακτορική περίοδο.² Ακόμη βόρεια κι ανατολικά της Τουρκογειτονιάς στη θέση Βόρνα, διαπιστώθηκαν ίχνη της προανακτορικής εποχής, κάτι που σημαίνει ότι ίσως και στις Αρχάνες υπήρχαν «νησίδες» οικιών, όπως ακριβώς δηλαδή και στην Κνωσό, που στη μεσομινωική περίοδο συνενώθηκαν σε ένα κεντρικό κτίριο.³

Ίχνη της παλαιοανακτορικής περιόδου διαπιστώθηκαν κι έξω από τον οικισμό, στην περιφέρεια των Αρχανών(εικ.8). Στη θέση **Άγιος Ιωάννης** βρέθηκε κεραμική μεσομινωικών χρόνων, στη θέση **Βιτσιλά**, στα δυτικά του Γιούκτα, βρέθηκε ισχυρός τοίχος της μεσομινωικής περιόδου. Στα βόρεια και βορειοδυτικά των Αρχανών, στο δρόμο για την Κνωσό, κοντά στον ποταμό Καίρατο, στις τοποθεσίες **Καρυδάκι** και **Κακόσκαλο** βρέθηκε κεραμική της μεσομινωικής εποχής. Στα ανατολικά του ανακτόρου των Αρχανών, στη θέση **Χωματόλακκος**, βρέθηκε εκτεταμένος οικισμός που έδωσε οικοδομικά λείψανα του τέλους της παλαιοανακτορικής περιόδου ενώ κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στη θέση **Ξερή Κάρα**, στα νοτιοανατολικά των Αρχανών.⁴

ΠΡΑΣΑΣ: Στην περιοχή Κορακίες, στον Πρασά του νομού Ηρακλείου, ανασκάφηκαν δυο οικίες(οικίες Α και Β) κι ο τοίχος ενός τρίτου οικοδομήματος. Η οικία Α έχει δυο φάσεις κατοίκησης: η πρώτη χρονολογείται στη MMII-III περίοδο(παλαιοανακτορική εποχή) και η δεύτερη στη MMIII-ΥΜΙΑ(νεοανακτορική εποχή). Στη βόρεια πλευρά του κτιρίου έχουν βρεθεί τέσσερις υπόγειοι χώροι ενώ η νότια πλευρά δε σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα. Από την ανασκαφική έκθεση δε διασαφηνίζονται οι φάσεις των οικοδομημάτων και η εσωτερική τους διαρρύθμιση.⁵

¹ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Μια ματιά στη μινωική Κρήτη*, τόμος 1, 1997, σελ. 31

² Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Μια ματιά στη μινωική Κρήτη*, τόμος 1, 1997, σελ. 66, 120, 122

³ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Ανασκαφή Αρχανών*, 1994, σελ. 11, 28

⁴ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Ανασκαφή Αρχανών*, 1994, σελ. 24-25

⁵ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ.91

ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

I. Το ιερό

Η νεοανακτορική εποχή αποτελεί τη λαμπρότερη περίοδο στην ιστορία του μινωικού πολιτισμού, εποχή ύψιστης πολιτιστικής, οικονομικής και κοινωνικής ακμής. Τα ανάκτορα φτάνουν στη μέγιστη έκτασή τους ενώ στην περιφέρεια αναπτύσσονται μεγάλα οικιστικά και αστικά κέντρα αλλά και μεμονωμένες πολυτελείς κατοικίες-επαύλεις, ίσως έδρες τοπαρχών, απόρροια της νέας ελίτ που έχει δημιουργηθεί.¹

ΓΙΟΥΚΤΑΣ: Στη νεοανακτορική περίοδο διαφαίνεται η στενή σχέση με το ανάκτορο της Κνωσού, όπως μαρτυρείται από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που είναι πλέον μνημειώδη, και την ποιότητα των ευρημάτων, που αποκτούν ανακτορικό χαρακτήρα.²

Την εποχή αυτή το αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα επεκτείνεται για να συμπεριλάβει μια πομπική οδό, που κατέληγε σε ράμπα, η οποία οδηγούσε σε μια ανοιχτή πλατφόρμα. Στο κέντρο της βρισκόταν το φυσικό βραχώδες χάσμα και στα δυτικά της ο βαθμιδωτός βωμός³. Στα ανατολικά του ανδρήρου II υπήρχε μια σειρά έξι δωματίων, με είσοδο στα βόρεια, τα οποία χρησίμευαν ως βοηθητικοί χώροι. Είχαν οικοδομηθεί κατά τη νεοανακτορική περίοδο πάνω σε επίχωση της ΜΜΙ-II(παλαιοανακτορική εποχή).⁴

Την περίοδο αυτή πραγματοποιείται επανασχεδιασμός των δωματίων(εικ.9). Οι χώροι III και IV, που αρχικά αποτελούσαν ένα ενιαίο χώρο, με κίονα στο κέντρο, πλέον χωρίζονται⁵. Το δωμάτιο V διευρύνεται προς τα δυτικά, σχηματίζοντας στη βόρεια πλευρά του διάδρομο πλάτους 1,15 μ. Το νοτιοδυτικό του τμήμα έχει καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά από εργασίες για την ανέγερση υποσταθμού του Ο.Τ.Ε.⁶

Με τον εξωτερικό τοίχο των δωματίων αυτών συνδέεται το άνδρηο III, το οποίο έχει το ίδιο μήκος με αυτά(24,50 μ.) κι έχει κατασκευαστεί με την ίδια τεχνοτροπία και υλικά που χρησιμοποιήθηκαν και στα άλλα δυο άνδρηα⁷. Η έρευνα έδειξε ότι το άνδρηο III κλείνει στη νότια πλευρά του με αναλημματικό τοίχο, που καταλήγει στη νοτιοανατολική γωνία του ανδρήρου I, ενώ διέθετε ισχυρές κατασκευές στη βόρεια κι ανατολική πλευρά του. Σε χαμηλότερο επίπεδο από το άνδρηο III, στην ανατολική κλιτύ της κορυφής, βρίσκεται το άνδρηο IV.⁸

Στη βόρεια πλευρά του τεμένους βρέθηκε το κτίριο Β, το οποίο γνώρισε τόσο παλαιοανακτορική όσο και νεοανακτορική φάση. Καταστράφηκε από πυρκαγιά. Διέθετε υπαίθρια πλακόστρωτη αυλή, με επιμελημένη κατασκευή, έκτασης περίπου 30 τ.μ. Στη βόρεια, βορειοδυτική και νότια πλευρά της αυλής

¹ Davaras C., *GUIDE TO CRETAN ANTIQUITIES*, 1976, σελ 178

² www.uk.digiserve.com

³ Watrous L. V., *AEAGAEUM 15-THE CAVE OF ZEUS AT PSYCHRO*, 1996, σελ. 71

⁴ Ορλάνδος Α.Κ., *ΕΡΓΟΝ* 1977, 1978, σελ. 181

⁵ Karetsou Al., "THE PEAK SANCTUARY OF MT. JUKTAS" στο *Sanctuaries and Cults*, 1981, eds. Hagg R.&Marinatos N., σελ. 151

⁶ Πετράκος Β., *ΕΡΓΟΝ* 1988,1989, σελ. 161

⁷ Karetsou Al., "THE PEAK SANCTUARY OF MT. JUKTAS" στο *Sanctuaries and Cults*, 1981, eds. Hagg R.&Marinatos N. σελ. 145

⁸ Μυλωνάς Γ. Ε., *ΕΡΓΟΝ* 1985, 1986, σελ. 86

υπήρχαν έξι ή επτά δωμάτια. Το αρχικό μέγεθος του κτιρίου πρέπει να ήταν διπλάσιο από το σωζόμενο.¹

Τα αρχιτεκτονικά οικοδομήματα, ο βωμός, το βραχώδες χάσμα, ο υπαίθριος χώρος και τα άνδρα περικλείονταν από κυκλώπειο τείχος, που σήμερα διατηρείται σε περίμετρο 735 μ., πλάτος 3 μ. και ύψος 2,50-3,60 μ. Στα νότια και στα νοτιοανατολικά το τείχος βρίσκεται κοντά στο ιερό ενώ στα βόρεια, όπου είναι κι η είσοδος, απέχει 410 μ. από το ιερό². Ήταν κατασκευασμένο με ογκόλιθους γκρίζου ασβεστόλιθου. Το μέγεθος της κατασκευής αποτελεί ένδειξη ότι η περιοχή εντός του τείχους χρησίμευε ως καταφύγιο για τους ντόπιους πληθυσμούς σε περιόδους κινδύνων.³

Οι μελετητές ερίζουν σχετικά με τη χρονολόγηση του τείχους. Ο Evans το χρονολόγησε στη ΜΜΙΑ περίοδο, λίγο πριν την ίδρυση των ανακτόρων. Ο τρόπος δόμησης του τείχους, το μέγεθός του κι η απόσταση της βόρειας πλευράς του από το ιερό οδήγησαν τον Evans στο συμπέρασμα ότι δεν επρόκειτο για απλό περίβολο τεμένους αλλά είχε και αμυντική λειτουργία⁴. Ο Watrous το χρονολογεί στην ΥΜΙΙΙΓ περίοδο⁵. Πρόσφατα όμως βρέθηκε εντειχισμένη μια λίθινη τράπεζα προσφορών, που φέρει διακόσμηση χαρακτηριστική της ΜΜΙΙΙ/ΥΜΙ περιόδου. Επομένως οικοδομήθηκε κατά τη διάρκεια της νεοανακτορικής περιόδου.⁶

Τα ευρήματα της νεοανακτορικής περιόδου του Γιούκτα διακρίνονται για την υψηλή ποιότητα και πολυτέλειά τους επιβεβαιώνοντας την άμεση σχέση και εξάρτηση του ιερού με το νέο ανάκτορο της Κνωσού.

Στο δωμάτιο V βρέθηκε μεγάλος αριθμός κωνικών κυπέλλων της ΥΜΙΑ περιόδου, πίθοι, υδρίες, κύπελλα, ένα από αυτά αλαβάστρινο, τμήμα χρυσής επένδυσης ρυτού, φύλλα χρυσού, τμήμα λίθινης τράπεζας προσφορών με σύμβολα Γραμμικής Α', θραύσματα λίθινων κεράτων καθοσιώσεως, ειδώλια ζώων, ένα ειδώλιο «λατρευτή», οκτώ ελασμάτινα αναθηματικά εργαλεία, κεραμική ανακτορικού ρυθμού, καμένοι σπόροι και οστά μικρών ζώων.⁷

Στο άνδρηο ΙΙΙ υπήρχε λιθομπαζώμα πάχους 1,80 μ. που κάλυπτε ανάμεικτο στρώμα πυράς, πάχους 0.40 μ., το οποίο έδωσε ευρήματα και κεραμική της ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙ περιόδου. Ανάμεσα στα πιο αξιόλογα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται: μια στρογγυλή τράπεζα προσφορών από φλεβωτό αλάβαστρο, μια ορθογώνια τράπεζα προσφορών από γκριζόμαυρο οφείτη, δέκα πήλινα ανθρώπινα ειδώλια, λίθινο ομοίωμα πτηνού με κλειστές φτερούγες, από χλωρίτη, 37 άθικτα κωνικά κύπελλα και 35 χάλκινα ελασμάτινα αναθηματικά εργαλεία.⁸

Το άνδρηο ΙV έδωσε πήλινα ειδώλια ανθρώπων, πτηνών και βοοειδών, κεραμική ΥΜΙ-ΙΙΙΑ2 περιόδου και τέσσερις κεφαλές βοοειδών με γραπτή διακόσμηση.⁹

¹ Πετράκος Β., *ΕΡΓΟΝ* 1989, 1990, σελ. 148-150

² Karetsou ΑΙ. "THE PEAK SANCTUARY OF MT. JUKTAS" στο *Sanctuaries and Cult*, eds. Hagg R.&Marinatos Ν., σελ. 151

³ Rutkowski Β., *The Cult Places of the Aegean*, 1986, σελ. 76

⁴ Αλεξίου Στ., "Τείχη και Ακροπόλεις στη μινωική Κρήτη" στο *ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΑ*, τ.8, 1979, σελ. 48

⁵ Watrous L. V., "Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period" στο Cullen T. *AEGEAN PREHISTORY, A REVIEW*, 2001, σελ. 193

⁶ Karetsou ΑΙ., "THE PEAK SANCTUARY OF MT. JUKTAS" στο *Sanctuaries and Cults*, eds. Hagg R.&Marinatos Ν., σελ. 151

⁷ Μυλωνάς Γ. Ε., *ΕΡΓΟΝ* 1985, 1986, σελ. 87

⁸ Μυλωνάς Γ. Ε., *ΕΡΓΟΝ* 1985, 1986, σελ. 86

⁹ Πετράκος Β., *ΕΡΓΟΝ* 1989, 1990, σελ. 151-2

Κοντά στα δωμάτια βρέθηκαν ένα λίθινο «θυρεόσχημο» σκεύος από φλεβωτό αλάβαστρο, δέκα λίθινες τράπεζες προσφορών, είκοσι φύλλα χρυσού, τέσσερις ψήφοι από ορεία κρύσταλλο, ίασπι και κορνήλιο λίθο και δέκα χάλκινα ελασμάτινα εγχειρίδια αναθηματικού χαρακτήρα.¹

Από τα πιο αξιοσημείωτα ευρήματα των νεοανακτορικών χρόνων είναι ένας χάλκινο ειδώλιο του τύπου του λατρευτή, με το χέρι υψωμένο, ένα ομοίωμα αμφίκοιλου βωμού, από μελανό στεατίτη, κι ένα πήλινο σφράγισμα με παράσταση βουκράνων στεφανωμένων από ηλιακό σύμβολο², ένα χάλκινο ειδώλιο γυναικείας μορφής με το ένα χέρι της τοποθετημένο κάτω από το στήθος της, ένα είδος λατρευτικής στάσης, και χάλκινες μινιατούρες που αναπαριστούν ξίφη ή εγχειρίδια. Στα υπόλοιπα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται: μαγειρικά σκεύη, πίθοι, μεγάλος αριθμός λύχνων, εκατοντάδες ειδώλια ζώων, τράπεζες προσφορών και αναθηματικά εργαλεία. Επίσης έχει βρεθεί μεγάλος αριθμός των κοσμημάτων που, οι πιστοί αφιέρωναν στο ιερό, όπως ένα χρυσό φυλαχτό με τη μορφή σκαθαριού, σφραγιδόλιθοι, δαχτυλίδια, χρυσά ελάσματα.³

II. Οι οικισμοί

ΚΝΩΣΟΣ: Έπειτα από τις καταστροφές που υπέστη το ανάκτορο στο τέλος της παλαιοανακτορικής περιόδου επαναοικοδομείται, μετασκευάζεται και φτάνει στη μέγιστη έκταση κι ακμή του. Το ανάκτορο αποτελεί πλέον ένα συμπαγές αρχιτεκτονικό σύνολο με πολυάριθμους χώρους, που συγκεντρώνονται γύρω από μια ορθογώνια κεντρική αυλή, με μνημειώδη και δαιδαλώδη αρχιτεκτονική(εικ.10).⁴

Κατά τη μετάβαση από τη MMIII στην YMI περίοδο το ανάκτορο καταστρέφεται από σεισμό και ξαναχτίζεται. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στις YMIA και YMIIA περιόδους. Το σημερινό ανάκτορο, δηλαδή, κατασκευάστηκε σε δυο φάσεις, στην MMIII και YMIA εποχή. Σε αυτή την περίοδο ανήκουν η μνημειώδης Δυτική Πρόσοψη, οι κεντρικές είσοδοι στη νοτιοδυτική, στη βόρεια και στη βορειοανατολική πλευρά και τελετουργικά δωμάτια, όπως το Τριμερές Ιερό και υπόστυλες κρύπτες.⁵

Η Δυτική Αυλή είχε δυο βωμούς, προσβάσιμους μέσω μιας ράμπας και στη δυτική της πλευρά διέθετε συγκρότημα αποθηκών. Η Δυτική Βεράντα αποτελούσε την κύρια είσοδο και διέθετε ένα κίονα, ύψους 5,5 μ., με αλαβάστρινη βάση. Από εκεί ξεκινούσε η πλακόστρωτη Πομπική Οδός, που ένωνε τη Δυτική Βεράντα με το επιβλητικό Νότιο Πρόπυλο, που είχε τρεις εισόδους. Στη βόρεια πλευρά του βρισκόταν το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο, που οδηγούσε στο δεύτερο όροφο της δυτικής πτέρυγας, το Piano Nobile., το οποίο ήταν προσβάσιμο μέσω του Μεγάλου Κλιμακοστασίου και του Νότιου Πρόπυλου.⁶

Στην ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου, που διέθετε αποθήκες, όπως αντιστοίχως και η δυτική, συγκεντρώνονται οι κύριοι χώροι διαμονής. Ήταν προσβάσιμη από το Μεγάλο Κλιμακοστάσιο, που οδηγούσε σε μια μεγάλη

¹ Πετράκος Β., *EPGON* 1988, 1989, σελ. 162

² Ορλάνδος Α Κ., *EPGON* 1977, 1978, σελ. 177

³ Watrous L. V., *AEGAEUM 15-THE CAVE OF ZEUS AT PSYCHRO*, 1996, σελ. 71

⁴ Treuil R., Darcque P., Poursat J-Cl., Touchais G., *ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ*, 1996, σελ. 308

⁵ Preziosi D&Hitchcock A. L., *Aegean Art and Architecture*, 1999, σελ 92-93

⁶ Davaras C., *GUIDE TO CRETAN ANTIQUITIES*, 1976, σελ 218-219

κιονοστοιχία. Πίσω από αυτή βρισκόταν το μεγαλύτερο σύμπλεγμα δωματίων του ανακτόρου, η Αίθουσα των Διπλών Πελέκεων, η οποία χωριζόταν από πολύθυρο ενώ στη νότια και ανατολική πλευρά δυο ακόμη πολύθυρα οδηγούσαν σε βεράντα. Ένας στενός διάδρομος έδινε πρόσβαση στο Μέγαρο της Βασίλισσας, το οποίο στην ανατολική και νότια πλευρά του πλαισιωνόταν από σειρά δωματίων. Μια κλίμακα οδηγούσε στο δεύτερο όροφο. Στα δυτικά ένας διάδρομος οδηγούσε σε αποχωρητήριο, που ήταν συνδεδεμένο με το κεντρικό αποχετευτικό σύστημα του ανακτόρου.¹ Οι χώροι αυτοί, λόγω της μορφής και της αρχιτεκτονικής τους, ίσως αποτελούσαν τις επίσημες αίθουσες του ανακτόρου². Στα νότια υπήρχε δωμάτιο με λουτήρα και δεξαμενή καθαρμών και στη συνέχεια ιδιωτικές οικίες.

Βόρεια της ανατολικής πτέρυγας και του Μακριού Διαδρόμου, ο οποίος χωρίζει την ανατολική πτέρυγα στα δυο, υπήρχε σειρά εργαστηρίων. Η ανατολική είσοδος έχει τη μορφή ισχυρά προστατευμένης ιδιωτικής πύλης και μια κλίμακα οδηγεί στην κοιλάδα του Καιράτου. Στα βόρεια υπήρχε σειρά δωματίων, το βορειότερο από τα οποία, έχει οκτώ κίονες σε δυο σειρές κι αναγνωρίστηκε ως το «Τελωνείο». Στα δυτικά μια πύλη οδηγεί έξω από το ανάκτορο. Από αυτό το σημείο το στενόμακρο Πέρασμα της Βόρεια Εισόδου οδηγεί απευθείας στην Κεντρική Αυλή, στη βορειοδυτική γωνία της οποίας υπήρχε σύμπλεγμα στενών αποθηκών. Στα βορειοδυτικά του ανακτόρου βρισκόταν τετράγωνος πλακόστρωτος χώρος που στις δυο πλευρές του πλαισιωνόταν από πλατφόρμες, που είχαν τη μορφή κερκίδων. Πρόκειται για το Θεατρικό Χώρο.³

Κοντά στο ανάκτορο, σε άμεση γειτνίαση με αυτό, αναπτύχθηκαν ορισμένες οικίες με αρχιτεκτονική χαρακτηριστική της νεοανακτορικής εποχής, καθώς διέθεταν σαφώς διαχωριζόμενες πτέρυγες διαμονής και τελετουργιών⁴. Οι οικίες αυτές αποτελούν μέρος της πόλης της Κνωσού, της οποίας έχει ερευνηθεί ένα μικρό μόνο τμήμα. Κοντά στο ανάκτορο της Κνωσού έχουν χτισθεί η Οικία των Θυσιασμένων Βοών, η Οικία των Πεσμένων Ογκολίθων, η Οικία του Ιερού Βήματος, η Οικία των Τοιχογραφιών, Το Καραβάν Σεράι, η Νότια Οικία, και η Νοτιοανατολική Οικία. Σε μικρή απόσταση βρίσκονταν η Βασιλική Έπαυλη, το Μικρό Ανάκτορο και το Ανεξερεύνητο Μέγαρο.⁵

Οικίες των Θυσιασμένων Βοών και των Πεσμένων Ογκολίθων:

Βρίσκονται στα νοτιοανατολικά του ανακτόρου. Οικοδομήθηκαν στη MMIII περίοδο, παράλληλα με την ανέγερση του νέου ανακτόρου της Κνωσού. Καταστράφηκαν στη MMIIIB περίοδο και δεν οικοδομήθηκαν ξανά. Βρίσκονται κοντά το ένα στο άλλο και χωρίζονται με ένα στενό πλακοστρωμένο δρόμο. Ήταν κτίρια ορθογώνιας κάτοψης, καλά κατασκευασμένα. Οι χώροι που διασώθηκαν είναι υπόγειοι, καθώς δε βρέθηκαν ίχνη εισόδων. Η Οικία των Θυσιασμένων Βοών ήταν λίγο μεγαλύτερη από την άλλη και αποτελούνταν από τέσσερα δωμάτια. Η Οικία των Πεσμένων Ογκολίθων αποτελούσε χώρο διαμονής κάποιου λιθοξόου, όπως μαρτυρείται από τα ευρήματα.⁶

¹ Davaras C., *GUIDE TO CRETAN ANTIQUITIES*, 1976, σελ. 220-222

² Preziosi D., Hitchcock L. A., *Aegean Art and Architecture*, 1999, σελ 96

³ Davaras C., *GUIDE TO CRETAN ANTIQUITIES*, 1976, σελ. 223-225

⁴ Treuil R., Darcque P., Poursat J-Cl., Touchais G., *ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ*, 1996, σελ. 311

⁵ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ.120

⁶ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ.121

Οικία του Ιερού Βήματος: Βρίσκεται στα ανατολικά του ανακτόρου, χτισμένο σε πλαγιά λόφου. Η είσοδος του ήταν στα νοτιοανατολικά κι ένας μακρύς διάδρομος κατέληγε σε κλίμακα, η οποία οδηγούσε σε σύστημα αιθουσών, που οδηγούσε στα νότια σε δεξαμενή καθαρμών. Η κλίμακα μαρτυρεί την ύπαρξη δεύτερου ορόφου. Σε ένα δωμάτιο, που διαχωριζόταν από τα υπόλοιπα με δυο κίονες, το δάπεδο σχημάτιζε βαθμιδωτή πλατφόρμα, πάνω στην οποία διαμορφωνόταν κατασκευή, ίσως ένα είδος βάσης για κάποιο λατρευτικό σύμβολο. Η διαρρύθμιση του δωματίου αυτού έδωσε το όνομά της στην οικία.¹

Οικία των Τοιχογραφιών: Βρίσκεται στο βορειοδυτικό τομέα της πόλης της Κνωσού, αμέσως εκτός της Βασιλικής Οδού, σε απόσταση 35 μ. από το παλάτι. Έχει έκταση 120 τ.μ. (11,50X16 μ.) και το όνομά της οφείλεται σε τμήματα τοιχογραφιών, που βρέθηκαν σε δωμάτιο της οικίας. Ίσως αποτελούσε χώρο διαμονής σημαντικών προσώπων. Διέθετε σύστημα αιθουσών, που χωρίζονταν με πολύθυρα, φωταγωγό, εργαστήρια κι αποθηκευτικούς χώρους.²

Καραβάν Σεράι: Βρίσκεται στα νότια του ανακτόρου, επί της οδού που οδηγούσε στις Αρχάνες και την πεδιάδα της Μεσαράς. Χρονολογείται στη MMIII-ΥΜΙΑ περίοδο. Αποτελείται από δυο δωμάτια, στο ένα από τα οποία βρέθηκε η περίφημη τοιχογραφία της ζωφόρου με τις πέρδικες. Σε υπόγειο χώρο βρέθηκε μικρή δεξαμενή που υδροδοτούνταν από πηγάδι και θρανία κατά μήκος των τοίχων κι ονομάστηκε Θάλαμος της Πηγής. Στα βόρεια και στα νοτιοδυτικά του κτιρίου υπήρχε πλακοστρωμένη αυλή.³

Νότια Οικία: Βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία του ανακτόρου. Βλέπει προς το λόφο των Γυψάδων και το Γιούκτα. Το μέγεθός της είναι 19X13 μ. Διατηρεί τρία επίπεδα. Ο κύριος όροφος διέθετε κρύπτη πεσσών, που ήταν προσβάσιμη μέσω μιας κλίμακας στη βορειοδυτική γωνία του σπιτιού, ένα τετράγωνο κεντρικό δωμάτιο, αίθουσα με κίονες, λουτρό κι αποχωρητήριο. Επίσης υπήρχε δεξαμενή καθαρμών, η οποία επειδή βρισκόταν κάτω από το επίπεδο του δαπέδου λέγεται «βυθισμένη», σύστημα αιθουσών με πολύθυρα, φωταγωγό και κλίμακα διπλής κατεύθυνσης. Το σύστημα των αιθουσών και οι αποθήκες καταλαμβάνουν τη μια πλευρά της οικίας και οι χώροι διαμονής τον άνω όροφο.⁴

Νοτιοανατολική Οικία: Χρονολογείται στη MMIII περίοδο και είναι λίγο πρωιμότερη της Νότιας Οικίας. Έχει διαστάσεις 17X15 μ. Οικοδομήθηκε σε αντέρεισμα που στήριζε την Οικία του Ιερού Βήματος. Η είσοδος βρισκόταν στη βορειοδυτική γωνία και ανατολικά της υπήρχε κρύπτη πεσσών. Στο κέντρο υπήρχε φωταγωγός, στη νοτιοανατολική πτέρυγα υπήρχε σύστημα

¹ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ.122-123

² Preziosi D., *MINOAN ARCHITECTURAL DESIGN. Formation and Signification*, 1983, σελ.. 39

³ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ.126-127

⁴ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ.124

αιθουσών και στη νοτιοδυτική γωνία υπήρχε ιερό σπήλαιο των νεολιθικών χρόνων.¹

Βασιλική Έπαυλη: Βρίσκεται σε απόσταση εκατό μέτρων από τη βορειοανατολική γωνία του ανακτόρου και είναι χτισμένη σε κατωφερή πλαγιά με θέα προς τον Καίρατο ποταμό και την κοιλάδα. Διέθετε δυο ή και τρεις κλίμακες, όπως φανερώνουν οι εσωτερικές κλίμακες. Η είσοδος βρισκόταν στο ισόγειο, σε διάδρομο που οδηγεί απευθείας σε σύστημα αιθουσών, το οποίο διέθετε δωμάτιο με κίονες, σύστημα πολυθύρων, φωταγωγό και τριγωνικό περικλειστο χώρο, ίσως κήπο. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι δε διέθετε αποθηκευτικούς χώρους κι εργαστήρια, κάτι που ενισχύει την άποψη ότι η Βασιλική Έπαυλη δεν ήταν απλή κατοικία αλλά είχε και θρησκευτική χρήση.²

Ανεξερεύνητη Έπαυλη: Έμεινε ανολοκλήρωτο ως την ΥΜΙΙ περίοδο. Πιθανόν να λειτουργούσε ως βοηθητικός βιοτεχνικός χώρος.³

Μικρό Ανάκτορο: Βρίσκεται στο δυτικό άκρο της Βασιλικής Οδού, είναι χτισμένο σε πλαγιά λόφου, σε απόσταση 250 μ. από το ανάκτορο και βλέπει προς τα ανατολικά. Έχει προσανατολισμό Β-Ν και η έκτασή του φτάνει τα 800 τ.μ. Πρόκειται για πολυτελές οικοδόμημα, ισάξιο του ανακτόρου της Κνωσού, που περιλαμβάνει πολύθυρα, περίστυλη αυλή, αίθουσες με πεσσούς και δεξαμενή καθαρμών.⁴

Συνδεόταν στο δεύτερο όροφο με την Ανεξερεύνητη Έπαυλη με κάποιο είδος γέφυρας στα δυτικά του. Και τα δυο οικοδομήματα κατασκευάστηκαν στην αρχή της ΥΜΙΑ περιόδου και το Μικρό Ανάκτορο καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της ΥΜΙΙ περιόδου(εικ.11). Το κτίριο διέθετε τρεις ορόφους και το νοτιοδυτικό του τμήμα βρίσκεται ένα όροφο χαμηλότερα από το υπόλοιπο κτίσμα. Στην ανατολική πτέρυγα υπήρχαν μακριές σειρές δωματίων με περίστυλη αυλή κι ένα διπλό σύστημα αιθουσών που ορίζεται ανατολικά από μακρά κιονοστοιχία δημιουργώντας ένα είδος βεράντας. Η κύρια είσοδος βρισκόταν στη νότια πρόσοψη. Διέθετε δυο κλιμακοστάσια, ένα στα ανατολικά, το οποίο ήταν το κεντρικό, κι ένα στα δυτικά, που συνέδεε το κτίριο με την Ανεξερεύνητη Έπαυλη. Στην περιοχή του κεντρικού κλιμακοστασίου υπήρχαν αποθήκες, δεξαμενή καθαρμών, πλακοστρωμένη αυλή κι ένα αποχωρητήριο, στα νοτιοανατολικά υπήρχαν δωμάτια αφιερωμένα στη λατρεία και στα δυτικά σειρά δωματίων.⁵

Κατά τη διάρκεια της νεοανακτορικής εποχής ο οικισμός δεν ξεπέρασε ποτέ τις ανατολικές όχθες του Καίρατου. Ίχνη κατοικιών εντοπίστηκαν στην κοιλάδα του Καίρατου, νότια της ακρόπολης και στη θέση Αγία Παρασκευή, στους πρόποδες του λόφου του Προφήτη Ηλία.⁶

¹ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ.125

² Preziosi D., *MINOAN ARCHITECTURAL DESIGN. Formation and Signification*, 1983, σελ. 37-39

³ Treuil R., Darcque P., Poursat J-Cl., Touchais G., *ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ* 1996, σελ. 311

⁴ Treuil R., Darcque P., Poursat J-Cl., Touchais G., *ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ* 1996, σελ. 310

⁵ Hatzaki E., *Knossos. The Little Palace*, 2005

⁶ Hood S., Smyth D., "Archaeological Survey of the Knossos Area" στο *B.S.A. Supl. Vol., No 14*, 1981, σελ. 8-10

Στην περίοδο ύψιστης ακμής του μινωικού πολιτισμού ο οικισμός της Κνωσού έχει έκταση 750.000 τ.μ. εκ των οποίων τα 300.000 τ.μ. ανήκουν σε οικίες, γεγονός που σημαίνει ότι ο νεοανακτορικός οικισμός ήταν 28 φορές μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο της προανακτορικής εποχής¹. Σε 400.000τ.μ. υπολογίζεται η έκταση του ανακτόρου, 1200 περίπου ήταν οι οικίες και ο πληθυσμός, συνυπολογιζόμενος με τον πληθυσμό της ενδοχώρας και του λιμανιού πρέπει να άγγιζε τις 20.000.²

ΑΡΧΑΝΕΣ: Η νεοανακτορική περίοδος αποτελεί για τις Αρχάνες την εποχή της ύψιστης ακμής. Τα στοιχεία αυτής της ανάπτυξης και της ακμής είναι φανερά στο Ανακτορικό Κτίριο αλλά και σε περιοχές του οικισμού γύρω από αυτό, όπως στον Τρούλλο, στα ανατολικά, και στις θέσεις Σάμπη και Συνοικισμός, στα δυτικά. Επίσης πολλοί οικισμοί ακμάζουν την περίοδο αυτή και στην περιφέρεια των Αρχανών, όπως η Βισσίλα και το Καρνάρι στα δυτικά, το Καρυδάκι κι ο Μυριστής στα βόρεια, ο Χωματόλακκος στα ανατολικά, η Ξερή Κάρα στα νοτιοανατολικά και το Βαθύπετρο στα νότια.³

Ο Τρούλλος βρίσκεται στα ανατολικά, στο ψηλότερο σημείο του λόφου των Αρχανών. Στην περιοχή βρέθηκαν σημαντικά κτίρια των MMII, MMIII και YMIA χρόνων. Σημαντικός είναι μεγάλος αναλημματικός τοίχος, με κατεύθυνση Β-Ν, με εξοχές στην εξωτερική του πλευρά, χτισμένος με πελεκητούς πωρόλιθους. Ακόμη βρέθηκε διώροφη οικία της YMIA περιόδου, που διέθετε πέντε δωμάτια, αποθήκες, φωταγωγό, πλακοστρωμένη μικρή αυλή, οικοδομημένη, επίσης, με λαξευτούς πωρόλιθους.⁴

Στα ανατολικά του Τρούλλου, στη θέση **Χωματόλακκος**, εντοπίστηκε εκτεταμένος οικισμός που έδωσε σημαντικά οικοδομικά λείψανα και κεραμική των νεοανακτορικών χρόνων. Δυτικά του Γιούχτα, σε απόσταση δυο χιλιομέτρων από το Κανλί Καστέλλι, βρέθηκε ο οικισμός της **Βισσίλας**. Είχε έκταση περίπου 18 στρέμματα και διέθετε ισχυρό μεσομινωικό και υστερομινωικό τοίχο με «πρότυλο» στο νότιο τμήμα, μεσομινωικό «ιερό» με πεσσό, «ιερά οικία» με πελεκητούς λίθους, αγωγό και κλίμακα. Στα νοτιοανατολικά των Αρχανών, στη θέση **Ξερή Κάρα**, βρέθηκαν τα εκτεταμένα ερείπια οικισμού των YMI χρόνων. Βρέθηκαν τοίχοι χτισμένοι με λαξευτούς πωρόλιθους και αποκαλύφθηκε δωμάτιο με φωταγωγό και κίονες ενώ σε άλλο δωμάτιο υπήρχε δεξαμενή και κρύπτη. Ακόμη περισυλλέχθηκαν ημιτελείς πολύτιμες ύλες, όπως ορεία κρύσταλλος, που μαρτυρούν την ύπαρξη εργαστηρίου.⁵

Στο κέντρο του σημερινού οικισμού, στη θέση Τουρκογειτονιά, έχουν βρεθεί τα ερείπια ενός μεγάλου οικοδομήματος, ανακτορικού χαρακτήρα(**εικ.12**). Έχει όμοιο προσανατολισμό με των άλλων ανακτόρων και διαθέτει χώρους που συναντώνται στα ανάκτορα, όπως κλιμακοστάσιο, φωταγωγό, στοές, πλακοστρωμένους χώρους κι αυλές, αγωγούς, ορόφους, ιερά, θεατρικό χώρο,

¹ Warren P., “ The Place of Crete in the Thalassocracy of Minos” στο *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality*, eds. Hagg R.&Marinatos N., 1984, σελ. 40

² Hood S., Smyth D., “Archaeological Survey of the Knossos Area” στο *B.S.A. Supl. Vol., No 14*, 1981, σελ. 10

³ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Μια ματιά στη μινωική Κρήτη*, τόμος 1, 1997, σελ. 32

⁴ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Μια ματιά στη μινωική Κρήτη*, τόμος 1, 1997, σελ. 65

⁵ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Ανασκαφή Αρχανών*, 1994, σελ. 24-25

αρχείο, δεξαμενή. Στην κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν υλικά που του προσέδιδαν πολυτέλεια, αντίστοιχα με των άλλων ανακτόρων, όπως πωρόλιθος, γυψόλιθος, κουσκουρόπετρα, κροκαλοπαγείς λίθοι, γαλάζιος και κόκκινος σχιστόλιθος, λευκό, κόκκινο και φλεβωτό μάρμαρο.¹ Ο ανακτορικός χαρακτήρας του κτιρίου ενισχύεται κι από τα αντικείμενα πλούτου και πολυτέλειας, που έχουν βρεθεί εντός αυτού, όπως επεξεργασμένο ελεφαντοστό, λίθινα αγγεία, χάλκινα αντικείμενα, ψηφιδωτά, ακατέργαστο ίασπι. Το κτίριο καταστράφηκε στην ΥΜΙΒ περίοδο.²

Στο ανακτορικό κτίριο υπήρχαν δυο, πλακοστρωμένες με πωρόλιθους, αυλές, που η μια αποτελεί συνέχεια της άλλης. Η μια αυλή διακόπτεται από «Εξέδρα», που βρίσκεται μπροστά από πυργοειδή κατασκευή. Είναι ορθογώνια, κατασκευασμένη με λαξευτούς πωρόλιθους κι έφερε χαμηλό περιτείχισμα, που την απέκλειε από τα δυο μέρη της αυλής.³

Το 1922 ο Evans αποκάλυψε τμήμα ενός εντυπωσιακού κυκλικού, υπόγειου, ίσως θολωτού, υδραγωγείου, κατασκευασμένου από ογκώδεις πωρόλιθους μήκους 2 μ., πλάτους 0,60 μ. και διαμέτρου 5,45 μ. Ο πυθμένας ήταν στρωμένος με βότσαλα και στο βόρειο τμήμα της πέντε σκαλιά οδηγούσαν στο επίπεδο του νερού. Υπήρχε πηγή από την οποία έρρεε νερό σε λίθινο αυλάκι, που οδηγούσε σε μεγαλύτερο, χτιστό αγωγό με πλακοστρωμένο δάπεδο⁴. Το 1964 ο Ι. Σακελλαράκης ανακάλυψε εκ νέου τον αγωγό, καθώς βρήκε νέο τμήμα του. Στη βορειοδυτική πλευρά αποκαλύφθηκε η κεφαλή του αγωγού που έφερνε το νερό προς τα έξω και σχηματίζεται από λίθο με κοιλότητα προς την πλευρά του αγωγού κι αυλάκι που προωθεί το νερό στον αγωγό. Ο αγωγός κατευθύνεται προς τα δυτικά και είναι κατασκευασμένος από πωρολιθικές πλάκες, με ύψος και πλάτος 1 μ. Η Δεξαμενή εντασσόταν στο χώρο του ανακτόρου, καταστράφηκε στην ΥΜΙΒ περίοδο κι επαναχρησιμοποιήθηκε στην ΥΜΙΒ. Κατά τη νεοανακτορική εποχή υπήρχε στη δυτική πλευρά βεράντα ενώ νότια από αυτή βρέθηκαν κωδωνόσχημα και ειδώλια ζώων, που ίσως σχετίζονταν με κάποια λατρεία του υγρού στοιχείου.⁵

Νοτιοανατολικά του ανακτορικού κτιρίου υπήρχε Θεατρικός Χώρος. Έχει υποστεί πολλές καταστροφές από μεταγενέστερες παρεμβάσεις. Ο κυρίως χώρος ήταν πλακόστρωτος και τον διέσχιζαν τέσσερα «πεζοδρόμια». Ανήκουν σε τρεις φάσεις. Το νεότερο, χρονολογικά, μινωικό πλακόστρωτο καλύπτει το μεγαλύτερο χώρο του οικοπέδου. Το ανατολικό «πεζοδρόμιο» είναι διπλό. Στο νότιο τμήμα υπήρχαν δυο, παράλληλα μεταξύ τους και κάθετα στο πρώτο, «πεζοδρόμια», με κατεύθυνση Α-Δ, που ενώνονται από ένα τέταρτο, σχηματίζοντας τρίγωνο με το διπλό ανατολικό⁶. Το τελευταίο «πεζοδρόμιο» ακολουθεί στη νοτιοδυτική πλευρά του ένα αυλάκι, πάνω στο οποίο και στο πλακόστρωτο πατούσε βαθμιδωτός βωμός, αποτελούμενος από δυο βαθμίδες, και πώρινα κέρατα καθοσιώσεως. Το πλακόστρωτο, το αυλάκι, ο βωμός και τα ιερά κέρατα έχουν παράλληλα προς τους θεατρικούς

¹ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Ανασκαφή Αρχανών*, 1994, σελ. 29

² Driessen J.&MacDonald C. *AEAGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 172

³ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Μια ματιά στη μινωική Κρήτη*, τόμος 1, 1997, σελ. 102

⁴ Driessen J.&MacDonald C. *AEAGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 173

⁵ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Ανασκαφή Αρχανών*, 1994, σελ. 48

⁶ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Ανασκαφή Αρχανών*, 1994, σελ. 48

χώρους και τις πομπικές οδούς των ανακτόρων και σχετίζονταν με θρησκευτικές τελετές.¹

Η συνέχεια του ανακτορικού κτιρίου βρέθηκε νοτιοδυτικά, στο οικόπεδο Καλπαδάκη. Το 1976 η Α. Λεμπέση ανέσκαψε τμήμα MMIIIΑ-B οικίας ενώ πάνω από αυτή βρέθηκε οικοδόμημα της MMIII/ΥΜΙΑ περιόδου, που καταστράφηκε στην ΥΜΙΒ εποχή². Ανασκάφηκαν τρεις παράλληλοι τοίχοι της MMIII-ΥΜΙΑ περιόδου κι ένα διατοίχισμα καθώς και ισχυρός τοίχος, χτισμένος όπως το υπόλοιπο ανακτορικό κτίριο, δηλαδή με λαξευτούς πωρόλιθους εξωτερικά. Το κτίριο έδωσε πολύχρωμα κονιάματα και κεραμική της MMIII-ΥΜΙΑ περιόδου. Πολύχρωμα κονιάματα βρέθηκαν και στα δυο δωμάτια της παλαιότερης φάσης. Στο χώρο εκτός από κεραμική βρέθηκαν και πινακίδες Γραμμικής Α'. Πιθανόν πρόκειται για το Αρχείο του ανακτορικού κτιρίου.³

ΑΜΝΙΣΟΣ: Στην περιοχή της Αμνισού, η οποία βρίσκεται επτά χιλιόμετρα ανατολικά του Ηρακλείου, κοντά στη θάλασσα, στους πρόποδες του λόφου Παλαιόχωρα, εντοπίστηκε μικρή μινωική πόλη, κοντά στο σπήλαιο της Ειλειθυίας⁴. Θεωρήθηκε ότι υπήρξε το λιμάνι της Κνωσού και το όνομά της αναφέρεται στις πινακίδες της Γραμμικής Β' και στα Ομηρικά έπη. Στην ευρύτερη περιοχή έχουν βρεθεί ένα ΥΜΙ κτίριο με πηγάδι και δυτικά στο λόφο ιερό του Δία, που όμως είχε οικοδομηθεί πάνω σε κτίριο της MMIII/ΥΜΙΑ περιόδου, καθώς και οικία της ΥΜΙ εποχής που διέθετε επτά δωμάτια.⁵

Το πιο αξιοσημείωτο οικοδόμημα στην περιοχή είναι μια έπαυλη, που ανέσκαψε ο Μαρινάτος από το 1932 ως το 1938, η οποία ονομάστηκε «Έπαυλη των Κρίνων» λόγω της τοιχογραφίας με το αντίστοιχο θέμα, που βρέθηκε σε αυτήν. Γνώρισε δυο αρχιτεκτονικές φάσεις και καταστράφηκε στην ΥΜΙΑ περίοδο από σεισμό και πυρκαγιά. Το κτίριο ήταν χτισμένο με καλοπελεκημένους τετραγωνισμένους λίθους και διέθετε δυο ορόφους και δέκα δωμάτια. Το ανατολικό τμήμα του ήταν κατεστραμμένο. Στη βόρεια πλευρά, που βλέπει προς την ακτή, υπήρχε σύστημα αιθουσών που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με πολύθυρα. Στη νότια πλευρά υπάρχει είσοδος με κλιμακοστάσιο, άγνωστο αν πρόκειται για την κύρια είσοδο, που οδηγεί σε στενόμακρο διάδρομο, του οποίου η δυτική επέκταση καταλήγει σε κλίμακα, που οδηγεί στο δεύτερο όροφο. Ένα δωμάτιο διέθετε πλακοστρωμένο δάπεδο, επομένως ήταν υπαίθριος χώρος, και δυο κίονες σε άξονα Β-Ν και ίσως λειτουργούσε ως φωταγωγός ή αυλή. Στα βόρεια και στα ανατολικά του συστήματος αιθουσών υπήρχε δεξαμενή καθαρμών. Ακόμη βρέθηκαν μαγειρεία κι αποχωρητήριο.⁶

ΚΑΝΛΙ ΚΑΣΤΕΛΛΙ: Στην περιοχή βρέθηκε έπαυλη ή μικρό ανάκτορο της νεοανακτορικής εποχής, στο ανατολικό άκρο του οικισμού Βισάλα, στο ψηλότερο σημείο του. Ο οικισμός ήταν εκτεταμένος, 500 μ. στον άξονα Β-Ν

¹ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Μια ματιά στη μινωική Κρήτη*, τόμος 1, 1997, σελ. 122

² Driessen J.&MacDonald C. *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 173

³ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Ανασκαφή Αρχανών*, 1994, σελ. 49

⁴ www.uk.digiserve.com

⁵ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ.130

⁶ Preziosi D., *MINOAN ARCHITECTURAL DESIGN. Formation and Signification*, 1983, σελ.. 52-53

και 200 μ. στον άξονα Α-Δ. Το οικοδόμημα είχε ανακτορικό χαρακτήρα, ήταν χτισμένο με καλοπελεκημένους λίθους και προσέφερε θέα σε όλη την περιοχή. Ίσως ήταν κατοικία κάποιου τοπικού ηγεμόνα.¹

ΠΟΡΟΣ: Στο σημερινό οικισμό, στην οδό Νισύρου, βρέθηκαν ίχνη της ΜΜΙΙΑ και ΜΜΙΙΒ-ΥΜΙΑ περιόδου ενώ στην οδό Νίδας κεραμική της ΜΜΙΙ και λείψανα της ΜΜΙΙΒ-ΥΜΙΑ περιόδου.²

ΝΙΡΟΥ ΧΑΝΙ: Στα ανατολικά της Αρμισού, σε απόσταση δεκατριών χιλιομέτρων από το Ηράκλειο, στην περιοχή Νίρου Χάνι, στο Κακόν Όρος, ανασκάφη από τον Ξανθουδίδη το 1918 μέγαρο της νεοανακτορικής εποχής(εικ.13), το οποίο αποτελούσε τμήμα ενός ευρύτερου παραθαλάσσιου οικισμού, που περιελάμβανε και το λιμάνι στο γειτονικό οικισμό των Αγίων Θεοδώρων. Η οικία είναι χτισμένη πάνω σε μεγάλη, πλακοστρωμένη αυλή, στην οποία α ακόμη άγνωστο αν η αυλή περικλειόταν από κατασκευές. Σήμερα διατηρούνται ανατολικά, δυτικά και βόρεια όριά της ενώ το βόρειο τμήμα του κτιρίου απέχει λίγα μέτρα από τη σημερινή ακτή.³

Η μεγάλη είσοδος βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά μέσω μιας αυλής που οδηγεί σε δίοδο, η οποία χωρίζεται από την αυλή και τον κύριο υπαίθριο χώρο με θύρες. Στο νότιο τοίχο υπάρχουν προεξοχές, όπου τοποθετούνταν κέρατα καθοσιώσεως και πιθανόν μια βάση τριμερούς ιερού. Η αυλή είχε δυο εισόδους. Η βόρεια οδηγούσε σε περιοχή με σειρά αποθηκών και η νότια το σύστημα αιθουσών του κτιρίου, η οποία διέθετε προστώο και μια αίθουσα πίσω από πολύθυρο με τέσσερις διπλές πόρτες. Στα νότια υπήρχε διάδρομος που οδηγούσε σε κλιμακοστάσιο στα δυτικά και μικρά δωμάτια στα ανατολικά, εκ των οποίων το ένα λειτουργούσε ως θυρωρείο. Στα δυτικά της αίθουσας υπήρχε διάδρομος με σύστημα πολυθύρου στα νότιά του, το οποίο οδηγούσε σε αίθουσα με θρανίο στα ανατολικά του και σε δωμάτιο με μικρούς βωμούς στα νότια.⁴

Το μέγεθος του οικοδομήματος, η εξαιρετική ποιότητα κατασκευής και η ύπαρξη λατρευτικών χώρων και αντικειμένων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν ήταν απλή οικία αλλά είχε έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα, παρά την απουσία δεξαμενής καθαρμών και κρύπτης πεσών. Ο μεγάλος αριθμός αποθηκών τονίζει το διοικητικό χαρακτήρα του κτιρίου ενώ η ύπαρξη αυλής με πλακόστρωτο και ιερού τοποθετούν το Νίρου Χάνι στα «ανακτορικά» ή ημιδημόσια κτίρια.⁵

ΤΥΛΙΣΟΣ: Έχουν ανασκαφεί τρεις οικίες που χρονολογούνται στη νεοανακτορική εποχή.

¹ Hood S., “The ‘country house’ and Minoan society” στο *MINOAN SOCIETY*, eds. Betts J., 1983, σελ. 130

² Blackman D., “Archaeology in Greece”, στο *A.R.* 2001-2, n.48, σελ. 110

³ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ.133-134

⁴ Preziosi D., *MINOAN ARCHITECTURAL DESIGN. Formation and Signification*, 1983, σελ.. 62-63

⁵ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ. 134

Οικία Α: Ανεσκάφη από τον Ι. Χατζηδάκη την περίοδο 1909-1913. Χρονολογείται στη ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙΒ εποχή. Οι διαστάσεις της ήταν 35 μ. στον άξονα Β-Ν και 22 μ. στον άξονα Α-Δ(εικ.14). Διέθετε δυο ζώνες λειτουργίας, που χωρίζονταν από αυλή, εν μέρει στεγασμένη¹. Στα βόρεια βρίσκονταν οι αποθήκες και στα νότια οι χώροι διαμονής. Η είσοδος ήταν στην ανατολική πλευρά, στον προθάλαμο, που οριζόταν δυτικά από δυο πεσσούς και ίσως ήταν υπαίθριος. Δωμάτιο σχήματος ανεστραμμένου Γ, που ίσως λειτουργούσε ως αίθουσα υποδοχής, οδηγούσε δυτικά στο κλιμακοστάσιο, βόρεια στις αποθήκες και νότια στο διάδρομο, που προσέφερε πρόσβαση στα διαμερίσματα διαμονής. Μια αποθήκη οδηγούσε σε δεύτερο κλιμακοστάσιο, με τριμερή διαμόρφωση, και σε στενόμακρο διάδρομο, που κατέληγε σε δωμάτιο θρησκευτικής χρήσης, πιθανόν το οικιακό ιερό. Δυο τετράγωνα δωμάτια ήταν ενωμένα μεταξύ τους με στενόμακρο διάδρομο και λειτουργούσαν ως θεωρείο. Ο διάδρομος αυτός οδηγούσε στο κύριο σύστημα αιθουσών της οικίας, με κατεύθυνση Α-Δ, όπου το κεντρικό δωμάτιο λειτουργούσε ως βεράντα ανάμεσα στο δωμάτιο και το φωταγωγό και ως συνέχεια του διαδρόμου². Στο δωμάτιο, νότια του φωταγωγού, υπήρχε αγωγός αποχέτευσης. Το δωμάτιο αυτό περικλείεται από πέντε μικρά δωμάτια, ένα εκ των οποίων ήταν κλιμακοστάσιο με δεξαμενή καθαρμών κάτω από τη σκάλα ή σύμφωνα με τον Preziosi³, αποχωρητήριο. Στα βορειοανατολικά υπήρχε δωμάτιο με τετράγωνο πεσσό και πλακοστρωμένο δάπεδο. Πρόκειται για κρύπτη πεσσών, εντός της οποίας βρέθηκαν οστά ζώων, αναθηματικοί πελέκεις, σπαράγματα τοιχογραφιών, λίθινες λεκάνες και πλήθος κεραμικής, που μαρτυρούν κάποιου είδους θρησκευτική δραστηριότητα. Νότια της κρύπτης υπήρχαν δωμάτια που λειτουργούσαν ως βοηθητικά. Στους χώρους αυτούς βρέθηκαν χάλκινοι λέβητες, πινακίδες Γραμμικής Α' και πήλινα σφραγίσματα. Επίσης νότια της κρύπτης υπήρχε διάδρομος που οδηγούσε σε κλιμακοστάσιο στο νοτιοδυτικό τμήμα της οικίας.⁴

Οικία Β: Βρίσκεται ανατολικά της οικίας Α, σε απόσταση 1,2 μ. και πιθανόν ενώνονταν μαζί τους με κάποιου είδους γέφυρα. Ήταν απλό ορθογώνιο στην κάτοψη, διαστάσεων 22Χ15 μ., και δεν παρουσιάζει ομοιότητες με καμιά άλλη νεοανακτορική οικία(εικ.15). Ίσως αποτελούσε σύστημα αποθηκών που προσαρτήθηκε στη οικία Α.⁵

Η είσοδος βρίσκεται στην ανατολική πλευρά και οδηγεί στον προθάλαμο, νότια του οποίου υπήρχαν τα δωμάτια του θεωρείου, στα βόρεια το κλιμακοστάσιο και στα δυτικά υπήρχε δωμάτιο, το οποίο έδινε πρόσβαση, μέσω τριών θυρών, στους υπόλοιπους χώρους της οικίας. Η δυτική θύρα οδηγεί στην κεντρική αίθουσα του κτιρίου, που αποτελούνταν από δωμάτιο με κιονοστοιχία, βεράντα και πλακόστρωτο ενώ η νότια σε διάδρομο σχήματος Π, που ελέγχει την πρόσβαση στις αποθήκες.⁶

¹ Castleden D., *MINOANS. Life in Bronze Age Crete*, 1993, σελ. 41

² Βελεγράκη Μ., “ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ”, στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ. 51-52

³ Preziosi D., *MINOAN ARCHITECTURAL DESIGN. Formation and Signification*, 1983, σελ. 43

⁴ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ. 140

⁵ Preziosi D., *MINOAN ARCHITECTURAL DESIGN. Formation and Signification*, 1983, σελ. 67

⁶ Βελεγράκη Μ., “ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ”, στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ. 52-53

Οικία Γ: Βρίσκεται στα βόρεια των οικιών Α και Β. Η είσοδος είναι στα ανατολικά και οδηγεί στον προθάλαμο και το θυρωρείο. Ο προθάλαμος οδηγεί σε μακρύ διάδρομο, στον οποίο ανοίγονται επτά πανομοιότυπες θύρες. Η θύρα **a** οδηγεί σε δωμάτιο με τετράγωνο πεσσό, ίσως το οικιακό ιερό και η **b** σε αποχωρητήριο, κάτω από την σκάλα. Η **c** οδηγεί σε διάδρομο, σχήματος ανεστραμμένου Γ, πέραν του οποίου βρίσκεται η κεντρική αίθουσα της οικίας. Η **e** βλέπει σε κλίμακα, που οδηγεί στον άνω όροφο και οι **f** και **g** σε σειρά αποθηκών. Η μοναδική θύρα που προσφέρει πρόσβαση στα ιδιωτικά διαμερίσματα διαμονής είναι η **d**.¹

Διάδρομος οδηγεί σε δωμάτιο με υπερυψωμένη εστία στο κέντρο, το οποίο αρχικά λειτουργούσε ως δεξαμενή καθαρμών, κι εν συνεχεία στο σύστημα αιθουσών της οικίας, που αποτελούνταν από φωταγωγό και θάλαμο με δυο κίονες ενώ μέσω πολυθύρου οδηγούσε σε εσωτερικό δωμάτιο, κλίμακες έδιναν πρόσβαση στον άνω όροφο. Η χρήση των δωματίων στο κέντρο της οικίας παραμένει άγνωστη, ίσως αποτελούσαν το οικιακό ιερό. Ένα δωμάτιο ήταν προσβάσιμο μόνο από τον άνω όροφο ενώ κάποιο άλλο που ήταν προσβάσιμο μόνο εξωτερικά πιθανόν χρησίμευε για τη φύλαξη ζώων. Η διάταξη των χώρων της οικίας Γ διαφέρει από των υπόλοιπων δυο, παρόλο που ανοικοδομήθηκαν την ίδια περίοδο, και ίσως από τον ίδιο αρχιτέκτονα(εικ.16). Τα τρία κλιμακοστάσια μαρτυρούν την ύπαρξη ορόφου, όμως δε σώθηκε ίχνος του. Το πιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της οικίας Γ είναι οι πολλές θύρες, που συμβάλλουν στην απομόνωση των κατοίκων της.²

Κατά τη διάρκεια της νεοανακτορικής περιόδου οικοδομούνται στην κεντρική και ανατολική Κρήτη επαύλεις και μέγαρα, ίσως έδρες τοπικών ηγεμόνων, που παρουσιάζουν μεγάλες αρχιτεκτονικές ομοιότητες με τα ανάκτορα. Χτίζονται συνήθως σε εύφορες περιοχές και σε κομβικά σημεία σημαντικών οδικών αξόνων, κοντά ή μακριά από ανάκτορα και σημαντικούς οικισμούς.³

Οι Επαύλεις

ΣΚΛΑΒΟΚΑΜΠΟΣ: Σε απόσταση επτά χιλιομέτρων δυτικά από την Τύλισο, βρισκόταν ο μινωικός οικισμός του Σκλαβόκαμπου, από τον οποίο δε σώζονται σήμερα πολλά ίχνη. Στην περιοχή ο Σπ. Μαρινάτος ανέσκαψε ένα μινωικό μέγαρο(εικ.17), χτισμένο σε μακρόστενη κοιλάδα, σε υψόμετρο 600 μ., στο δρόμο Τυλίσου- Ανωγείων, που αποτελούσε τον κύριο βόρειο άξονα επικοινωνίας Κεντρικής και Δυτικής Κρήτης.⁴

Το οικοδόμημα χρονολογείται στο τέλος της νεοανακτορικής εποχής, στην ΥΜΙΒ περίοδο. Έχει προσανατολισμό Β-Ν, διαστάσεις 18Χ24 μ. κι η είσοδος βρίσκεται στην ανατολική πλευρά, όπου διπλή θύρα με παραστάδες σχήματος Γ και Τα οδηγεί σε διάδρομο, όπου βρέθηκαν πολλά πήλινα σφραγίσματα.

¹ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ. 142-3

² Βελεγράκη Μ., “ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ”, στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ. 53-54

³ Παναγιωτάκης Γ., *ΚΡΗΤΗ: Ιστορία και πολιτισμός*, τόμος 1,1987, σελ. 87

⁴ Βελεγράκη Μ., “ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ”, στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ. 56

Δεξιά του διαδρόμου υπήρχαν τα δυο δωμάτια του θυρωρείου. Ο διάδρομος οδηγεί στην κεντρική αίθουσα δωματίων του κτιρίου, στη νότια πλευρά. Παράλληλα με την αίθουσα τρέχει ο Βόρειος Διάδρομος, που στα βόρεια οδηγεί σε κλιμακοστάσιο, το οποίο διέθετε αποχωρητήριο.¹ Στα δυτικά ο διάδρομος οδηγεί σε δυο αποθήκες, που το δάπεδό τους είναι 40 εκ. χαμηλότερα από του διαδρόμου, και σε βεράντα με τρεις πεσσούς στο βόρειο άκρο της. Τα βόρεια δωμάτια δεν επικοινωνούν με τα νότια με εσωτερική θύρα αλλά μέσω εξωτερικής εισόδου στο νότιο εξωτερικό τοίχο. Μεταξύ της οικίας και του βουνού υπήρχε στενόμακρος διάδρομος με πλακόστρωτο, που είχε χρησιμοποιηθεί και ως αποθήκη. Ο διάδρομος οδηγεί σε δυο χώρους. Ο πρώτος είναι ευρύχωρη κεντρική αυλή με τέσσερις πεσσούς στο κέντρο ενώ στη νοτιοδυτική γωνία βρέθηκαν ίχνη καύσης κι ο χώρος έχει αναγνωριστεί ως μαγειρείο ή οικιακό ιερό. Στα δυτικά της αυλής υπήρχαν δυο δωμάτια, που λειτουργούσαν ως βοηθητικά του μαγειρείου. Το μέγαρο παρουσιάζει ομοιότητες στην αρχιτεκτονική διάταξη με τις οικίες της Τυλίσου. Διακρίνονται τρεις ζώνες λειτουργίας: α) οι χώροι διαμονής, β) οι αποθήκες και γ) οι χώροι διαμονής και εργασίας του υπηρετικού προσωπικού. Σε αυτό βοηθά η υψομετρική διαφορά των δαπέδων, καθώς οι βόρειοι χώροι βρίσκονται 1,2 μ. ψηλότερα από τους νότιους. Το κτίριο καταστράφηκε από πυρκαγιά, που την προκάλεσε σεισμός.²

ΒΑΘΥΠΕΤΡΟ: Στα νότια των Αρχανών και σε κοντινή απόσταση από αυτές, στον άξονα που οδηγεί στην πεδιάδα της Μεσαράς, στην περιοχή του Βαθυπέτρου, ήταν χτισμένο σημαντικό οικοδόμημα των νεοανακτορικών χρόνων(εικ.18). Βρίσκεται σε ύψωμα, στην ενδοχώρα, με θέα προς την οροσειρά της Ίδας και το Κανλί Καστέλλι στα δυτικά και προς την πεδιάδα της Μεσαράς στα νότια. Ανασκάφηκε από το Σπ. Μαρινάτο στη δεκαετία του 1950 και αν και το σχέδιο δε δημοσιεύθηκε ποτέ ολοκληρωμένο, ο ανασκαφέας αναγνώρισε τα ερείπια ενός τριμερούς ιερού.³

Έχουν διακριθεί δυο φάσεις κατοίκησης, στην ΥΜΙΑ και στην ΥΜΙΒ περίοδο αντίστοιχα. Δεν αποτελεί μεμονωμένη αγροικία αλλά εντάσσεται σε μια ευρύτερη οικοδομημένη περιοχή. Τα κατάλοιπα δείχνουν την ύπαρξη δυο κτιρίων, ανατολικά και δυτικά ενός στενού διαδρόμου, με κατεύθυνση Β-Ν. το ανατολικό κτίριο αποτελεί προσθήκη της ΥΜΙΒ περιόδου. Το δυτικό κτίριο στην ΥΜΙΑ εποχή διέθετε πολλούς ανοιχτούς χώρους και προσβάσεις, που στην ΥΜΙΒ περιορίστηκαν και προστέθηκαν εγκαταστάσεις οικιακής και βιοτεχνικής δραστηριότητας. Το αρχικό είχε διαστάσεις 25Χ35 μ. και είσοδο στα νοτιοδυτικά, μέσω πλακοστρωμένης οδού, που κατέληγε σε αυλή, ενώ στη νοτιοδυτική γωνία υπήρχε κλιμακοστάσιο. Το κύριο σύστημα αιθουσών διέθετε στα δυτικά πολύθυρο με πεσσοστοιχία, που στη δεύτερη φάση διαιρέθηκε σε μικρότερους χώρους και χρησιμοποιήθηκε ως εργαστήριο κεραμικής. Επίσης υπήρχε δεξαμενή καθαρμών ενώ πολλοί χώροι διέθεταν αποχετευτικούς αγωγούς.⁴

¹ Μαρινάτος Σπ., “Το μινωϊκόν μέγαρον Σκλαβοκάμπου”, στην *A.E. 1939-1941*, 1948, σελ 71-73

² Βελεγράκη Μ., “ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ”, στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ. 56-59

³ Shaw W. J., “Evidence for the Minoan Tripartite Shrine” στο *A.J.A.* 82, No 4, 1978, σελ 442

⁴ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ. 136-8

Τοίχοι στα βόρεια και νότια, αδρά κατασκευασμένοι, σχηματίζουν αυλή μπροστά από τρικίονη κατασκευή εντός της οποίας υπήρχαν δυο δωμάτια και σκεπαστή βεράντα, σε μορφή στοάς. Πρόκειται για τριμερές ιερό με κόγχη. Μεταξύ της κιονοστοιχίας και του τριμερούς ιερού υπήρχαν κέρατα καθοσιώσεως. Χρονολογείται στην ΥΜΙ περίοδο.¹

Στη δεύτερη φάση πραγματοποιήθηκαν αλλαγές στα κτίρια. Βόρεια και ανατολικά του τριμερούς ιερού οικοδομήθηκε τοίχος αφήνοντας ελεύθερη είσοδο μόνο στα βόρεια, ελέγχοντας την πρόσβαση στο ιερό. Επίσης υπήρχαν αποθήκες, εργαστήρια αγγειοπλαστικής, υφαντουργίας και ελαιοτριβεία. Το ανατολικό κτίριο θεωρήθηκε πρόσκτισμα της ΥΜΙΒ περιόδου κι έχει δυο διακριτές ομάδες δωματίων, που χωρίζονται με αυλή. Στα βόρεια υπήρχε κεραμικό εργαστήριο και κλίβανος και στα βόρεια μαγειρείο και κουζίνα.²

ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ: Ανατολικά από το σύγχρονο λιμάνι του Ηρακλείου, στην περιοχή του Κατσαμπά, βρέθηκε το λιμάνι της Κνωσού. Υπάρχουν δυσκολίες στην έρευνα όμως ενδείξεις φανερώνουν μεγάλη καταστροφή στην ΥΜΙ περίοδο.³

Στην αρχή της εργασίας αναφέρθηκε ότι αντικείμενο μελέτης θα αποτελέσουν οι οικισμοί που βρίσκονται σε απόσταση είκοσι χιλιομέτρων από τα ιερά κορυφής. Οι θέσεις, για τις οποίες θα γίνει λόγος αμέσως παρακάτω, βρίσκονται εντός της ορισθείσης ακτίνας των είκοσι χιλιομέτρων από το ιερό του Γιούχτα, όμως γειτνιάζουν και με άλλα ιερά κορυφής, μικρότερης εμβέλειας, κι επικοινωνούσαν μαζί του. Επομένως είναι πολύ πιθανό ότι οι πληθυσμοί των οικισμών αυτών σχετιζόνταν μεν με το σημαντικότερο ιερό της ευρύτερης περιοχής, το Γιούχτα, όμως διατηρούσαν στενότερες επαφές και σχέσεις αλληλεξάρτησης με τα κοντινά τους μικρά ιερά κορυφής, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.

ΠΡΑΣΑΣ: Στην ενδοχώρα, στο δρόμο για Κνωσό, στην περιοχή Πρασά βρέθηκαν δυο οικίες οι οποίες καταστράφηκαν από σεισμό στην ΥΜΙΑ περίοδο, επανοικοδομήθηκαν αλλά καταστράφηκαν ξανά από σεισμό μέσα στην ίδια περίοδο.⁴

ΚΡΟΥΣΩΝΑΣ: Επί της αρχαίας οδού, που οδηγούσε στη Ζώμινθο και το Ίδαϊον Άντρο, στους βορειοανατολικούς πρόποδες της Ίδης, στην περιοχή Ριζοπλαγιές, στον Κρουσώνα, βρέθηκε κτίριο της ΥΜΙ περιόδου, διαστάσεων 13Χ16 μ., που καταστράφηκε από σεισμό. Διέθετε είσοδο στα ανατολικά,

¹ Shaw W. J., "Evidence for the Minoan Tripartite Shrine" στο *A.J.A.* 82, No 4, 1978, σελ 442-443

² Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ. 136-8

³ Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 27

⁴ Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 27

οκτώ δωμάτια και πλακόστρωτη εσωτερική αυλή. Σε ένα δωμάτιο βρέθηκε λατρευτικό αγγείο, που περιείχε κάρβουνο, και σπασμένα ειδώλια ζώων.¹

ΕΛΛΗΝΙΚΑ: Δυτικά του Αλμυρού ποταμού, στο μυχό του κόλπου του Ηρακλείου, στη θέση Ελληνικά ή Ρετζέπη, βρέθηκαν ίχνη μινωικού οικισμού. Δεν έχει πραγματοποιηθεί συστηματική έρευνα. Δοκιμαστικές τομές έφεραν στο φως τμήματα αγροικίας των ΥΜΙ χρόνων, η οποία όμως δε σώζεται σε καλή κατάσταση. Εσωτερικά διαιρείται σε μικρότερα διαμερίσματα με διαδρόμους, κάποιοι από τους οποίους ήταν πλακοστρωμένοι, διέθετε αποχετευτικό σύστημα και οικιακό ιερό πιθανόν και δεύτερο όροφο.²

¹ Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 132

² Βελεγράκη Μ., “ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ”, στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ. 67

ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

I. Το ιερό

Η μετανακτορική περίοδος είναι εποχή αλλαγών, μείωσης και προσαρμογής. Αμέσως μετά τις καταστροφές της ΥΜΙΒ περιόδου φτάνουν οι Μυκηναίοι στην Κρήτη και ως την ΥΜΙΙΒ ελέγχουν τη διοίκηση και την εξουσία, όπως μαρτυρείται κι από τις πινακίδες Γραμμικής Β'.¹ Στην πρώιμη ΥΜΙΙΑ2 περίοδο επανακατοικούνται ανακτορικές θέσεις και πόλεις ενώ έπειτα από τις καταστροφές της ΥΜΙΙΑ2 τα ανάκτορα μετατρέπονται σε αποθήκες.² Η ΥΜΙΙΒ είναι εποχή ευημερίας και τα αλλά και ταραχών. Η ανάπτυξη είναι εμφανής από τον πολλαπλασιασμό των θέσεων στην Κρήτη, απόρροια της πληθυσμιακής αύξησης, ενώ η καταστροφή κι η ερήμωση πολλών οικισμών δηλώνει ότι ήταν και εποχή ταραχών. Στην ΥΜΙΙΓ περίοδο ιδρύονται θέσεις σε απρόσιτες κι εύκολα υπερασπίσιμες περιοχές, όπως η Βροντά, το Καρφί και το Καβούσι, όμως εξακολουθούν να κατοικούνται και οικισμοί που βρίσκονταν σε πεδιάδες ή κοντά στη ακτή, όπως η Κνωσός, η Τύλισος, η Αμνισός.³

ΓΙΟΥΧΤΑΣ: Μετά τις καταστροφές στο τέλος της νεοανακτορικής περιόδου το μόνο ιερό κορυφής που επιβιώνει είναι ο Γιούχτας. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι την εποχή αυτή, παρά την καταστροφή ανακτορικών οικισμών, αστικών κέντρων και επαύλεων, που σχετίζονταν με ιερά κορυφής, η Κνωσός καταφέρνει να διατηρήσει το οικονομικό, πολιτικό και θρησκευτικό της σύστημα. Επομένως το ιερό κορυφής του Γιούχτα, που ήδη από τη νεοανακτορική εποχή είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το ανάκτορο της Κνωσού, παραμένει επισκέψιμο και να συνεχίζει τη λειτουργία του.⁴

Οι λατρευτικές πρακτικές συνεχίζονται στο Γιούχτα και κατά τη διάρκεια της ΥΜΙΙΙ περιόδου, ως το τέλος της, όπως φανερώνουν τα ευρήματα της ΥΜΙΙΙΒ και ΥΜΙΙΙΓ εποχής⁵. Ειδικά η εύρεση κεραμικής της ΥΜΙΙΑ περιόδου, που όπως ήδη αναφέρθηκε, ήταν εποχή ταραχών και καταστροφών, αποδεικνύει ότι η λατρεία στο Γιούχτα συνεχίστηκε αδιάκοπα ολόκληρη την ΥΜΙΙΙ περίοδο.⁶

Ευρήματα που χρονολογούνται στην ΥΜΙΙΙ περίοδο βρέθηκαν κοντά στο άνδρη IV. Πρόκειται κυρίως για ειδώλια και κεραμική της ΥΜΙΙΑ2-Β εποχής.⁷ Ευρήματα που χρονολογούνται στη ίδια περίοδο, συλλέχθηκαν από την περιοχή του βωμού. Συμπεριλαμβάνονταν ειδώλια, αγγεία και λίθινες τράπεζες προσφορών.⁸ Τα δωμάτια έδωσαν άφθονη κεραμική της ΥΜΙΙΙΒ περιόδου, ως επί το πλείστον μονωτοί κύλικες. Από τα πιο ενδιαφέροντα

¹ Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997

² Gesell G., "Town, Palace and House Cult in Minoan Crete" *SIMA*, 67, 1985, σελ. 41

³ Kanta Ath., "Cretan Refuge Settlements..." στο *DEFENSIBLE SETTLEMENTS OF THE AEGEAN AND EASTERN MEDITERRANEAN AFTER 1200 B.C.*, eds. Karageorghis V.&Morris E. C., 2001, σελ. 13-14

⁴ Peatfield A.A.D., "Minoan Peak sanctuaries: History and Society", στο *Op.Ath.* 18, 1990, σελ 131

⁵ Prent M., "Cretan Sanctuaries and Cults", στο *Religion in the Graeco-Roman World*, 2005, σελ. 161-162

⁶ Whittaker H., *MYCENAEAN CULT BUILDINGS*, 1997, σελ. 41

⁷ Πετράκος Β. *ΕΡΓΟΝ* 1989, 1990, σελ. 151-2

⁸ Rutkowski B., *The Cult Places of the Aegean*, 1986, σελ. 79

ευρήματα της ΥΜΙΙΒ εποχής είναι ένα κεφάλι ανθρώπινης μορφής του τύπου των θεών του Γαζίου.¹

Στα ευρήματα της ΥΜΙΙΑ-Β περιλαμβάνονται ακόμη κωνικά κύπελλα και κύπελλα με πόδι, ένας κρατήρας με ζωγραφιστή παράσταση διπλού πελέκεως, σφραγίδες, χάντρες, ένα σφαίρωμα ξίφους από αλάβαστρο κι ένα μεγάλο ανδρικό άγαλμα, ύψους περίπου ενός μέτρου. Επίσης βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες κεραμικής της ΥΜΙΙΓ περιόδου, που επιβεβαιώνουν τη χρήση του χώρου ως καταφύγιο προσφύγων.²

II. Οι οικισμοί

ΚΝΩΣΟΣ: Στο τέλος της ΥΜΙ περιόδου παρατηρείται διακοπή στην ιστορία της Κνωσού, που συμπίπτει με τις καταστροφές που σημειώνονται σε πολλές θέσεις σε ολόκληρη την Κρήτη. Δεν πρόκειται όμως για ολοκληρωτική καταστροφή του ανακτόρου ή του οικισμού αλλά μεμονωμένων κτιρίων, όπως κτισμάτων στη Βασιλική Οδό και της Νότιας Οικίας. Τα ίχνη κατοίκησης και τα ερείπια οικισμών της ΥΜΙΙ και ΥΜΙΙΙ, στην περιφέρεια της Κνωσού, είναι πλέον λιγότερα. Μέχρι στιγμής δεν έχουν βρεθεί αγροικίες ή επαύλεις, που να ανήκουν στην ΥΜΙΙ-ΙΙΙ περίοδο. Επίσης η έκταση του οικισμού της Κνωσού μειώνεται κι ο πληθυσμός συρρικνώνεται. Στο τέλος της ΥΜΙΙ και στην αρχή της ΥΜΙΙΙ εποχής η περιοχή έντονης κατοίκησης, γύρω από το ανάκτορο της Κνωσού, συρρικνώνεται δραματικά. Ίχνη κατοίκησης της περιόδου αυτής παρατηρούνται στην περιοχή νότια της Βλυχίας, στη συνοικία των Γυψάδων, που όμως ερημώνεται στο τέλος της ΥΜΙΙΒ περιόδου.³

Μικρό Ανάκτορο: Η κεραμική της ΥΜΙΒ είναι λιγοστή ενώ κεραμική της ΥΜΙΙ περιόδου βρέθηκε σε μεγάλες ποσότητες. Επίσης βρέθηκε κεραμική της ΥΜΙΙΑ-Β περιόδου. Παρά το ακανόνιστο σχέδιο το Μικρό Ανάκτορο αποτελεί μια ενιαία αρχιτεκτονική μονάδα. Ο σεισμός στο τέλος της ΥΜΙΑ περιόδου κατέστρεψε τη δυτική πρόσοψη, η οποία ξαναχτίστηκε, ενώ παρατηρείται κι επανασχεδιασμός των χώρων του ανακτόρου. Ίχνη καταστροφής από πυρκαγιά παρατηρούνται και στην πρώιμη ΥΜΙΙΒ περίοδο. Το ανάκτορο δεν καταστράφηκε ολοσχερώς αλλά τμήματά του εξακολουθούσαν να κατοικούνται, όπως φαίνεται από ευρήματα που χρονολογούνται στις υπόλοιπες φάσεις της ΥΜΙΙΒ περιόδου. Το μέγεθος του Μικρού Ανακτόρου ήταν μνημειώδες και το καθιστά μοναδικό, ανάμεσα στα υπόλοιπα οικοδομήματα της πόλης.⁴

Στην ΥΜΙΑ οικοδομήθηκε το Ανεξερεύνητο Μέγαρο, που ενωνόταν με γέφυρα, με το Μικρό Ανάκτορο, στο οποίο η κατοίκηση διεκόπη. Το Μικρό Ανάκτορο και το Ανεξερεύνητο Μέγαρο έχουν ταυτόχρονη φάση κατοίκησης μόνο στην ΥΜΙΙ περίοδο. Το Μικρό Ανάκτορο επιβιώνει από τις πυρκαγιές της ΥΜΙΙ και τις καταστροφές της ΥΜΙΙΑ1 περιόδου, που οδήγησαν σε

¹ Ορλάνδος Α. Κ., *ΕΡΓΟΝ* 1975, 1976, σελ. 177-178

² Watrous L. V. *AEAGAEUM 15-THE CAVE OF ZEUS AT PSYCHRO*, 1996, σελ. 72

³ Hood S., Smyth D., "Archaeological Survey of the Knossos Area" στο *B.S.A. Supl. Vol.*, No 14, 1981, σελ. 11-12

⁴ Hatzaki E., "Construction, Repairs and Re-Occupation in the Knossos Town: The Architectural History of the Little Palace", στο *Η Κρητολογικό Συνέδριο*, τ. Α1., 2000, σελ. 552-557

εγκατάληψη του Ανεξερευνητού Μεγάρου και της Βασιλικής Επαύλεως. Η κατοίκηση στο Μικρό Ανάκτορο συνεχίζεται ως την ΥΜΙΙΒ περίοδο.¹

ΑΡΧΑΝΕΣ: Η περιοχή των Αρχανών ακμάζει κατά τη διάρκεια της ΥΜΙΙΑ περιόδου, όπως δείχνουν τα ευρήματα εντός αλλά κι εκτός του οικισμού. Εκτός του κέντρου των Αρχανών τμήματα οικιών της μετανακτορικής περιόδου(ΥΜΙΙΙ) βρέθηκαν στον **Άγιο Ιωάννη**, στον **Άγιο Σύλλα**, στον **Ανήφορο** και στη **Βιτσιλά**. Οικίες της ΥΜΙΙΒ περιόδου βρέθηκαν στη θέση **Καμπέρι** και **Καρνάρι**. Κεραμική της ΥΜΙΙΑ1-Β περιόδου συλλέχθηκε από οικία στη θέση **Μάντρες**, στο Καρνάρι και από τον οικισμό της **Ξερής Καράς**.²

Κεραμική της ΥΜΙΙ-ΙΙΙ περιόδου συλλέχθηκε κι από διάφορες θέσεις εντός του οικισμού. ΥΜΙΙ-ΙΙΙ κεραμική βρέθηκε στο Θεατρικό Χώρο, κεραμική της ΥΜΙΙΑ-Β βρέθηκε στη θέση Αγορά ενώ κεραμική της ΥΜΙΙ-ΥΜΙΙΑ-Γ συλλέχθηκε από τη θέση Τζαμί. Στην περιοχή του Αρχείου βρέθηκε κεραμική της ΥΜΙΙΑ-Β περιόδου και στη Δεξαμενή κεραμική της ΥΜΙΙΑ.³

Μετά την καταστροφή του Ανακτορικού Κτιρίου στην ΥΜΙ περίοδο ο χώρος επαναχρησιμοποιείται και η εγκατάσταση συνεχίζεται πάνω στα μινωικά ερείπια στην ΥΜΙΙ και ΥΜΙΙΑ1-2 περίοδο. Κατά τη διάρκεια της ΥΜΙΙΑ2-Β οικοδομήθηκε νέο κτίριο πάνω στα ερείπια του μινωικού ανακτορικού κτιρίου, με διαφορετικό προσανατολισμό, και μετασκευάζονται διάφοροι χώροι, π.χ. το ιερό έγινε αποθήκη. Στην ΥΜΙΙΑ2-Β περίοδο, που ήταν εποχή ακμής, ανήκει κυκλικός βωμός ή εστία ενώ γύρω του βρέθηκαν ειδώλια και πλήθος κυλίκων με χαμηλό ή ψηλό πόδι, χαρακτηριστικό της περιόδου. Κατά την ΥΜΙΙΒ εποχή το συγκρότημα της Τουρκογειτονιάς καταστρέφεται από πυρκαγιά, όμως ο χώρος δεν εγκαταλείπεται. Παρατηρείται ανακατάληψη στο τέλος της ΥΜΙΙΒ και στην ΥΜΙΙΙΓ περίοδο.⁴

ΑΜΝΙΣΟΣ: Κατάλοιπα της ΥΜΙΙΙ περιόδου εντοπίστηκαν σε όλη την περιοχή της Αμνισού. Στη βόρεια πλευρά του λόφου βρέθηκε κιστέρνα μνημειώδους κατασκευής. Μια τεχνητή κοιλότητα στο βράχο συνέλεγε το νερό από μια πηγή και γύρω από την κοιλότητα χτίστηκε στην ΥΜΙΙΙ περίοδο πυργόσχημη κατασκευή, με υλικό από προγενέστερα κτίρια.⁵ Στα δυτικά του λόφου βρέθηκαν τα κατάλοιπα ενός μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου με καλοχτισμένους τοίχους και μιας ομάδας λιγότερο σημαντικών οικιών, χτισμένων από υλικά σε δεύτερη χρήση.⁶ Στο μεγάλο οικοδόμημα βρέθηκαν θραύσματα της ΥΜΙΙΒ περιόδου. Ίχνη της ΥΜΙΙΙ εποχής εντοπίστηκαν και στα δυτικά του λόφου της Παλαιόχωρας, κοντά στο ποτάμι. Εν κατακλείδι η Αμνισός παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση από την ΥΜΙΙΑ ως την ΥΜΙΙΙΓ περίοδο. Δεν είναι σαφές αν

¹ Hatzaki E., "Construction, Repairs and Re-Occupation in the Knossos Town: The Architectural History of the Little Palace", στο *Η Κρητολογικό Συνέδριο*, τ. Α1., 2000, σελ. 557-559

² Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Μια ματιά στη μινωική Κρήτη*, τόμος 1, 1997, σελ. 149

³ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Μια ματιά στη μινωική Κρήτη*, τόμος 1, 1997, σελ. 149

⁴ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Μια ματιά στη μινωική Κρήτη*, τόμος 1, 1997, σελ. 150-151

⁵ Kanta A., "The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery and their Distribution", στο *S.I.M.A. LVIII*, 1980, σελ.38

⁶ Αλεξίου Στ., "Η αρχαιολογική κίνηση εν Κρήτη" στα *Κρητικά Χρονικά ΙΖ'*, 1963, σελ 404

υπήρξε διακοπή ή καταστροφή στην ΥΜΙΙΒ εποχή. Ορισμένες οικίες δεν έδωσαν καθόλου ευρήματα της ΥΜΙΙΓ όμως στα ανατολικά βρέθηκε αρκετό υλικό της ΥΜΙΙΒ και ΥΜΙΙΓ περιόδου. Η Αμνισός, η Τύλισος, η Κνωσός κι ο Κατσαμπάς αντιτίθενται στη θεωρία ότι μετά την ΥΜΙΙΒ εποχή οι οικισμοί μετακινήθηκαν σε πιο ορεινές περιοχές.¹

Οι οικισμοί, που θα αναφερθούν αμέσως παρακάτω, βρίσκονται μεν σε ακτίνα μικρότερη των είκοσι χιλιομέτρων από το ιερό του Γιούχτα, στην ενδοχώρα δε του βόρειου τμήματος της Κεντρικής Κρήτης κι επισκέπτονταν, όπως είναι φυσικό, το σημαντικότερο ιερό της ευρύτερης περιοχής. Ωστόσο σε κοντινή τους απόσταση έχουν εντοπιστεί ορισμένα ιερά κορυφής, μικρότερης ακτινοβολίας από το Γιούχτα, που όμως διαδραμάτιζαν εξίσου σημαντικό ρόλο στη λατρεία, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Είναι πολύ πιθανό, λοιπόν, οι πληθυσμοί των θέσεων αυτών να επισκέπτονταν συχνότερα και να σχετίζονταν στενότερα με αυτά τα μικρά περιφερειακά ιερά παρά με το κεντρικό ιερό τρου Γιούχτα.

ΤΥΛΙΣΟΣ: Η οικία Α της Τυλίσου γνώρισε νέα ανοικοδόμηση στην ΥΜΙΙ περίοδο, όπως πιστοποιείται από τμήματα τοίχων που βρέθηκαν μπροστά από την ανατολική πρόσοψη, τοίχους που αποκαλύφθηκαν πάνω από τις βορειοανατολικές αποθήκες, δάπεδο ΥΜΙΙΙ χρονολόγησης, που βρέθηκε πάνω από δάπεδο της ΥΜΙ εποχής και από τη βορειοδυτική κλίμακα, που ανήκει στην ΥΜΙΙΙ.² Ανατολικά της οικίας Α βρέθηκαν κατασκευές της ΥΜΙΙΙ περιόδου, που φανερώνουν ότι η θέση κατοικούνταν στο τέλος της μινωικής εποχής και παρουσιάζει αρχιτεκτονικές ομοιότητες με την Αμνισό και τον Πόρο, π.χ. έλλειψη ανοιγμάτων για θύρες. Την εποχή αυτή η τοιχοδομία στην Τύλισο είναι ασυνήθιστα μνημειώδης.³

Μετά την καταστροφή της ΥΜΙΒ περιόδου η οικία Γ γνώρισε πολλές μετατροπές κι επανακατοικήθηκε στην ΥΜΙΙΙ εποχή, όπως φανερώνεται από στοά και πλακοστρωμένη περιοχή, που βρέθηκε πάνω από στρώματα της ΜΜΙΙΙ/ΥΜΙ και χρονολογείται στην ΥΜΙΙΙ περίοδο.⁴

Ασυνήθιστη κατασκευή είναι μια μεγάλη κυκλική κιστέρνα, που επικαλύπτει τους τοίχους της οικίας Γ και χτίστηκε μετά την καταστροφή του κτιρίου. Παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την κιστέρνα της Αμνισού και ανήκει στην ΥΜΙΙΙ εποχή. Στη χρονολόγηση συνηγορούν τα διάφορα ευρήματα, όπως ειδώλια και περιδέραιο της ΥΜΙΙΙΒ περιόδου.⁵

ΓΑΖΙ: Έξι χιλιόμετρα δυτικά του Ηρακλείου βρίσκεται η περιοχή του Γαζίου, μια από τις σημαντικότερες αρχαιολογικές θέσεις της βόρειας ακτής, με ίχνη

¹ Kanta A., “The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery and their Distribution”, στο *S.I.M.A.* LVIII, 1980, σελ. 40, 42

² Μαντζουράνη Ε. *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ. 140-1

³ Kanta A., “The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery and their Distribution”, στο *S.I.M.A.* LVIII, 1980, σελ. 12-13

⁴ Prent M., “Cretan Sanctuaries and Cults”, στο *Religion in the Graeco-Roman World*, 2005, σελ. 131

⁵ Kanta A., “The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery and their Distribution”, στο *S.I.M.A.* LVIII, 1980, σελ. 12

ανθρώπινης παρουσίας από την ΠΜ εποχή. Πιστεύεται ότι στο Γάζι, στις εκβολές του ποταμού Γαζανού, στον αρχαίο Τρίτωνα, βρισκόταν το επίγειο της Τυλίσου. Έχουν βρεθεί λείψανα λιμενικής εγκατάστασης στην περιοχή Αμμούδα.¹

Κοντά στο Γάζι, στο δρόμο για Κρουσώνα, βρέθηκαν πήλινα ειδώλια γυναικείων θεοτήτων, με υψωμένα χέρια, μεγάλης αρχαιολογικής αξίας. Ερευνήθηκε ο χώρος και ήρθε στο φως ένα ορθογώνιο κτίριο, διαστάσεων 4Χ2,90 μ., ενώ στο δάπεδο κείτονταν πέντε πήλινα, τροχήλατα ειδώλια γυναικείων θεοτήτων, σε πολύ καλή κατάσταση.² Οι έρευνες περιορίστηκαν μόνο στο δωμάτιο, το οποίο όμως αποτελούσε τμήμα ενός μεγαλύτερου οικοδομήματος, που παραμένει άγνωστο αν ανήκε σε έναν ευρύτερο οικισμό.³

Στο δρόμο μεταξύ Γαζίου-Κρουσώνα, στο χωριό Καβροχώρι, στους λόφους Ξύπετρα και Μαραθοκεφάλα βρέθηκε αγροτικός οικισμός της ΥΜΙΙΙ περιόδου, όπως και στην τοποθεσία Δάσος, στα νότια της Μαραθοκεφάλας, εντοπίστηκαν ίχνη ΥΜΙΙΙΒ οικισμού.⁴

ΠΟΡΟΣ/ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ: Βρέθηκε κτίριο, το οποίο έδωσε κεραμική της ΥΜΙΒ και ΥΜΙΙΑ περιόδου. Η ΥΜΙΙ και ΥΜΙΙΙΒ κεραμική, που βρέθηκε, δε σχετίζεται με το κτίριο.⁵

ΓΟΥΒΕΣ: Στην περιοχή Βλυχάδα ή Κάτω Σόπατα, στις Γούβες, της επαρχίας Πεδιάδος, βρέθηκε σημαντική ΥΜΙΙΙ θέση. Τα συγκροτήματα Α (15 δωμάτια) και Β σχηματίζουν ένα οικοδόμημα, που αποτελείται από πολλά δωμάτια, γύρω από ένα μεγάλο κεντρικό χώρο. Το κτιριακό συγκρότημα Γ, στα βόρεια, αποτελείται από τρία ξεχωριστά κτίρια (Γ1 και Γ2 στα δυτικά, Γ3 στα ανατολικά) κάθε ένα, από τα οποία, διέθετε μεγάλο αριθμό δωματίων γύρω από μια κεντρική μονάδα με θρανίο κι εστία. Το πιο σημαντικό εξ αυτών είναι το κτίριο Γ2. Μεταξύ των κτιρίων υπήρχαν δημόσιοι εσωτερικοί χώροι και εργαστήρια ενώ ανάμεσα στα κτίρια Γ1 και Γ3 βρέθηκε ένας δρόμος, που τρέχει σε κατεύθυνση Ν-Β, που διέθετε αποχετευτικό σύστημα και πήλινους σωλήνες. Η κεραμική που βρέθηκε στο συγκρότημα Γ το χρονολογεί στην ΥΜΙΙΙΒ περίοδο.⁶

ΚΑΣΤΡΟΚΕΦΑΛΑ: Στην ψηλότερη κορυφή των βόρειων κλιτύων του φαραγγιού του Αλμυρού, σε ύψος 388 μ., στη θέση Καστροκεφάλα, βρέθηκε

¹ Βελεγράκη Μ., “ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ”, στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ. 65

² Βελεγράκη Μ., “ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ”, στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ. 65

³ Gesell G., “Popular Religion in Late Minoan III Crete”, στο *Η΄ Κρητολογικό Συνέδριο*, τ.Α1, 2000, σελ 500

⁴ Βελεγράκη Μ., “ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ”, στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ. 68

⁵ Blackman D., “Archaeology in Greece”, στο *A.R. 2001-2*, n. 48, σελ. 109

⁶ Blackman D., “Archaeology in Greece”, στο *A.R. 2000-1*, n. 47, σελ. 129

μεγάλο, σε μήκος, τείχος, που περιέκλειε κτίσματα της ΥΜΙΙΙΓ περιόδου. Έχει μήκος 480 μ., πάχος 2,20 μ. και ύψος 2,50 μ. και είναι κατασκευασμένο με ακατέργαστους λίθους. Εντός του τείχους υπάρχουν αρκετά ερείπια, όμως σαφή είναι τα αρχιτεκτονικά λείψανα δυο οικιών. Η οικία Α, διαστάσεων 35Χ5,5 μ., βρίσκεται σε μικρή οριζόντια έκταση, στην κορυφή. Αποτελείται από πέντε δωμάτια κι έχει καταρρεύσει πλήρως. Χρονολογείται το 1200-1100 π.Χ. και ήταν το κυριότερο οικοδόμημα της περιοχής. Η οικία Β βρίσκεται 160 μ. ανατολικά της οικίας Α. Έχει διαστάσεις 10Χ3,4 μ., σώζονται ελάχιστα τμήματα των τοίχων της και χρονολογείται στη ίδια εποχή με την οικία Α. Μεταξύ των δυο οικιών βρέθηκαν τα ερείπια τοίχου, μήκους 50 μ., που πιθανόν χώριζε τον οικισμό στα δυο.¹

ΑΝΕΜΟΣΠΗΛΙΑ: 400 μ. χαμηλότερα από το ιερό της Ψηλής Κορφής του Γιούχτα, σε υψόμετρο 400 μέτρων, συναντάται μια από τις σημαντικότερες θέσεις, όχι μόνο της περιοχής των Αρχανών, αλλά ολόκληρης της μινωικής Κρήτης, το ιερό των Ανεμοσπηλίων. Βρίσκεται στη συμβολή αρχαίων οδών, που οδηγούσαν από την Κνωσό στις Αρχάνες, το ιερό κορυφής του Γιούχτα και το ανάκτορο της Κνωσού, προσφέροντας εξαιρετική θέα προς την οροσειρά της Ίδης στα δυτικά, προς την οροσειρά της Δίκτης στα ανατολικά, προς την Κνωσό στα βόρεια και προς όλα τα μεγάλα και μικρά κέντρα της Βόρειας ακτής.²

Το κτίριο δεν έχει παράλληλο στον κρητομυκηναϊκό κόσμο. Εντύπωση προκαλεί ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του κτιρίου και η ένταξή του στο χώρο. Χτίστηκε στη ΜΜΙΙΒ περίοδο στο μεταίχμιο της καλλιεργήσιμης γης και του βραχύδους βουνού. Πρόκειται για ορθογώνιο οικοδόμημα, ισχυρότατης κατασκευής με παχείς τοίχους καλυμμένους με λευκό και κόκκινο κονίαμα, που αποτελείται από τρία ισομεγέθη, κλειστά δωμάτια στα νότια και ένα μακρύ διάδρομο που τρέχει στη βόρεια πλευρά και καλύπτει όλο το πλάτος των τριών δωματίων. Το κτίριο είναι προσανατολισμένο προς το Βορρά, με μια ελαφριά απόκλιση, όπως ακριβώς συνέβαινε με τα μινωικά ανάκτορα. Το απλό σχέδιο και η συμμετρία στην κάτοψη (εικ.19) είναι ασυνήθιστη για τη μινωική αρχιτεκτονική, που χαρακτηρίζεται από πολύπλοκες και δαιδαλώδεις κατασκευές.³

Το κεντρικό δωμάτιο έχει ψηλότερο κατώφλι από τα υπόλοιπα δωμάτια ενώ η ιδιαίτερη σημασία του δυτικού δωματίου τονίζεται από την κόγχη, που υπήρχε δίπλα σε σκάλα. Στον προθάλαμο πραγματοποιούνταν η προετοιμασία των λατρευτικών πράξεων, όπως φανερώνουν τα περισσότερα από 150 αγγεία, διαφόρων τύπων, που βρέθηκαν στο σημείο ενώ υπήρχε και θρανίο. Το κεντρικό δωμάτιο ήταν γεμάτο από τα μεγαλύτερα σκεύη του ιερού.⁴

Το οικοδόμημα, με την τριμερή διαίρεση των δωματίων, θυμίζει την αρχιτεκτονική διάταξη των ιερών κορυφής και πιθανότατα ιδρύθηκε για την εξυπηρέτηση προκαθορισμένου λειτουργικού τυπικού, όπως δείχνει η

¹ Πλατάκης Ε., “Υστερομινωικά-Υπομινωικά κτίσματα εις Καστροκεφάλαν Αλμυρού Ηρακλείου”, στα *ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ* 22, τ.Ι, 1970, σελ 511-514

² Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Μια ματιά στη μινωική Κρήτη*, τόμος 1, 1997, σελ. 270-271

³ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Αωασκαφή Αρχανών*, 1994, σελ. 137-139

⁴ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Αωασκαφή Αρχανών*, 1994, σελ. 138

πλούσια και αδιατάρακτη σκευή του κτιρίου.¹ Τα τρία δυτικά δωμάτια χρησιμοποιούνταν για αιματηρές θυσίες και το ανατολικό για αναίμακτες. Η ιερότητα του κεντρικού δωματίου ενισχύεται από την παρουσία βαθιάς λίθινης λεκάνης στο διάδρομο που στη θύρα του. Στο ανατολικό δωμάτιο υπήρχε βαθμιδωτός βωμός.²

Το κτίριο καταστράφηκε από ισχυρό σεισμό στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα, όπως μαρτυρά η κεραμική που βρέθηκε, η οποία χρονολογείται στην MMIII και MMIIIA περίοδο. Πρόκειται κυρίως για κεραμική καμαραΐκού ρυθμού.³

ΑΛΛΑ ΙΕΡΑ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Στην ευρύτερη περιφέρεια της βόρειας κεντρικής ακτής, όπου δέσποζε το ιερό κορυφής του Γιούχτα, υπήρχαν και μικρότερα ιερά κορυφής, για την κάλυψη των λατρευτικών αναγκών των κατοίκων της περιοχής, τα οποία σχετίζονταν με μικρούς ή και μεγάλους αγροτικούς και αστικούς οικισμούς και με επαύλεις.

ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΠΥΡΓΟΥ: Δυτικά της Τυλίσου, σε απόσταση μιας ώρας, σε υψόμετρο 685 μέτρων, βρέθηκε ιερό κορυφής. Στο βόρειο τμήμα, την Πέρα Κορφή, που προσφέρει στα ανατολικά θέα προς το Γιούχτα, βρέθηκε αποθέτης που έδωσε ειδώλια, ανθρώπινα και ζωικά, της MMI-II περιόδου. 60 μέτρα νοτιότερα, στη θέση Κορφή, έχει κατασκευαστεί ιερό, διαστάσεων 14X14 μέτρα.⁴ Το κτίριο έχει είσοδο που βλέπει σε άνδηρα. Το λατρευτικό άγαλμα τοποθετούνταν, πιθανότατα, σε φυσική κοιλότητα στο βράχο, έτσι ώστε όταν οι θύρες ήταν ανοιχτές οι προσκυνητές είχαν τη δυνατότητα να αντικρίζουν την ιερή μορφή.⁵

ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΓΩΝΙΩΝ: Κοντά στο Σκλαβόκαμπο βρίσκεται το χωριό Γωνιές, από τα πιο απομακρυσμένα της επαρχίας Μαλεβιζίου, στα δυτικά του νομού Ηρακλείου, χτισμένο στις υπώρειες του Ψηλορείτη, σε υψόμετρο 620 μ., ανατολικά του υψώματος Φιλιόρημος. Ίχνη κατοίκησης παρατηρούνται από τα νεολιθικά χρόνια. Στην κορυφή του λόφου Φιλιόρημος βρέθηκε ιερό κορυφής, που προσφέρει θέα προς την Ίδη, την Αξό, τα Ταλλαία Όρη, σε ολόκληρη την πεδιάδα του Ηρακλείου και τη Δίκτη.⁶

Στο ψηλότερο σημείο του λόφου, κοντά στο σημερινό παρεκκλήσι, βρίσκεται το τέμενος, το οποίο σήμερα καλύπτει έκταση 800-1000 τ.μ., όμως στην αρχαιότητα εκτεινόταν σε μεγαλύτερη έκταση. Το τέμενος αποτελούνταν

¹ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Μια ματιά στη μινωική Κρήτη*, τόμος 1, 1997, σελ. 273-274

² Fitton J. L., *MINOANS*, 2002, σελ. 103-104

³ Σακελλαράκης Ι., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Αποσκαφή Αρχαίων*, 1994, σελ. 146

⁴ Faure P., "Nouvelles Recherches sur trois sortes de sanctuaires cretois" στο *B.C.H.*, τ.XCI, 1967, σελ. 125

⁵ Rutkowski B., *The Cult Places of the Aegean*, 1986, σελ. 80

⁶ Βελεγράκη Μ., "ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ", στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ. 59

από ένα άνδρη, σε υψηλότερο επίπεδο, κι από τρία δωμάτια, σε χαμηλότερο επίπεδο(εικ.20).¹

Δωμάτιο 1: Πρόκειται για σχετικά μεγάλο δωμάτιο, ακανόνιστου τετράγωνου σχήματος, καθώς δυο τοίχοι δεν είναι παράλληλοι μεταξύ τους, διαστάσεων 6,5 X 6,8 μ. Στο δωμάτιο βρέθηκαν ίχνη πλακόστρωτου και δυο άνισες λίθινες πλάκες, κάθετα τοποθετημένες, πάνω στις οποίες στηριζόταν μια οριζόντια. Πρόκειται για βωμό ή τράπεζα προσφορών, καθώς δίπλα στην κατασκευή βρέθηκαν οστά ζώων.² Η ύπαρξη βωμού και η απουσία στηριγμάτων οροφής οδήγησε στο συμπέρασμα ότι το δωμάτιο ίσως ήταν υπαίθριος χώρος. Η είσοδος του δε βρέθηκε.

Δωμάτιο 2: Ήταν μικρότερο από το δωμάτιο 1 κι είχε επίσης σχήμα ακανόνιστου τετραγώνου. Οι τοίχοι του είναι ασυνήθιστα παχείς, 0,6-0,7 μ., διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση και οι εσωτερικές του διαστάσεις 4,16 X 4,61 μ. Η είσοδος του δεν έχει βρεθεί λόγω εκτεταμένης καταστροφής.

Δωμάτιο 3: Πρόκειται για το μεγαλύτερο από τα τρία δωμάτια με εσωτερικές διαστάσεις 7,95 X 5,45 μ. και σχήμα ακανόνιστου τετραπλεύρου, καθώς ορισμένοι τοίχοι είναι ασύμμετρος ενώ ένας παρουσιάζει έντονη καμπυλότητα. Αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στο οικοδόμημα.³

Σε υψηλότερο επίπεδο από τα δωμάτια, κοντά στο σημερινό παρεκκλήσι, είχε διαμορφωθεί άνδρηρο με ανάλημμα, στο οποίο σώζονται τα ερείπια τοίχων μιας ισχυρής κατασκευής, προσαρτημένης στο άκρο του ανδρήρου. Το άνδρηρο σήμερα περιορίζεται στην περιοχή μπροστά από τη δυτική πρόσοψη του παρεκκλησιού. Το γεγονός όμως ότι ένας τοίχος συνεχίζει κάτω από το καμπαναριό σε συνδυασμό με την εύρεση αναθηματικών αντικειμένων προσφορών αποδεικνύει ότι το άνδρηρο κατά την αρχαιότητα είχε μεγαλύτερη έκταση. Μεταξύ των δωματίων και του ανδρήρου υπάρχει μικρός χώρος, με ήπια κλίση στα βόρεια, ο οποίος ανήκει στο τέμενος.⁴

Κοντά στο βωμό, στο δωμάτιο 1, βρέθηκαν οστά ζώων και θραύσματα πήλινων αναθηματικών ειδωλίων ενώ στα δωμάτια 2 και 3 βρέθηκαν θραύσματα αναθηματικών ειδωλίων. Παρόμοια ευρήματα συλλέχθηκαν κι από την περιοχή του ανδρήρου. Χρονολογούνται στην κύρια περίοδο ακμής των μινωικών ιερών κορυφής, στη MM I εποχή.⁵

¹ Rutkowski B., “Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture”, στο *AEGAEUM* 2, 1988, σελ. 79

² Αλεξίου Στ., “Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1966” στα *ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ*, τ. 20, 1966. σελ.322

³ Rutkowski B., “Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture”, στο *AEGAEUM* 2, 1988, σελ. 79-80

⁴ Rutkowski B., “Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture”, στο *AEGAEUM* 2, 1988, σελ. 80-81

⁵ Rutkowski B., “Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture”, στο *AEGAEUM* 2, 1988, σελ. 81

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι πρώτες ενδείξεις λατρείας στο ιερό κορυφής του Γιούχτα χρονολογούνται στο τέλος της προανακτορικής περιόδου, σε μια εποχή όπου οι οικισμοί, που πλαισίωναν το ιερό και σχετίζονταν με αυτό, ήταν ελάχιστοι. Κατά τη διάρκεια της επόμενης περιόδου, της παλαιοανακτορικής, ιδρύεται το πρώτο ανάκτορο της Κνωσού και οι οικισμοί πολλαπλασιάζονται. Το ιερό αποκτά οικοδομήματα, απόπειρα οργάνωσης της λατρείας, και είναι πλέον επισκέψιμο από μεγάλο αριθμό προσκυνητών, όπως μαρτυρείται από την αύξηση των ευρημάτων. Ταυτόχρονα εμφανίζονται στην ευρύτερη περιοχή κι άλλα ιερά κορυφής, μικρότερης, όμως, εμβέλειας από το Γιούχτα, στα οποία, επίσης, ασκούσαν λατρευτικές δραστηριότητες οι πληθυσμοί των θέσεων που τα πλαισίωναν.

Τη μεγαλύτερή του όμως άνθιση το ιερό του Γιούχτα τη γνωρίζει κατά τη διάρκεια της νεοανακτορικής περιόδου, εποχή ύψιστης ακμής του μινωικού πολιτισμού. Οι οικισμοί είναι πλέον περισσότεροι από κάθε άλλη φορά, το ανάκτορο της Κνωσού φτάνει στη μέγιστη δύναμή του κι εμφανίζεται μια νέα ελίτ, απόρροια των νέων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών. Στο ιερό, που αποκτά λαμπρότητα, τα οικοδομήματα αυξάνονται και τα αναθήματα είναι πολυτελή, αποτέλεσμα της έντονης επίδρασης του ανακτόρου.

Η περίοδος που ακολούθησε μετά την καταστροφή των ανακτόρων σηματοδοτείται από την εγκατάλειψη κι ερήμωση πολλών οικισμών και τη διοίκηση των Μυκηναίων. Το ανάκτορο της Κνωσού συνεχίζει τη λειτουργία του ως την ΥΜΙΙΒ περίοδο κι έπειτα εγκαταλείπεται οριστικά, πολλές από τις κατεστραμμένες θέσεις επανακατοικούνται στην ΥΜΙΙΑ2 ενώ η ΥΜΙΙΒ είναι περίοδος ευημερίας αλλά και ταραχών. Τέλος, στην ΥΜΙΙΓ περίοδο ιδρύονται θέσεις σε ψηλές και δυσπρόσιτες περιοχές. Παράλληλα στο ιερό κορυφής του Γιούχτα η λατρεία συνεχίζεται ως την ΥΜΙΙΒ περίοδο, το μοναδικό ιερό κορυφής στο οποίο η λατρεία συνεχίστηκε μετά τη νεοανακτορική περίοδο ενώ στην ΥΜΙΙΓ ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο.

ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΑΤΣΙΠΑΔΩΝ

I. Το ιερό

Εκτός από τα ιερά κορυφής, που σχετίζονται με μεγάλους ανακτορικούς και αστικούς οικισμούς και ανακτορικά κέντρα κι έδωσαν λαμπρά, πολυτελή και πλούσια ευρήματα υπήρχαν κι ιερά κορυφής, μικρότερου βεληνεκούς(επαρχιακά), που έδωσαν μικρότερης ποικιλίας ευρήματα, λιγότερο πολυτελή, που σχετίζονται με μικρούς αγροτικούς οικισμούς, τα οποία βρίσκονται συνήθως σε απομακρυσμένες περιοχές.

Ένα από τα επαρχιακά αυτά ιερά είναι το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων Κορακιάς, στην πεδιάδα του Αγίου Βασιλείου, στο νομό Ρεθύμνης, στη δυτική Κρήτη. Πρόκειται για στενόμακρη πεδιάδα, που ορίζεται στα νοτιοανατολικά από το Κουρταλιώτικο φαράγγι και στα νοτιοδυτικά από το φαράγγι του Κοτσυφού. Η νότια πλευρά της πεδιάδος οριοθετείται από τις βραχώδεις ασβεστολιθικές κορυφές του όρους Κουρούπα. Στις βόρειες πλαγιές, σε ένα από τους απόκρημνους γκρεμούς Ιουρασικού ασβεστόλιθου βρίσκεται το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων.¹

Το ιερό βρίσκεται στη βόρεια προεξοχή του όρους Κουρούπα, που χωρίζει την πεδιάδα του Αγίου Βασιλείου από την πεδιάδα του Πλακιά, όχι στην ψηλότερη κορυφή του, σε υψόμετρο 983 μ., αλλά σε χαμηλότερη κορυφή, σε υψόμετρο 736 μ. Το φαινόμενο αυτό αποτελεί συνήθη πρακτική σε πολλά ιερά κορυφής. Δεν αποτελούσε αυτοσκοπό η επιλογή της ψηλότερης κορυφής αλλά επιλεγόταν η κορυφή που προσέφερε την καλύτερη δυνατή θέα από το ιερό προς την περιοχή που έλεγχε αλλά και από την περιοχή προς το ιερό. Από το ιερό είναι ορατή ολόκληρη η περιοχή του Αγίου Βασιλείου, ο ορεινός όγκος της Ίδας, στα ανατολικά, και το ιερό κορυφής του Βρύσινα(εικ.21), στα βορειοανατολικά.²

Το 1989 ξεκίνησε ανασκαφές στην κορυφή ο Alan Peatfield. Η επιλογή του συγκεκριμένου ιερού οφείλεται στο γεγονός ότι δεν πρόκειται για ένα μεγάλο, ανακτορικό ιερό, όπως ο Γιούχτας, αλλά για μικρό, επαρχιακό ιερό, που δεν έδωσε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ενώ και τα ευρήματά του δεν παρουσιάζουν τον πλούτο, την πολυτέλεια και την ποιότητα του Γιούχτα και των υπολοίπων ιερών.³

Το ιερό αποτελείται από δυο φυσικά άνδηρα, το Άνω Άνδηρο, στα δυτικά, και το Κάτω Άνδηρο, στα ανατολικά(εικ.22). Η λατρευτική δραστηριότητα δε λάμβανε χώρα σε όλη την έκταση της κορυφής αλλά σε μια μικρή έκταση, περίπου 200 τ.μ., το μεγαλύτερο μέρος της οποίας ανήκε στο Κάτω Άνδηρο. Στο Άνω Άνδηρο οι λατρευτικές τελετές περιορίζονταν σε μια μικρή περιοχή, στο ανατολικό άκρο, το οποίο επιβλέπει την κατωφέρεια προς το Κάτω Άνδηρο, η οποία οροθετείται από μια γραμμή, που σχηματίζει ένα είδος φυσικού τεμένους ή περιβόλου.⁴

¹ Moody J., Peatfield A., Markoulaki S., “Report from the Aghios Vasilios Valley Survey”, στο *Η Κρητολογικό Συνέδριο*, τ.Α2, 2000, σελ. 360-361

² Watrous L. V., *AEAGAEUM 15-THE CAVE OF ZEUS AT PSYCHRO*, 1996, σελ. 63

³ Watrous L. V., “Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period” στο *A.J.A.* 98 1994, σελ. 732

⁴ Peatfield A., “Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes” στο *C.A.J.* τ.2, 1992, σελ. 65-66

Κάτω Άνδηρο: Αποτελείται από δυο ευδιάκριτες περιοχές: 1) την περιοχή με τις σχισμές στους βράχους, στα δυτικά και 2) μια ανοιχτή περιοχή στο κέντρο και στα ανατολικά του ανδῆρου. Η πλειοψηφία των ευρημάτων βρέθηκε εντός των σχισμών. Είναι ξεκάθαρο ότι έσπαζαν και εναπόθεταν τα ειδώλια και τα αγγεία στις ρωγμές των βράχων. Ειδώλια βρέθηκαν και στην ανοιχτή περιοχή, ίσως όμως λόγω της διάβρωση μετακινήθηκαν ως εκεί. Η πυκνότητα των ευρημάτων μειώνεται στην ανατολική πλευρά του ανδῆρου. Αντιθέτως η μεγάλη συγκέντρωση ευρημάτων στις σχισμές των βράχων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η συγκεκριμένη περιοχή αποτελούσε το επίκεντρο της λατρευτικής δραστηριότητας.¹

Άνω Άνδηρο: Ίχνη λατρείας παρατηρούνται μόνο στο ανατολικό άκρο, όπως μαρτυρά η ύπαρξη βοτσάλων στο συγκεκριμένο σημείο. Στην περιοχή αυτή έχει βρεθεί ένας αξιοσημείωτα μεγάλος αριθμός βότσαλων, τα οποία ήταν πυκνά διασκορπισμένα στο γέμισμα των στρωμάτων εναπόθεσης. Στο συγκεκριμένο σημείο η γη ήταν γεμάτη από θραύσματα ειδωλίων. Τα βότσαλα ήταν στρογγυλά και διαβρωμένα από το νερό. Δεν ανήκουν στη γεωλογία της περιοχής αλλά πιθανότατα προέρχονταν από κάποιο ποτάμι της πεδιάδας και μεταφέρθηκαν στο ιερό. Αυτό διαπιστώνεται κι από τον τρόπο χρήσης τους. Δεν τοποθετημένα έτσι ώστε να σχηματίζουν δάπεδο ή κάποιου είδους επιφάνεια αλλά με τέτοιο τρόπο ώστε να οροθετούν και να διαχωρίζουν μια σημαντική περιοχή του ιερού.²

Στο κέντρο του γεμίματος βοτσάλων βρέθηκε προεξοχή, σχεδόν κυκλικού σχήματος, προσανατολισμένη στον άξονα Α-Δ. Αξιοσημείωτο είναι ότι στην περιοχή, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στο υπόλοιπο ιερό, διαπιστώνεται η παντελής έλλειψη βοτσαλών και τεχνουργημάτων. Η «προεξοχή» ήταν τοποθετημένη πάνω από μια ρηχή οπή, που εν μέρει οροθετείται με σχιστόλιθους, που δεν ανήκουν στη γεωλογία της περιοχής.³ Σύμφωνα με τον Peatfield στην οπή πρέπει να στηριζόταν κάποιο αντικείμενο, ίσως ένα δοχείο ή κάποιο ειδώλιο ή βαίτυλος ή ιερός λίθος.⁴

Ευρήματα

Τα πρωιμότερα ευρήματα του ιερού χρονολογούνται στην Τελική Νεολιθική/ΓΜΙ περίοδο και τα επόμενα στη ΜΜΙ-II.

Τα ευρήματα της ΤΝ συγκεντρώνονται εξ ολοκλήρου στο Κάτω Άνδηρο, στο νότιο τμήμα του, κι εκτείνονται προς την κεντρική ανοιχτή περιοχή και τις σχισμές των βράχων. Προβληματισμό προκαλεί το γεγονός ότι υλικό της ΤΝ περιορίζεται μόνο στην ύπαρξη κεραμικής ενώ παντελής είναι η απουσία οποιουδήποτε άλλου αντικειμένου, όπως ειδώλια και λίθινα εργαλεία.⁵

¹ Peatfield A., “Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes” στο *C.A.J.* τ.2, 1992, σελ. 66-68

² Peatfield A., “Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes” στο *C.A.J.* τ.2, 1992, σελ. 68

³ Watrous L. V. *AEGAEUM 15-THE CAVE OF ZEUS AT PSYCHRO*, 1996, σελ. 63

⁴ Peatfield A., “Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes” στο *C.A.J.* τ.2, 1992, σελ. 68

⁵ Morris E. C.-Batten V., “Final Neolithic Pottery from the Atsipadhes Peak Sanctuary” στο *Η Κρητολογικό Συνέδριο*, τ.Α2, 2000, σελ. 375-6, 378

Τα ευρήματα των δυο ανδρήρων διαφέρουν , κυρίως όσον αφορά στους τύπους της κεραμικής, κάτι που σημαίνει ότι στις δυο περιοχές ίσως τελούνταν διαφορετικές λατρευτικές πρακτικές.¹

Στο Κάτω Άνδηρο βρέθηκαν κύπελλα, μεγάλα, ρηχά πιάτα και λυχνάρια ενώ στο Άνω Άνδηρο κεραμική με μελανοκύανη βαφή, κύπελλα, γεφυρόστομες πρόχοι, θραύσματα μεγάλων αγγείων, δυο τράπεζες προσφορών κι ένα ρυτό με μορφή κεφαλής βοδιού, με διάτρητο ρύγχος.²

Στην κεραμική κυριαρχεί ο τύπος του κυπέλλου, σε ποικιλία σχημάτων, άωτα, με λαβές, κωνικά, με έξω νεύον χείλος κ.ά. επίσης βρέθηκαν πιάτα, υδρίες, μικροί πίθοι, ένας σφραγιδολίθος της MMII περιόδου και τριποδικά μαγειρικά σκεύη.³ Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ενώ στο χώρο έχουν βρεθεί τριποδικές χύτρες και σκεύη που υπονοούν την τέλεση σπονδών και τελετουργικών γευμάτων είναι παντελής η απουσία οστών ζώων κι ενδείξεων για ύπαρξη πυράς ενώ καμία χύτρα δε φέρει ίχνη φωτιάς. Ο ανασκαφέας υποθέτει ότι οι προσκυνητές ίσως κουβαλούσαν στο ιερό και κατανάλωναν φρέσκα ή προμαγειρευμένα γεύματα κι εν συνεχεία απομάκρυναν τα οργανικά κατάλοιπα.⁴

Στα ευρήματα του ιερού κορυφής των Ατσιπάδων συμπεριλαμβάνεται κι ο συνηθέστερος τύπος ευρημάτων των θέσεων αυτών. Πρόκειται για πήλινα ειδώλια που αναπαριστούν ανθρώπινες μορφές, αναθηματικά μέλη και ζωικές μορφές.

Τα ανθρώπινα ειδώλια αναπαριστούν ανδρικές και γυναικείες μορφές στη χαρακτηριστική στάση του λατρευτή, με τα χέρια στη μέση ή στο στήθος, ενώ βρέθηκαν και 135 αποκολλημένες ανθρώπινες κεφαλές.

Τα ζώδια αναπαριστούν κυρίως μορφές βοοειδών, μεγάλου ή μεσαίου μεγέθους ενώ απουσιάζουν τα μικρά ειδώλια οικόσιπων ζώων, όπως χοίροι και αιγοπρόβατα. Από τα πιο ενδιαφέροντα είναι ένα ειδώλιο που παριστάνει ένα πτηνό να κουρνιάζει σε βράχο και κι ένα ειδώλιο που έχει τη μορφή ζώου με μακρύ ρύγχος, ίσως σκύλου ή νυφίτσας.

Τα ειδώλια που αναπαριστούν αναθηματικά μέλη παρουσιάζουν μια ιδιαιτερότητα. Έχει βρεθεί μόνο ένα ανθρώπινο μέλος(πόδι) με σπή ανάρτησης ενώ κυριαρχούν οι αναπαραστάσεις πήλινων φαλλών(ΕΙΚ.23), που εμφανίζονται σε μεγάλο αριθμό.⁵

Όλα τα ευρήματα και κυρίως η κεραμική, που χρονολογείται από την ΤΝ/ΠΜΙ ως την MMII περίοδο, βοηθούν στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την περίοδο χρήσης του ιερού. Το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων είναι ένα από τα πρωιμότερα της Κρήτης. Η πρωιμότερη κεραμική, που βρέθηκε στο ιερό, ανήκει στην ΤΝ ενώ απουσιάζει παντελώς υλικό, που να χρονολογείται στη Νεοανακτορική περίοδο. Δεν έχει συλλεχθεί, μέχρι σήμερα, υλικό που να χρονολογείται μετά τη MMII περίοδο. Ακόμη και σήμερα επικρατεί προβληματισμός σχετικά με το πότε ακριβώς άρχισε η λατρεία στο ιερό κορυφής των Ατσιπάδων. Τα έως τώρα στοιχεία οδηγούν στο

2 Watrous L. V., *AEAGAEUM 15-THECAVE OF ZEUS AT PSYCHRO*, 1996, σελ. 63

² Peatfield A., “Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes” στο *C.A.J.* τ.2, 1992, σελ. 68

³ Peatfield A., “Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes” στο *C.A.J.* τ.2, 1992, σελ. 64

⁴ Peatfield A., “Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes” στο *C.A.J.* τ.2, 1992, σελ. 70

⁵ Peatfield A., “Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes” στο *C.A.J.* τ.2, 1992, σελ. 72-74

συμπέρασμα ότι η λατρεία στο ιερό ξεκίνησε στην αρχή της ΠΜ περιόδου και συνεχίστηκε ως τη ΜΜΙΙ(τέλος Παλαιοανακτορικής εποχής)¹

II. Οι οικισμοί

Το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων ήταν ένα μικρό, επαρχιακό ιερό. Βρίσκεται στη δυτική Κεντρική Κρήτη, στην πεδιάδα του Αγίου Βασιλείου, που περιτριγυριζόταν από ορεινούς όγκους, και ήταν απομακρυσμένη από τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα. Στην ευρύτερη περιοχή δεν έχει βρεθεί, μέχρι στιγμής, κάποιο μεγάλο ανακτορικό κέντρο ή οικισμός ενώ το ιερό σχετιζόταν με μικρούς αγροτικούς οικισμούς κι εγκαταστάσεις.

Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της πεδιάδας του Αγίου Βασιλείου έφερε στο φως ελάχιστες θέσης ανθρώπινης εγκατάστασης της ΠΜ και ΜΜ περιόδου.

Κοντά στο ιερό ενδείξεις εγκατάστασης βρέθηκαν σε τέσσερις περιοχές: Φράτι, Κουλέ, σιδεράς, του αλωνιού το λάκκο.

Φράτι: Βρίσκεται στην κορυφή ενός απόκρημνου βράχου προσφέροντας εξαιρετική θέα του Κουρταλιώτικου φαραγγιού και των δυο παράκτιων κορυφών. Η θέση, της οποίας η έκταση δεν ξεπερνά τα 150 τ.μ., πρέπει να ιδρύθηκε ως παρατηρητήριο, βίγλα στη ντοπιολαλιά, κάποιου μεγαλύτερου οικισμού.²

Κουλέ: Πρόκειται για το μεγαλύτερο ΜΜ οικισμό της περιοχής. Βρίσκεται σε λόφο, στα νότια του σημερινού χωριού Κοζαρέ, και προσφέρει θέα πέρα από το δυτικό άκρο της πεδιάδας του Αγίου Βασιλείου και βρίσκεται σε άμεση οπτική επαφή με το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων. Στην τοποθεσία βρέθηκε κεραμική των ΜΜ και ΥΜ χρόνων. Σήμερα η θέση καταλαμβάνεται από τουρκικό οχυρό.³

“Σιδεράς”: Η θέση έδωσε κεραμική της ΜΜ και ΥΜ περιόδου.

“Του αλωνιού το λάκκο”: Στις πλαγιές της περιοχής βρέθηκε αρχαιολογικό υλικό που φανερώνει ότι η περίοδος κατοίκησης της θέσης είναι από ΥΜΙ-ΥΜΙΙΙ.⁴

Η αρχαιολογική έρευνα έφερε στο φως αρκετές θέσεις, που χρονολογούνται από την ΤΝ/ΠΜ ως την ΥΜΙΙΙΓ περίοδο, όμως τις περισσότερες φορές πρόκειται για μικρές εγκαταστάσεις, συχνά όχι πάνω από δυο οικίες.

¹ Peatfield A., “Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes” στο *C.A.J.* τ.2, 1992, σελ. 71

² Moody J., Peatfield A., Markoulaki S., “Report from the Aghios Vasilios Valley Survey”, στο *Η Κρητολογικό Συνέδριο*, τ.Α2, 2000, σελ. 365

³ Hood S., Warren P., “Ancient Sites in the Province of Ayios Vasilios, Crete” στο *B.S.A.* n. 61, 1966, σελ. 180

⁴ Moody J., Peatfield A., Markoulaki S., “Report from the Aghios Vasilios Valley Survey”, στο *Η Κρητολογικό Συνέδριο*, τ.Α2, 2000, σελ. 366

Στα **Σελλιά**, στη θέση Κάστελλος βρέθηκε εκτεταμένη θέση της ΤΝ/ΠΜΙ περιόδου, σε λόφο στα νότια του χωριού. Στην κορυφή του λόφου υπάρχει έκταση 150Χ150 μ. Τα ευρήματα χρονολογούνται στην ΤΝ/ΠΜΙ εποχή.¹

Άλλες θέσεις της ΤΝ/ΠΜΙ, με αμυντικό χαρακτήρα, όπως στις περισσότερες θέσεις της Κρήτης την περίοδο αυτή, είναι το Βιγλοτόπι και η Κορυφή, στα βόρεια της πεδιάδας του Αγίου Βασιλείου, Γιαννιού Πλατύ, κοντά στα Λευκόγια και Βράσκος Λακούδια, κοντά στο στόμιο του φαραγγιού της Ίμβρου.²

Σε κοντινή απόσταση από το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων, στην περιοχή **Ατσιπάδες Φόνισσες** βρέθηκε θέση που έδωσε κεραμική της ΠΜΙΙΙ/ΜΜΙΑ περιόδου, η οποία αποτελεί την κατεξοχήν εποχή λατρευτικής χρήσης του ιερού(εικ.24). Η θέση καταλαμβάνεται στο μεγαλύτερο μέρος της από ένα εκτεταμένο οικισμό της ΥΜΙΙΙΓ περιόδου.³

Στο **Μιξόρρουμα**, στη θέση Κωστήλη, δυο χιλιόμετρα δυτικά του σημερινού χωριού, βρέθηκαν μινωικές οικίες με θέα στα δυτικά προς την πεδιάδα του Αγίου Βασιλείου και το φαράγγι της Πρέβελης. Έδωσαν κεραμική της ΜΜΙΙ/ΙΙΙ-ΥΜΙ περιόδου ενώ η κατοίκηση συνεχίστηκε ως την ΥΜΙΙΙ περίοδο.

Στο **Σπήλι**, στη θέση Κεφάλια, στο δυτικό άκρο του χωριού, βρέθηκε μινωικός οικισμός, που έδωσε κεραμική της ΜΜΙΙ/ΙΙΙ-ΥΜΙ περιόδου. Επίσης συλλέχθηκαν λίγα θραύσματα της ΠΜΙ και ΜΜΙ εποχής.

Στα **Σαχτούρια**, στην τοποθεσία Άγιος Μάρκος, μισό χιλιόμετρο νότια του χωριού, κοντά στην ακτή, βρέθηκε οικία που έδωσε κεραμική της ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙ περιόδου.

Στον **Πλακιά**, στην περιοχή Ξεροκεφάλι, στα νοτιοανατολικά του χωριού βρέθηκε μινωική θέση, έκτασης 50τ.μ., σε απόσταση μισού χιλιομέτρου από την ακτή, η οποία έδωσε κεραμική της ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙ περιόδου.

Εκτεταμένη μινωική εγκατάσταση βρέθηκε σε πεπλατυσμένο λόφο, στους πρόποδες του όρους Κουρούπα, στα ανατολικά του χωριού **Μαριού**. Ίχνη οικιών καλύπτουν τις πλαγιές και την κορυφή. Στο ψηλότερο σημείο του πλατώματος βρέθηκαν ίχνη σημαντικής οικίας, που ίσως ανήκαν σε κάποιο τοπικό ηγεμόνα. Η θέση έχει θέα προς ολόκληρη την Πεδιάδα του Πλακιά ως τα Λευκόγια και την ενδοχώρα.

¹ Hood S., Warren P., “Ancient Sites in the Province of Ayios Vasilios, Crete” στο *B.S.A.* n. 61, 1966, σελ. 185

² Nowicki K., “Some Remarks on the Pre and Protopalatial Peak Sanctuaries in Crete”, στο *A.E.A.* v.1, ed. Rutkowski B., 1994, σελ. 41

³ Nowicki K., “Some Remarks on the Pre and Protopalatial Peak Sanctuaries in Crete”, στο *A.E.A.* v.1, ed. Rutkowski B., 1994, σελ. 42

Στην **Πατσό**, στην τοποθεσία Τσιλόβρυση, στο βορειοδυτικό άκρο του χωριού, βρέθηκε μινωική θέση η οποία έδωσε κεραμική της MMII-III περιόδου.¹

Στον **Κοξαρέ**, στη θέση Άγιος Μάρκος, στα βόρεια της πεδιάδας, απέναντι από το φαράγγι της Πρέβελης, βρέθηκαν τα ίχνη εκτεταμένης μινωικής εγκατάστασης, περίπου 150X100 μ., που έδωσε κεραμική MMIII και YMI-YMIII περιόδου. Βρισκόταν σε κομβικό σημείο, στο άκρο μιας πλατιάς κι εύφορης κοιλάδας, από το οποίο ξεκινούσε ο δρόμος για τη βόρεια ακτή, γεγονός που μαρτυρά τη σπουδαιότητα της θέσης. Η περιοχή εγκαταλείφθηκε στην YMIIIA ή στις αρχές της YMIIIB περιόδου.

Επίσης στην περιοχή του Κοξαρέ, στη θέση Παλέ, 200 μ. βορειοδυτικά από την κορυφή, βρέθηκαν μινωικά κτίρια με μεγαλιθική τοιχοδομία και τα ερείπια σημαντικού κτιρίου, ίσως έπαυλης. Η κεραμική που βρέθηκε στην περιοχή χρονολογείται στην YMIII περιόδο.²

Ίχνη οικισμού, που χρονολογούνται στην YMIIIB περίοδο βρέθηκαν στην περιοχή της **Αγίας Πελαγίας**.³

Έντονη οικιστική δραστηριότητα, που σηματοδοτείται από την αύξηση του αριθμού των θέσεων και την ίδρυση νέων οικισμών, παρατηρείται στην περιοχή του Αγίου Βασιλείου κατά το τέλος της μινωικής περιόδου, στην YMIIIG, απόρροια ίσως των καταστροφών, που προκάλεσαν μετακινήσεις πληθυσμών προς ορεινότερες και πιο ασφαλείς περιοχές.

Στα **Σαχτούρια**, στη θέση Άγιος Ιωάννης, σε απόσταση μια ώρα από το χωριό, βρέθηκε εγκατάσταση της YMIIIG περιόδου, που έδωσε κεραμική και της MM-YMI εποχής. πιθανόν αποτελούσε οικισμό-«καταφύγιο».⁴

Στην πλαγιά του όρους Κουρούπα, στην τοποθεσία **Ατσιπάδες Φόνισσες**, ανασκάφηκε το 1912-13, από τον Πετρουλάκη, νεκροταφείο και οικισμός-«καταφύγιο» της YMIIIG περιόδου.⁵

Η σημαντικότερη, ίσως, θέση της YMIIIG περιόδου, στην περιοχή του Αγίου Βασιλείου, βρέθηκε σε λόφο, 600 μ. Νοτιοανατολικά του χωριού των **Ατσιπάδων**. Η ευρύτερη περιοχή ονομάζεται **Φόνισσες**, και το ψηλότερο σημείο του λόφου **Πρινοκεφάλι**.⁶ Η θέση εντοπίστηκε για πρώτη φορά από τους Hood και Warren το 1965 και νέες έρευνες πραγματοποιήθηκαν το 1984-

¹ Hood S., Warren P., "Ancient Sites in the Province of Ayios Vasilios, Crete" στο *B.S.A.* n. 61, 1966, σελ. 166, 174-5, 177, 180, 182, 185

² Hood S., Warren P., "Ancient Sites in the Province of Ayios Vasilios, Crete" στο *B.S.A.* n. 61, 1966, σελ. 177-178

³ Kanta A., "The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery and their Distribution", στο *S.I.M.A.*, τ. LVIII, 1980, σελ. 209

⁴ Hood S., Warren P., "Ancient Sites in the Province of Ayios Vasilios, Crete" στο *B.S.A.* n. 61, 1966, σελ. 172

⁵ Kanta A., "The Late Minoan III Period in Crete: A Survey of Sites, Pottery and their Distribution", στο *S.I.M.A.*, τ. LVIII, 1980, σελ. 209

⁶ Hood S., Warren P., "Ancient Sites in the Province of Ayios Vasilios, Crete" στο *B.S.A.* n. 61, 1966, σελ. 177-178

85 από το Nowicki. Ίχνη οικιών και κεραμική βρέθηκε στις απόκρημνες πεζούλες της βόρειας πλαγιάς. Στο ψηλότερο σημείο του λόφου υπάρχει μικρή επίπεδη έκταση, περίπου δέκα τ.μ.¹ Στα νοτιοδυτικά η περιοχή οροθετείται από γκρεμό ενώ το μοναδικό σημείο πρόσβασης στο χώρο βρίσκεται στα ανατολικά. Στα δυτικά έχει βρεθεί τοίχος, πάχους 1-1,2 μ., που σώζεται σε μήκος πέντε μέτρων κι αποτελεί, έως τώρα, το μοναδικό εναπομείναν στοιχείο κατασκευής που πιθανόν ανήκει σε ιερό, καθώς στην περιοχή έχουν βρεθεί θραύσματα κεραμικής και καμένα οστά ζώων.² Η έλλειψη χώρου στην κορυφή οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι οικίες οικοδομούνταν σε πεζούλες. Η σπουδαιότητα της θέσης τονίζεται από το γεγονός ότι βρίσκεται σε κομβικό σημείο. Στα νότια επιβλέπει την είσοδο στο φαράγγι της Πρέβελης και στα βόρεια την περιοχή του Αγίου Βασιλείου, που οδηγεί στις βόρειες ακτές του Ρεθύμνου. Η θέση έδωσε ως επί το πλείστον κεραμική της ΥΜΙΙΙΓ περιόδου ενώ στην κορυφή της Πρινοκεφάλας βρέθηκαν θραύσματα της ΠΜ και ΜΜΙΙ εποχής.³

Το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων βρίσκεται στην πεδιάδα του Αγίου Βασιλείου, στη δυτική Κρήτη, η οποία περικλείεται από ορεινούς όγκους, που την απομονώνουν από τις πιο ανεπτυγμένες περιοχές της Κρήτης. Οι μεγάλοι, ανακτορικοί οικισμοί και αστικά κέντρα απουσιάζουν. Στην περιοχή υπήρχαν κυρίως μικροί αγροτικοί οικισμοί κι εγκαταστάσεις. Από τις περιοχές αυτές προέρχονταν οι προσκυνητές που επισκέπτονταν το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων. Τα αναθήματα που εναπόθεταν, όπως είναι φυσικό, δεν παρουσιάζουν τον ίδιο πλούτο, ποιότητα και πολυτέλεια με των υπόλοιπων ιερών, όπως για παράδειγμα του «ανακτορικού» ιερού του Γιούχτα, προσδίδοντάς του «επαρχιακό» χαρακτήρα.

Η διαφορά όμως δεν επικεντρώνεται μόνο στη φύση των ευρημάτων. Το ιερό των Ατσιπάδων έχει μικρή έκταση, περίπου 200 τ.μ., δεν έδωσε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και σχετιζόταν με μικρό αριθμό οικισμών. Αντίθετα το ιερό κορυφής του Γιούχτα σχετιζόταν με ένα μεγάλο αριθμό, κυρίως σημαντικών οικισμών, οι προσκυνητές προέρχονταν από μια ευρύτερη περιοχή κι εναπόθεταν πλούσια αναθήματα και εκτείνεται σε μεγάλη έκταση. Η έκταση του Γιούχτα είναι δέκα φορές μεγαλύτερη από του ιερού των Ατσιπάδων ενώ η περιοχή του τεμένους, που περικλείεται από το τείχος είναι εκατό φορές μεγαλύτερη από το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων.⁴

¹ Nowicki K., *AEGAEUM 21-Defensible Sites in Crete c. 1200-800 B.C.*, 2000, σελ. 204

² Hood S., Warren P., "Ancient Sites in the Province of Ayios Vasilios, Crete" στο *B.S.A.* τ. 61, 1966, σελ. 178

³ Nowicki K., *AEGAEUM 21-Defensible Sites in Crete c. 1200-800 B.C.*, 2000, σελ. 205-206

⁴ Haggis D., "Staple Finance, Peak Sanctuary and Economy Complexity in the Late Prepalatial Crete", στο *From Minoan Farmers to Roman Traders*, ed. Chaniotis Ang., 1999, σελ. 77

ΙΕΡΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Πρόκειται για μια από τις πιο απομακρυσμένες περιοχές της Κρήτης. Η περιοχή του Λασιθίου είναι μια ωοειδούς σχήματος πεδιάδα, διαστάσεων 11 χλμ στον άξονα Α-Δ και 6 χλμ στον άξονα Β-Ν, η οποία περιβάλλεται από μεγάλους ορεινούς όγκους, που συντελούν στην απομόνωση, και διαθέτει μικρές πεδιάδες και οροπέδια κι ασφαλείς ορμίσκους.¹ Γεωγραφικά βρίσκεται σε εξαιρετική θέση όσον αφορά στην ανάπτυξη σχέσεων και εμπορικών δεσμών τόσο με την Ανατολή όσο και με την Αίγυπτο, γεγονός που συντελούσε στην ανάπτυξη σημαντικών ανακτορικών και οικιστικών κέντρων. Στην ευρύτερη περιοχή όμως έχει βρεθεί μόνο ένα ανακτορικό κέντρο και λίγοι μεγάλοι οικισμοί ενώ αντιθέτως είναι δυσανάλογα μεγάλος ο αριθμός των ευρεθέντων ιερών κορυφής.² Βρίσκονται συνήθως σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, έχουν οπτική επαφή και τα περισσότερα σχετίζονταν με μικρούς οικισμούς. Υπάρχουν όμως και ιερά κορυφής στα οποία βρέθηκαν λαμπρά και πλούσια ευρήματα, απόδειξη ότι σχετίζονταν με σημαντικούς οικισμούς κι ανακτορικά κέντρα, όπως ο Πετσοφάς και ο Τραόσταλος αντίστοιχα.

¹ Watrous L. V., "Lasithi: A history of settlement on a highland plain in Crete" στο *HESPERIA SUPPLEMENT XVIII*, 1982, σελ. 5

² Πλάτων Ν., *ΖΑΚΡΟΣ. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ.31-34

ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΠΕΤΣΟΦΑ

ΠΡΟ/ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Στις βιβλιογραφικές αναφορές δεν είναι σαφής η διάκριση της πορείας του ιερού κατά την πρώτη περίοδο ύπαρξής του, δηλαδή ανάμεσα στην προανακτορική και την παλαιοανακτορική εποχή. Επομένως στην ανάλυση, που θα ακολουθήσει παρακάτω, η προανακτορική και η παλαιοανακτορική περίοδος του ιερού θα εξεταστούν ως μια ενιαία φάση.

I. Το ιερό

Η πεδιάδα κι ο κόλπος του Παλαικάστρου(εικ.25), στο ανατολικό άκρο της Κρήτης, ορίζονται στα νότια από μια απότομη οροσειρά, που καταλήγει σε προεξέχον ακρωτήριο στη θάλασσα. Η οροσειρά διαθέτει τρεις κορυφές. Η ψηλότερη, σε υψόμετρο 270 μ., ονομάζεται Πετσοφάς.¹ Το ομώνυμο ιερό κορυφής βρίσκεται στη χαμηλότερη κορυφή, ύψους 254 μ., που έχει θέα προς την πόλη του Παλαικάστρου(εικ.26).²

Το ιερό βρίσκεται στην κορυφή του λόφου και στις πλαγιές του. Στα βορειοδυτικά περικλείεται από βράχους, στις σχισμές των οποίων βρέθηκε αναθηματικό υλικό. Στα νοτιοανατολικά ο ιερός χώρος ορίζεται από τοίχο τεθλασμένης γραμμής(ABCDE)(εικ.27), ο οποίος στηρίζει το βασικό άνδηρο του ιερού. Εντός του τοίχου χτίστηκαν πέντε χώροι(εικ.28).³ Εκτός του τοίχου διαμορφώθηκαν τεχνητά άνδηρα ενώ υπήρχαν και φυσικά άνδηρα. Ο αναλημματικός τοίχος και οι τοίχοι των ανδέρων χρονολογούνται στην πρώτη φάση χρήσης του ιερού, στη MMI περίοδο.⁴

Ο πρώτος ανασκαφέας της τοποθεσίας, ο Myres, θεώρησε ότι ο τοίχος A-E ήταν ο τοίχος του ανδέρου ενώ ο τοίχος D-F ήταν μεταγενέστερος από τους υπόλοιπους. Τέσσερα μέτρα δυτικά από τον τοίχο D-F βρέθηκε πάτωμα από σκληρές ασχημάτιστες πλάκες σχιστόλιθου που αντικαταστάθηκε από ασβεστωμένο δάπεδο από πηλό.⁵ Στην ίδια περίοδο με την ανέγερση των τοίχων των ανδέρων, δηλαδή κατά την πρώτη φάση χρήσης του ιερού, η περιοχή ισοπεδώθηκε και χώμα μεταφέρθηκε από άλλη περιοχή. Το χώμα αυτό δεν έδωσε αρχαία ευρήματα. Ο τοίχος BCD, που οικοδομήθηκε στη MMI περίοδο, διέθετε μεγάλο πλάτος κι έμοιαζε με μνημειώδη αναλημματικό τοίχο κι αρχικά εκτεινόταν τέσσερα μέτρα επιπλέον προς τα βόρεια, όπως φανερώνεται από μια σειρά από μεγάλους λίθους που ακολουθούν ακριβώς τη γραμμή του τοίχου E-D. Έτσι η αρχική είσοδος θα έφτανε τα 13,20 μ. σε μήκος. Ο τοίχος C-D έχει πλάτος δυο μέτρα στο ευρύτερο σημείο του και στενεύει καθώς κατευθύνεται προς τα βόρεια. Στη βόρεια πλευρά υπάρχουν

¹ Myres J., “Excavations at Palaikastro II. The sanctuary-site of Petsofas” στο *B.S.A.* n. 9, 1903, σελ 356

² Peatfield A.A.D., “The Topography of the Minoan Peak Sanctuaries”, στο *B.S.A.* 78, 1983, σελ 275

³ Μαντζουράνη Ε. *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ.108

⁴ Rutkowski B., “Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture”, στο *AEGAEUM* 2, 1988, σελ. 76

⁵ Myres J., “Excavations at Palaikastro II. The sanctuary-site of Petsofas” στο *B.S.A.* n 9, 1903, σελ 359

σκαλοπάτια μεταξύ του βορειοανατολικού τοίχου και του βράχου. Όπως φαίνεται, η κύρια είσοδος των ανδρών και του μεταγενέστερου ιερού βρισκόταν στη βόρεια πλευρά, κατά μήκος των βράχων του βόρειου γκρεμού.¹

II. Οι οικισμοί

ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Το ιερό κορυφής του Πετσοφά δεσπόζει στο λόφο πάνω από τον οικισμό του Παλαικάστρου(εικ.29), με τον οποίο βρίσκεται σε άμεση σχέση κι εξάρτηση. Όπως είναι φυσικό όμως ένα τόσο σπουδαίο ιερό, από τα σημαντικότερα της ανατολικής, κι όχι μόνο, Κρήτης δεν ήταν επισκέψιμο μόνο από τους κατοίκους του Παλαικάστρου αλλά κι από τους πληθυσμούς των οικισμών της ευρύτερης περιοχής, μεγάλων και μικρών.

ΠΑΛΑΙΚΑΣΤΡΟ: Το αστικό κέντρο του Παλαικάστρου αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μινωικά κέντρα της ανατολικής Κρήτης. Βρίσκεται σε απόσταση 16 χλμ ανατολικά της Σητείας και 11 χλμ βόρεια από το μοναδικό ανακτορικό κέντρο της περιοχής, τη Ζάκρο. Βόρεια του οικισμού βρίσκεται ο κόλπος του Κουρεμένου, από τον οποίο χωρίζεται με την προεξοχή του υψώματος Καστρί. Κοντά στην παραλία υπάρχει στενή πεδινή λωρίδα και χαμηλές πλαγιές. Στα νοτιοανατολικά δεσπόζει το ύψωμα του Πετσοφά, με το ομώνυμο ιερό, στα νοτιοδυτικά το Σιμόδι(υψόμετρο 422 μ) και στα δυτικά το Μόδι(υψόμετρο 539 μ)².

Στον οικισμό σώζονται ίχνη της ΠΜΙΒ περιόδου. Κάτω από το οικοδομικό τετράγωνο Χ αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα ενός μεγάλου κτιρίου, το οποίο σήμερα δε διατηρείται σε καλή κατάσταση, που διέθετε επιμήκη, ορθογώνια δωμάτια με πολύ παχείς και μακρείς τοίχους. Το οικοδόμημα χρονολογείται στην ΠΜΙΒ περίοδο. Επίσης βρέθηκαν ισχυροί τοίχοι και δάπεδα, που χρονολογήθηκαν στην ΠΜΙΙΙ περίοδο.³

ΚΑΣΤΡΙ: Πρόκειται για βραχώδη λόφο κοντά στο Παλαικάστρο(εικ.30). Η κορυφή του είναι επίπεδη, διαστάσεων 180 X 15-30 μ., και βρίσκεται σε υψόμετρο 70 μ. από τη στάθμη της θάλασσας. Ήταν προσβάσιμο μόνο από τη νότια πλαγιά του, αν και ήταν απότομη. Η θέση προσφέρει εξαιρετική θέα προς τον κόλπο και την πεδιάδα του Ρουσσολάκκου.⁴ Τα πρώτα ίχνη κατοίκησης ανήκουν στην ΠΜΙ ή ΠΜΙΙΑ περίοδο. Στην ΠΜΙΙΙ υπήρχε στην περιοχή σημαντικός οικισμός, πιθανόν αμυντικού χαρακτήρα. Με τον οικισμό(εικ.31) σχετίζεται ένα οικοδόμημα μεγάλης κατασκευής της ΠΜΙΙΙ εποχής, το οποίο καταστράφηκε απότομα.⁵

¹ Rutkowski B., "Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture", στο *AEGLAEUM* 2 1988, σελ 76, 85

² Ζώης Α., *ΚΡΗΤΗ: Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*, 1998, σελ 3-5

³ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ. 79-80

⁴ Nowicki K., *AEGLAEUM 21- Defensible Sites in Crete c. 1200-800 b.C.*, 2000, σελ. 50

⁵ Αλεξίου Στ., «Προανακτορικές ακροπόλεις της Κρήτης», στο *Δ' Κρητολογ. Συνέδριο*, τ.Α1, 1980, σελ. 12

ΠΕΤΡΑΣ: Τέσσερα χιλιόμετρα νοτιοανατολικά από τη σημερινή πόλη της Σητείας επί της οδού που οδηγεί στο Παλαίκαστρο, σε χαμηλό λόφο κοντά στην ακτή, βρίσκεται ο μινωικός οικισμός του Πετρά. Στην αρχαιότητα η θάλασσα εισχωρούσε στην ενδοχώρα, στο σημείο που σήμερα βρίσκεται η κοιλάδα, στα δυτικά του Πετρά, σχηματίζοντας ένα ασφαλές λιμάνι για την πόλη.¹

Το κύριο ισόπεδο του Πετρά, σε υψόμετρο 40 μ. από το επίπεδο της θάλασσας, περιβαλλόταν από ισχυρό τοίχο, μια οχυρή κατασκευή, «κυκλώπειας» τοιχοποιίας στο νοτιοανατολικό άκρο(εικ.32). Είχε διαστάσεις 12Χ8 μ., σωζόμενο ύψος 13 μ. κι εκτεινόταν σαν τεχνητή εξέδρα. Αποτελούσε τμήμα ενός μνημειώδους τοίχου, που έτρεχε κατά μήκος σχεδόν ολόκληρης της ανατολικής πλευράς, ξεκινώντας από το νότιο άκρο της οχυρής κατασκευής. Ο τοίχος δεν υψώνεται πάνω από την επιφάνεια του ισόπεδου και παρέμεινε σε χρήση καθόλη τη διάρκεια λειτουργίας του ανακτόρου. Η ευρεθείσα κεραμική από την περιοχή του ισχυρού τοίχου και τη οχυρής κατασκευής χρονολογείται στην Προανακτορική εποχή.²

Επίσης, ίχνη της ΠΜΙΙΒ περιόδου βρέθηκαν στο ισόπεδο, όπου αργότερα ανεγέρθη το ανάκτορο. Πρόκειται για τμήματα τοίχων, οι οποίοι είχαν θεμελιωθεί απευθείας πάνω στο φυσικό βράχο, που διέθεταν διαφορετικό προσανατολισμό από το ανάκτορο. Σπάνια είναι τα ίχνη της ΠΜΙΙΙ-ΜΜΙΑ περιόδου. Στο βορειοδυτικό τομέα του μεταγενέστερου ανακτόρου εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων και δαπέδων, που χρονολογούνται στην εποχή αυτή.³

ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΠΑΛΑΙΚΑΣΤΡΟ: Το Παλαίκαστρο άκμασε στην παλαιοανακτορική εποχή. Την περίοδο αυτή παρατηρείται συγκέντρωση των πληθυσμών της ευρύτερης περιοχής σε μεγαλύτερους οικισμούς. Τα μεγάλα οικιστικά κέντρα της νοτιοανατολικής Κρήτης χαρακτηρίζονται την περίοδο αυτή από την παρουσία μικρών κυκλώπειων κατασκευών τοποθετημένων ανά σταθερά διαστήματα μεταξύ τους κατά μήκος των οδών που ένωναν τους διάφορους οικισμούς.⁴

Στη ΜΜΙΙ περίοδο σχεδιάστηκε στο Παλαίκαστρο ένα δαιδαλώδες δίκτυο δρόμων. Η κατοίκηση, που τα πρώτα της ίχνη συναντώνται κάτω από το κτίριο του μετέπειτα οικοδομικού τετραγώνου Υ και χρονολογούνται στην ΠΜΙΙΑ περίοδο, είναι βαθμιαία και συνεχής. Κάτω από το οικοδομικό τετράγωνο Χ βρέθηκαν τα ίχνη ενός μεγάλου κτιρίου που ανήκε στη ΜΜΙΙ περίοδο. Κατά τη διάρκεια της ΜΜΙΙΑ κατασκευάζεται το **Κτίριο 6** και χρησιμοποιούνται για πρώτη φορά τα λατομεία στη θέση **Τα Σκαριά**. Το σχέδιο της ΜΜΙΙ πόλης του Παλαϊκάστρου παραμένει άγνωστο. Η πόλη

¹ Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 226

² Tsipopoulou M., “FROM LOCAL CENTRE TO LOCAL PALACE:...” in *AEGAEUM 19*, ed. Laffineur R., 1999, σελ. 183-4

³ Tsipopoulou M., “BEFORE, DURING, AFTER:...” in *AEGAEUM 20*, vol. III, eds. Betancourt P, Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.D., 1999, σελ. 848

⁴ Driessen J., “History and Hierarchy:...” , στο *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, ed. Branigan K., 2001, σελ.59

διέθετε ένα κανονικό δίκτυο δρόμων και οικοδομικά τετράγωνα παρόμοιων διαστάσεων που το καθένα διέθετε δυο ή τέσσερα ξεχωριστά συγκροτήματα. Έχουν βρεθεί τρία ισόγεια όμως οι οικίες διέθεταν κι άλλους ορόφους, όπως μαρτυρείται από την ύπαρξη κλιμάκων και ερειπίων.¹

Κτίριο 6: Έδωσε ίχνη MMII κατοίκησης σε στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά στη βόρεια πλευρά του κτιρίου, όπου ίσως βρισκόταν πρώτημη είσοδος. Επίσης βρέθηκε πάτωμα με κόκκινο-πορτοκαλί κονίαμα, το οποίο χρονολογείται στη MMIII περίοδο. Η αυλή, που επανασχεδιάστηκε μετά την καταστροφή της MMIIA περιόδου, έδωσε κεραμική της MMIA και MMIIA εποχής. Ακόμη, θεμέλια της MMII-IIIΑ περιόδου βρέθηκαν στην Ανατολική Πρόσοψη ενώ η Βόρεια Πρόσοψη του Βόρειου Τοίχου του Ανδρήρου έδωσε δάπεδο και θεμέλια που ανήκουν στη MMIIA εποχή. Τέλος, στο Δωμάτιο 6 βρέθηκε μεγάλη κατασκευή της MMIIIA περιόδου πάνω από κτίριο της MMII εποχής.²

ΠΑΛΑΙΚΑΣΤΡΟ ΠΛΑΚΑΛΟΝΑ ΚΑΛΑΜΑΦΚΑ: Η Πλακαλώνα είναι η μικρή εσωτερική πεδιάδα, νότια από την πεδιάδα του Ρουσσόλακκου, με 400 μέτρα διάμετρο και δυο λοφίσκους στο κέντρο της(εικ.33). Στο βορειότερο και μικρότερο βρισκόταν μια αγροικία που χρονολογείται στη MM-YMI περίοδο. Ο οικισμός της Πλακαλώνας ανοίγει σε τρεις κατευθύνσεις. Η μια εξ αυτών οδηγεί στην παραλία του Σκινιά, όπου βρέθηκε παλαιοανακτορική εγκατάσταση με «οχυρό». Στα νοτιοανατολικά της Πλακαλώνας βρίσκεται ο βραχώδης λόφος της Καλαμάφκας. Στις απότομες βορειοανατολικές πλαγιές και στα μικρά άνθηρα γύρω από την κορυφή βρέθηκαν τα ερείπια κτιρίων και θραύσματα κεραμικής διασκορπισμένα στην επιφάνεια. Τμήμα του οικισμού βρέθηκε στα δυτικά και στα νότια του λόφου.

ΠΕΤΡΑΣ: Στην κορυφή του λόφου, στα βορειοανατολικά του ισοπέδου, βρίσκεται το ανακτορικό κτίριο, που όμως παρέχει λίγα στοιχεία για την παλαιοανακτορική φάση του καθώς τα περισσότερα καταστράφηκαν κατά την ανέγερση του νέου οικοδομήματος στην επόμενη περίοδο, την νεοανακτορική. Από την πρώτη φάση σώζονται οι βόρειες αποθήκες, ένα μικρό τετράγωνο κτίριο, δυτικά της κεντρικής αυλής, ίσως κάποια δεξαμενή καθαρμών, και δυο δωμάτια στο νοτιοδυτικό άκρο, διαστάσεων 4Χ3 μ. και 3,5Χ3 μ. Το κτίριο καταστράφηκε στην περίοδο της ύψιστης ακμής του, τη MMIIIB.³ Στα νοτιοανατολικά του κτιρίου βρέθηκαν ογκώδεις τοίχοι που ανήκουν στην παλαιοανακτορική εποχή. Πιθανότατα αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου αρχιτεκτονικού συνόλου που περιελάμβανε επίσης το μεγάλο Ορθογώνιο Κτίριο, 4Χ15μ., και την Πυργοειδή Προεξοχή(εικ.34). Στα ανατολικά του ισοπέδου και βόρεια του διαδρόμου που οδηγεί στην Κεντρική Αυλή βρέθηκαν ίχνη ανθρώπινης δραστηριότητας που χρονολογούνται στη MMIB-II περίοδο.⁴ Στην ίδια περίοδο ανήκει το Ιερογλυφικό Αρχείο, που λειτουργούσε

¹ Cunningham T., “Variations on a Theme...”, στο *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, ed. Branigan K., 2001, σελ.79

² MacGillivray J.A., Sackett L.H., Driessen J., “Excavations at Palaikastro, 1994&1996”, στο *B.S.A.* n. 93, 1998, σελ.223, 236, 240, 246, 247, 252, 260

³ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ. 163

⁴ Τσιποπούλου Μ., «ΠΕΤΡΑΣ», στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ Ε'*, 1994/96, σελ. 346-51, 355

και την εποχή της καταστροφής, κι αποτελεί απόδειξη ότι ο Πετράς ήταν διοικητικό κέντρο κατά την παλαιοανακτορική περίοδο.¹

Η ΜΜΙΑ είναι περίοδος τεράστιας αλλαγής για τον Πετρά, που πλέον εξελίσσεται σε σημαντικό διοικητικό και οικονομικό κέντρο, όπως φανερώνεται από την ύπαρξη μεγάλης ποσότητας εισαγόμενης κεραμικής και λίθινων αγγείων. Μεγάλες συγκεντρώσεις ΜΜΙΒ-II κεραμικής βρέθηκαν εκτός της περιοχής του ανακτόρου, στο τμήμα της πόλης στην ανατολική και βόρεια πλευρά του ισοπέδου.²

Στη ΜΜΙΑ το ισοπέδο οριζοντιώθηκε και μπάζα μεταφέρθηκαν στην πλαγιά για να γεμίσουν το κενό και να εξομαλύνουν την κλίση. Στην ανατολική πλευρά του ισοπέδου διαμορφώθηκε θεμελίωση έτσι ώστε να στηρίζει ισχυρό τοίχο κυκλώπειας κατασκευής(εικ.35) πάνω στον οποίο οικοδομήθηκε αδρά κατασκευασμένο ορθογώνιο κτίριο με άξονα ΒΑ-ΝΔ και διαστάσεις 16Χ5 μ. Η κατασκευή αυτή αποτελεί το μοναδικό γνωστό, έως σήμερα, οικοδόμημα, νότια της Κεντρικής Αυλής, που ανήκει στην παλαιοανακτορική περίοδο.³

Μια δεύτερη μετατροπή έγινε στη βορειοανατολική γωνία της ανατολικής πλευράς. Αφαιρέθηκε βράχος και τα κενά συμπληρώθηκαν με μεγάλους ογκόλιθους ώστε να δημιουργηθεί μια μικρή οχυρή θέση. Το βόρειο άκρο έμεινε ανοιχτό και διαμορφώθηκε φυλάκιο.

Στρωματογραφικές έρευνες ανέδειξαν αριθμό τοίχων και δωματίων της παλαιοανακτορικής εποχής. Ο αγωγός ύδρευσης, στα ανατολικά, χρονολογείται στην περίοδο αυτή. Ενώνεται με την πρώτη Κεντρική Αυλή και τμήματά του έχουν βρεθεί κάτω από το κονίαμα της, γεγονός που σημαίνει ότι και η πρώτη Κεντρική Αυλή ανήκει στην παλαιοανακτορική περίοδο. Τμήμα του συγκροτήματος της αυλής αποτελεί και η Μνημειώδης Κλίμακα στο βόρειο άκρο της, η οποία οδηγεί σε τετράγωνο κτίριο, 4Χ4 μ. Το αρχιτεκτονικό συγκρότημα δημιουργεί πρόσβαση στην Κεντρική Αυλή κι ελέγχει την είσοδο.⁴ Η Βόρεια Πρόσοψη ενώνεται με το δυτικό τοίχο της Κεντρικής Αυλής στα σκαλοπάτια της μνημειώδους κλίμακας, επομένως ανήκει στην ίδια εποχή. Δυτικά της Βόρειας Πρόσοψης βρέθηκαν ίχνη πλακόστρωτης αυλής, τα οποία ίσως ανήκουν στην παλαιοανακτορική Δυτική Αυλή.⁵

ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ: Σε απόσταση πέντε χιλιομέτρων ανατολικά της Σητείας, στο δρόμο που οδηγεί στο Παλαίκαстро, σε παράλια έκταση χιλίων στρεμμάτων, στην περιοχή της Αγίας Φωτιάς, στη Θέση Κουφωτά, σε χαμηλό λόφο ύψους 25 μ. από το επίπεδο της θάλασσας, ανεσκάφη σημαντικό κτίριο. Περιβάλλεται από τείχος και χρονολογείται, βάσει της ευρεθείσας κεραμικής, στη ΜΜΙΑ-ΙΒ περίοδο.⁶

¹ BLACKMAN D., “Archaeology in Greece, 1999-2000” στα *A.R.* n. 46, σελ. 144

² Tsiropoulou M., “BEFORE, DURING, AFTER:...” in *AEGLAEUM 20, vol. III*, eds. Betancourt P, Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.D., σελ. 848

³ Tsiropoulou M., “BEFORE, DURING, AFTER:...” in *AEGLAEUM 20, vol. III*, eds. Betancourt P, Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.D., σελ. 849

⁴ Tsiropoulou M., “BEFORE, DURING, AFTER:...” in *AEGLAEUM 20, vol. III*, eds. Betancourt P, Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.D., σελ. 849

⁵ Tsiropoulou M., “BEFORE, DURING, AFTER:...” in *AEGLAEUM 20, vol. III*, eds. Betancourt P, Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.D., σελ. 850-1

⁶ TSIPOPOULOU M., “FROM LOCAL CENTRE TO LOCAL PALACE:...” in *AEGLAEUM 19* ed. Laffineur R., 1999, σελ., 182

Το τείχος σώζεται σήμερα στις τρεις πλευρές του. Η τέταρτη, όπου πιθανόν βρισκόταν και η είσοδος έχει καταστραφεί. Έχει πάχος 1,30-1,50 μ. και είναι λιθόχτιστο. Στη νότια πλευρά του διακόπτεται από τοξοειδείς τοίχους, που αποδείχθηκε ότι ήταν μεταγενέστεροι. Διαπιστώθηκε, ακόμη, ότι το τείχος έφερε ημικυκλικές ενισχύσεις, τρεις στη βόρεια πλευρά του και μια στη νοτιοδυτική γωνία του.¹

Το οικοδόμημα είχε ορθογώνια, συμμετρική κάτοψη και ήταν χτισμένο με ακανόνιστους λίθους θεμελιωμένους στο βράχο(εικ.36). Διέθετε αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά, όπως ενίσχυση των εξωτερικών τοίχων, ειδικά στις γωνίες, κι έναν ευρύ, ανοιχτό χώρο, πρωτόγνωρο για την πρώιμη μινωική αρχιτεκτονική, ο οποίος, ίσως αποτελούσε πρόδρομο της κεντρικής αυλής, που συναντάται στα μεταγενέστερα ανάκτορα.² Το κτίριο, διαστάσεων 18X27,5 μ., δηλαδή περίπου 500 τ.μ., διέθετε δυο εισόδους. Η κύρια είσοδος, η δυτική, οδηγεί σε μακρόστενη πλακόστρωτη αυλή, με διαστάσεις 21X3,5 μ., ενώ υπήρχε και μια δευτερεύουσα, στενότερη είσοδος στα ανατολικά, έξω από την οποία υπήρχε μικρή αυλή, επίσης πλακόστρωτη.³ Περιλαμβάνει 37 δωμάτια κι άλλους χώρους, που εκτείνονταν σε ένα μόνο όροφο καθώς δεν έχει επιβεβαιωθεί, ως τώρα, η ύπαρξη δεύτερου ορόφου. Τα εσωτερικά δωμάτια περικλείονται από ισχυρό εξωτερικό τοίχο και τα περισσότερα δεν επικοινωνούν μεταξύ τους αλλά οι εισοδοί τους προσφέρουν πρόσβαση στην εσωτερική ορθογώνια πλακόστρωτη αυλή στο κέντρο του οικοδομήματος.⁴

Στη βόρεια πλευρά του κτιρίου, μέσα από το τείχος, αποκαλύφθηκε κυκλική κατασκευή(εικ.37), με διάμετρο 3,1 μ., πάχος τοιχώματος 0,4 μ. και χαλικόστρωτο δάπεδο, η οποία φαίνεται ότι αποτελούσε ένα είδος κουλούρας, αποθηκευτικής χρήσης. Αντίστοιχη κατασκευή υπήρχε και στη νότια πλευρά, με διάμετρο 5 μ. και πάχος τοιχώματος 1,2 μ.⁵ Επίσης υπήρχε ακόμη μια κυκλική κατασκευή, με διάμετρο 7,5 μ. και πάχος τοιχώματος 1,5 μ., η οποία είναι θεμελιωμένη απευθείας πάνω στο βράχο και περιέχει στο εσωτερικό της τους τοίχους του οικοδομήματος, πάνω στο οποίο ακουμπά σε δυο σημεία, χωρίς όμως να το έχει καταστρέψει. Είναι χτισμένη με αργούς λίθους και η είσοδός της βρίσκεται στα ανατολικά.⁶

Το οικοδόμημα(εικ.38&39) της Αγίας Φωτιάς παρουσιάζει πολύ ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά και είναι μοναδικό στον κρητικό χώρο. Χτίστηκε στη MMI για κάποιο συγκεκριμένο σκοπό. Δεν έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη αποθηκευτικών χώρων και παραμένει άγνωστο αν ανήκε σε κάποιο οικισμό. Κατά τη διάρκεια της MMII περιόδου προστέθηκαν στο οικοδόμημα οι δυο κυκλικές κατασκευές.⁷

¹ Τσιποπούλου Μ., “ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ:ΤΟ ΝΕΟ ΕΥΡΗΜΑ” ed. Betts H.J., *PROBLEMS IN GREEK PREHISTORY*, 1988, σελ. 33

² Tsiropoulou M., “FROM LOCAL CENTRE TO LOCAL PALACE:...” in *AEGAEUM 19*, ed. Laffineur R., 1999, σελ.182

³ Τσιποπούλου Μ., “ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ:ΤΟ ΝΕΟ ΕΥΡΗΜΑ” ed. Betts H.J., *PROBLEMS IN GREEK PREHISTORY*, 1988, σελ. 33

⁴ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ. 85

⁵ Τσιποπούλου Μ., “ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ:ΤΟ ΝΕΟ ΕΥΡΗΜΑ” ed. Betts H.J., *PROBLEMS IN GREEK PREHISTORY*, 1988, σελ. 33

⁶ Τσιποπούλου Μ., “ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ:ΤΟ ΝΕΟ ΕΥΡΗΜΑ” ed. Betts H.J., *PROBLEMS IN GREEK PREHISTORY*, 1988, σελ. 31

⁷ Τσιποπούλου Μ., “ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ:ΤΟ ΝΕΟ ΕΥΡΗΜΑ” ed. Betts H.J., *PROBLEMS IN GREEK PREHISTORY*, 1988, σελ. 41-46

ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

I. Το ιερό

ΠΕΤΣΟΦΑΣ: Το ιερό κορυφής του Πετσοφά είναι ένα από τα ελάχιστα που συνεχίζουν τη λειτουργία τους και κατά τη διάρκεια της νεοανακτορικής περιόδου καθώς τα περισσότερα ιερά τερματίζουν τη χρήση τους στην παλαιοανακτορική περίοδο. Στη MMIII-ΥΜΙ ο χώρος επανοικοδομείται και κατασκευάζεται το κυρίως ιερό(εικ.40), το οποίο αποτελούνταν από πέντε δωμάτια, ορισμένα, από τα οποία, φέρουν ίχνη στέγασης.¹

Δωμάτιο 1: Ήταν σχεδόν ορθογώνιο και πολύ προσεκτικά επεξεργασμένο. Οι τοίχοι και το δάπεδο ήταν επικαλυμμένα με ασβεστοκονίαμα ενώ κατά μήκος δυο τοίχων «έτρεχε» λίθινο θρανίο, ύψους 25 εκ.²

Δωμάτιο 2: Ήταν μικρότερο σε διαστάσεις από το δωμάτιο 1. Το πλάτος του φτάνει τα 2,10 μ. και στο κέντρο του υπήρχε «ιερός λίθος». Το δωμάτιο ήταν εν μέρει στεγασμένο. Το βορειοανατολικό τμήμα του ήταν ανοιχτό και οροθετούνταν από τα φυσικά βράχια.³

Δωμάτιο 3: Ο ένας τοίχος ήταν ασύμμετρος, ο άλλος κυρτός και ο βόρειος τοίχος διαμορφωνόταν από τα φυσικά βράχια. Είχε τριγωνικό σχήμα. Το ακανόνιστο σχήμα του και το γεγονός ότι ήταν χτισμένο πίσω από το δωμάτιο 1 αποτελούν ένδειξη ότι ίσως είχε κάποια ειδική σημασία.⁴

Δωμάτιο 4: Ήταν ανοιχτό και οριοθετούνταν από τα φυσικά βράχια.

Δωμάτιο 5: Ήταν επίσης ανοιχτό, χωρίς ίχνη στέγασης. Είχε σχήμα ακανόνιστου ορθογωνίου. Ο βορειοδυτικός τοίχος ξεκινά από μεγάλο βράχο και ο νότιος τοίχος, στη συνέχειά του, σχηματίζεται από σειρά γυμνών βράχων.⁵

Η έκταση του τεμένους είναι μικρή και δεν ξεπερνά τα 600-700 τ.μ. Ωστόσο μεγάλος αριθμός ευρημάτων είναι ορατός νοτιοανατολικά από το τέμενος. Στην περιοχή αυτή συναντάται ένας μεγάλος αριθμός λίθων, ίσως τα ερείπια κάποιας κατασκευής. Είναι πιθανό η ιερή περιοχή να εξαπλώνεται ως την επόμενη κορυφή, ογδόντα μέτρα από το κτίριο που ανέσκαψε ο Myres. Η δεύτερη κορυφή είναι ιδιαίτερα βραχώδης με πολλές σχισμές. Στην τοποθεσία βρέθηκε μεγάλος αριθμός θραυσμάτων μινωικής κεραμικής και ειδώλια της υπομινωικής εποχής, όμως ακόμη δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη μινωικών αναθηματικών αντικειμένων.⁶

¹ Rutkowski B., "Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture", στο *AEGAEUM* 2, 1988, σελ 76

² Peatfield A.A.D., *The Cult Places of the Aegean*, 1986, σελ. 79

³ Rutkowski B., "Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture", στο *AEGAEUM* 2, 1988, σελ 86

⁴ Peatfield A.A.D., *The Cult Places of the Aegean*, 1986, σελ. 80

⁵ Rutkowski B., "Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture", στο *AEGAEUM* 2, 1988, σελ 86

⁶ Rutkowski B., "Minoan Peak Sanctuaries: The Topography and Architecture", στο *AEGAEUM* 2, 1988, σελ 86

Ευρήματα

Το πιο χαρακτηριστικό εύρημα των ιερών κορυφής, που συναντώνται ανεξαιρέτως σε όλα, είναι τα ειδώλια, ανδρικά, γυναικεία, ζωόμορφα. Ειδικότερα το ιερό κορυφής του Πετσοφά έδωσε από τα πιο σημαντικά κι αξιοσημείωτα παραδείγματα ειδωλίων.

Μεγάλος αριθμός ειδωλίων προήλθε από το μαύρο στρώμα, προϊόν καύσης, κι έδωσε τρεις διαφορετικές ποικιλίες πηλού: α) κιτρινωπός, ανοιχτόχρωμος πηλός, εξαιρετικής υφής, που συναντάται στην περιοχή του Παλαικάστρου και χρησιμοποιείται στην πλειοψηφία των ειδωλίων, β) πηλός περισσότερο τραχύς και κοκκώδης, γ) τραχύς πηλός, γεμάτος θραύσματα.¹

ΑΝΔΡΙΚΑ: Τα περισσότερα ειδώλια είναι ανδρικά. Έχουν ύψος 10-15 εκ., πόδια κλειστά κι ελαφρώς λυγισμένα, στηρίζονται σε βάση, η μέση τους είναι στενή και οι ώμοι φαρδείς, τα χέρια διπλώνουν στο στήθος και στη ζώνη φέρουν εγχειρίδιο. Σε ορισμένα παραδείγματα το δεξί χέρι ακουμπά στο στήθος και το αριστερό υψώνεται πάνω από το κεφάλι ή και τα δυο χέρια ακουμπούν στη ζώνη. Είναι πάντα ντυμένα με το μινωικό ζώμα και φορούν μπότες. Πολλά ειδώλια φέρουν εγχειρίδιο, το οποίο φοριέται σχεδόν οριζόντια, με την τριγωνική λεπίδα ελαφρώς ανασηκωμένη προς το δεξί χέρι ή χαμηλωμένη.² Το μέτωπό τους είναι χαμηλό, το πηγούνι μακρύ και τονισμένο και η κόμη, όταν δηλώνεται, αποτελείται από βοστρύχους.³

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ: Ο αριθμός των γυναικείων ειδωλίων, που έχει περισυλλεχθεί από τον Πετσοφά, είναι μικρότερος από τον αντίστοιχο των ανδρικών. Τα περισσότερα είναι κωδωνόσχημα, από τη μέση και κάτω, ενώ το άνω τμήμα τους είναι περίτεχνα κατασκευασμένο. Το πιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό τους είναι το κάλυμμα της κεφαλής τους, το οποίο είναι ιδιαίζον. Πρόκειται για ένα είδος ωοειδούς καπέλου το οποίο προσαρτάται στο πίσω μέρος της κεφαλής και στη συνέχεια καταλήγει πάνω από το μέτωπο, διαγράφοντας καμπύλη. Στα πιο συνηθισμένα παραδείγματα δεν υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ καπέλου και κεφαλιού.⁴ Επίσης, σε ορισμένα παραδείγματα, η κόμη είναι τυλιγμένη ψηλά πάνω από το κεφάλι, δεμένη με ύφασμα ή δίχτυ.⁵ Ακόμη, τα γυναικεία ειδώλια διαφέρουν από τα αντρικά κι ως προς τη στάση των χεριών τους. Συνήθως οι βραχίονες εκτείνονται προς τα έξω ή προς τα πάνω ενώ τα χέρια γέρνουν προς το πρόσωπο.⁶

¹ Myres J., “Excavations at Palaikastro II. The sanctuary-site of Petsofas” στο *B.S.A.* n. 9, 1903, σελ. 360-1

² Myres J., “Excavations at Palaikastro II. The sanctuary-site of Petsofas” στο *B.S.A.* n. 9, 1903, σελ. 362, 367

³ Watrous L. V. *AEGAEUM 15-THE CAVE OF ZEUS AT PSYCHRO*, 1996, σελ. 64

⁴ Myres J., “Excavations at Palaikastro II. The sanctuary-site of Petsofas” στο *B.S.A.* n. 9, 1903, σελ. 367-72

⁵ Watrous L. V., *AEGAEUM 15- THE CAVE OF ZEUS AT PSYCHRO*, 1996, σελ. 64

⁶ Preziosi D.& Hitchcock A. L., *Aegean Art and Architecture*, 1999, σελ. 87

ΚΑΘΙΣΤΕΣ ΜΟΡΦΕΣ: Μικρή ομάδα ειδωλίων, αγνώστου φύλου, παρουσιάζονται σε καθήμενη στάση. Κάθονται σε καθίσματα που διαθέτουν ψηλό έρεισμα αλλά και σε καθίσματα χωρίς έρεισμα, σε δίφρους.¹

ΖΩΔΙΑ: από τα συνηθέστερα και πολυπληθέστερα ευρήματα των ιερών κορυφής είναι τα πήλινα ειδώλια που αναπαριστούν ζωικές μορφές. Στον Πετσοφά, όπως και στην πλειονότητα των ιερών, κυριαρχεί ο τύπος των οικόσιτων ζώων, κυρίως βοοειδή και αιγοπρόβατα, αλλά και σκύλοι και χοίροι.² Επίσης έχουν βρεθεί αναπαραστάσεις ζώων της άγριας πανίδας, όπως αίγαγροι, νυφίτσες, χελώνες, σκαντζόχοιροι, φίδια αλλά και πτηνά, όπως περιστέρια, και σκαθάρια.³

ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΑ ΜΕΛΗ: Έχει περισυλλεχθεί μεγάλος αριθμός πήλινων αναπαραστάσεων ανθρώπινων μελών, που φέρουν οπή ανάρτησης και χρησιμοποιούνταν ως αναθήματα.⁴ Περιλαμβάνουν διάφορα τμήματα του κορμού, άνω και κάτω άκρα, γεννητικά όργανα και των δυο φύλων, την περιοχή της ωμοπλάτης, μαστούς και κορμούς εγκύων και ημίτομα κορμών, ίσως περιπτώσεις ημιπληγίας.⁵ Αξιοσημείωτη είναι μια σειρά αποκολλημένων βραχιόνων και ποδιών, που έχουν κατασκευαστεί ξεχωριστά και συνήθως φέρουν οπή για ανάρτηση. Τα χέρια συνήθως αποδίδονται από τον ώμο και κάτω ενώ σε ορισμένα παραδείγματα παριστάνεται μόνο ο πήχης τα πόδια συνήθως παριστάνονται ολόκληρα. Εντύπωση προκαλεί ένα παράδειγμα που αναπαριστά κάτω άκρα, τα οποία δε φαίνεται να αποτελούν τμήμα κάποιου ολοκληρωμένου ειδωλίου.⁶

ΛΟΙΠΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ: Ανάμεσα στα υπόλοιπα ευρήματα συμπεριλαμβάνεται μεγάλη ποσότητα κωνικών κυπέλλων, υδρίες, αμφορείς και μικροί πίθοι. Βρέθηκαν ακόμη πολλές πήλινες σφαίρες και ένα πήλινο σπειροειδές ενώτιο ή περιάπτο.⁷ Επίσης περιευνελέγησαν λίθινα αγγεία και λύχνοι, αρκετά χάλκινα αναθηματικά εγχειρίδια και δυο θραύσματα λίθινων τραπεζών προσφορών από οφείτη, οι οποίες έφεραν σύμβολα Γραμμικής Α'.⁸

II. Οι οικισμοί

ΠΑΛΑΙΚΑΣΤΡΟ: Το Παλαίκαστρο της νεοανακτορικής εποχής αποκάλυψε ένα πυκνό και συνεχές σχέδιο πόλης με λίγους κύριους δρόμους και αρκετούς δευτερεύοντες, στενούς κι ελικοειδείς, συχνά επιστρωμένους και με βαθμίδες, που χωρίζουν τα οικοδομικά τετράγωνα μεταξύ τους(εικ.41), και μεγάλο

¹ Myres J., "Excavations at Palaikastro II. The sanctuary-site of Petsofas" στο *B.S.A.* n. 9, 1903, σελ. 373

² Nilsson M., *THE MINOAN-MYCENAEAN RELIGION AND ITS SURVIVAL IN GREEK RELIGION*, 1968, σελ. 70

³ Πλάτων Ν., «Το ιερόν Μαζά (Καλού Χωριού Πεδιάδος) και τα μινωικά ιερά κορυφής» στα *ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ Ε'*, 1951, σελ. 120

⁴ Driessen J. "THE DISMANTLING OF A MINOAN HALL AT PALAIKASTRO" in *AEAGAEUM 20, Vol.I*, eds. Betancourt P, Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.D., 1999 σελ. 3

⁵ Πλάτων Ν., «Το ιερόν Μαζά (Καλού Χωριού Πεδιάδος) και τα μινωικά ιερά κορυφής» στα *ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ Ε'*, σελ. 121

⁶ Driessen J. "THE DISMANTLING OF A MINOAN HALL AT PALAIKASTRO" in *AEAGAEUM 20, Vol.I*, eds. Betancourt P, Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.D., 1999, σελ. 3

⁷ Watrous L. V., *AEAGAEUM 15-THE CAVE OF ZEUS AT PSYCHRO*, 1996, σελ. 65

⁸ Δαβάρας Κ., «Αρχαιότητα και μνημεία ανατολικής Κρήτης: ανασκαφαί και αναστηλώσεις» στο Α.Δ. 27, Β'2, ΧΡΟΝΙΚΑ, 1972, σελ. 652

αριθμό οικιών, που εντάσσονται σε εκτεταμένα και ακανόνιστου σχήματος οικοδομικά τετράγωνα(εικ.42). Δεν έχει βρεθεί, ως τώρα, κάποιος ανάκτορο ή δημόσιο κτίριο. Ο κύριος δρόμος είναι πλατύς και εκατέρωθεν των πλευρών του παρατηρούνται οικίες που έχουν εντυπωσιακές προσόψεις.¹

Πολλές από τις οικίες αυτές είναι ευρύχωρες, με περίστυλες αυλές στο εσωτερικό τους, μεγάλα δωμάτια και πολλούς αποθηκευτικούς χώρους. Οι δρόμοι αποτελούνταν από ένα κεντρικό πεζοδρόμιο με ρείθρο κατά μήκος των άκρων.² Επίσης η πόλη διέθετε ένα περίτεχνο αποχετευτικό σύστημα. Η έκτασή της, την περίοδο αυτή, πρέπει να ξεπερνούσε συνολικά τα 50.000 τ.μ. ενώ δεν υπήρχε οχύρωση.

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΑ ΤΕΤΡΑΓΩΝΑ: Η πόλη, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οργανωνόταν σε οικοδομικά τετράγωνα, τα περισσότερα από τα οποία έχουν καταστραφεί από τη μεταγενέστερη επανακατάληψη της ΥΜΙΙΑ περιόδου. Επομένως, τα στοιχεία που μας δίνουν για τη νεοανακτορική εποχή είναι ελλιπή κι αποσπασματικά.

Το οικοδομικό τετράγωνο **Β(εικ.43)** έχει πέντε οικίες. Το **Δ**, δυτικά του **Γ**, είναι το μεγαλύτερο. Έχει πρόσοψη 40 μέτρων στην κύρια οδό και η έκτασή του έφθανε περίπου τα 1500 τ.μ. Το **Γ(εικ.44)** βρίσκεται νότια από το **Β** κι έδωσε κεραμική της ΥΜΙΒ περιόδου. Το οικοδομικό τετράγωνο **Ε** έχει έκταση 750 τ.μ. κι αποτελείται από πέντε οικίες. Χωρίζεται από το **Δ** με μια στενή οδό, που ανεβαίνει στο λόφο, κι από το **Ο** με ένα στενό κυρτό δρόμο. Το **Ο** βρίσκεται απέναντι από το **Ε**.³

Στο οικοδομικό τετράγωνο **Π** βρέθηκαν στάχτες, οστά βοοειδών κι εξαιρετική κεραμική της ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙΑ περιόδου. Κεραμική της ίδιας φάσης βρέθηκε και στο οικοδομικό τετράγωνο **Δ**. Τα **Σ**, **Υ** και **Λ** έδωσαν ειδώλια και εγχειρίδια της ΥΜΙ περιόδου αντίστοιχα. Στο οικοδομικό τετράγωνο **Κ** βρέθηκε χάλκινο σπιλέτο και κεραμική της ΥΜΙΑ εποχής. Τα **Ε** και **Ξ** έδωσαν κεραμική της ΥΜΙΒ περιόδου.⁴

ΟΙΚΙΕΣ: Το οικοδομικό τετράγωνο **Χ** διέθετε δυο νεοανακτορικές οικίες. Στη μια από αυτές, που δε διατηρείται σε καλή κατάσταση, βρέθηκε αποθήκη που έδωσε 36 εξαιρετικής ποιότητας λίθινα αγγεία. Στα υπόλοιπα ευρήματα περιλαμβάνονταν αγγεία τελετουργικής χρήσης, χάλκινοι πελέκεις, χάλκινα σπαθιά και χάλκινα ειδώλια, τα οποία χρονολογούνται στην ΥΜΙΒ περίοδο.⁵

Οικία Χ: Βρίσκεται στα ανατολικά του ανεσκαμμένου τμήματος της πόλης, σε σημείο διασταύρωσης τριών οδών. Ήταν ορθογώνια, διαστάσεων 17Χ25 μ., με αρκετές προεξοχές στις προσόψεις και μια υπερυψωμένη εξωτερική βεράντα στη νοτιοδυτική γωνία. Στην περιοχή αυτή βρέθηκαν θεμέλια της ΠΜΙΙ εποχής. Η οικία ήταν προσβάσιμη μέσω βαθμιδωτής βεράντας που οδηγούσε σε προθάλαμο, στα δυτικά του οποίου υπήρχε κλίμακα. Η βεράντα αποτελούνταν από τέσσερις κίονες πάνω σε μια εξέδρα, της οποίας τα εξωτερικά σκαλοπάτια εκτείνονται έξω στο δρόμο. Πιθανόν ο δεύτερος όροφος της οικίας εκτεινόταν πάνω από τη βεράντα. Η κεντρική αίθουσα είχε

¹ Davaras C., *GUIDE TO CRETAN ANTIQUITIES*, 1976, σελ. 241-2

² Christopoulos G., Bastias J., *PREHISTORY AND PROTOHISTORY*, 1970, σελ. 197

³ Bonsaquet R. C., "EXCAVATIONS AT PALAIKASTRO II", στο *B.S.A.* n. 9, 1903, σελ. 277-295

⁴ Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 228, 230

⁵ Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 228

δου κίονες κατά μήκος του άξονά της. Διαφορές παρατηρούνται μεταξύ της ανατολικής και της δυτικής πτέρυγας. Στην ανατολική υπήρχε το κεντρικό σύστημα αιθουσών της οικίας, αποτελούμενο από διαμέρισμα δυο δωματίων, που διαιρείται από σύστημα πολυθύρων με τρεις διπλές πόρτες. Στη δυτική πτέρυγα υπήρχαν κυρίως υπόγειοι χώροι. Στην οικία βρέθηκαν εγχειρίδια και πελέκεις που χρονολογούνται στην ΥΜΙΑ περίοδο.¹

Οικία Β: Πρόκειται για ένα από τα μεγαλύτερα οικοδομήματα της πόλης του Παλαικάστρου, διαστάσεων 21,5 X 43μ., με μέτωπο σε μεγάλη οδό, κατεύθυνσης Α-Δ. Στα νότια υπήρχε περίστυλη αυλή με τέσσερις κίονες.² Η κύρια αίθουσα διέθετε τέσσερις βάσεις κίωνων στις γωνίες ενός βυθισμένου τετραγώνου, ένα είδος *impluvium*, δηλαδή μια ρηχή δεξαμενή για τη συλλογή των όμβριων υδάτων,³ δεξαμενή καθαρμών κι ένα μικρό οικιακό ιερό, προσβάσιμο μέσω διπλών θυρών.⁴ Η ύπαρξη δεύτερου ορόφου φανερώνεται από την παρουσία δυο κλιμάκων, μια στα βόρεια της αυλής και μια δίπλα στη νοτιοανατολική είσοδο. Η κύρια είσοδος βρισκόταν αρχικά στη νότια πλευρά, μέσω προθαλάμου.⁵ Το κτίριο οικοδομήθηκε στην αρχή της νεοανακτορικής εποχής, τη ΜΜΙΙΙ περίοδο, και καταστράφηκε στην ΥΜΙΒ.⁶

Οικία Α: Οικία μεγάλου μεγέθους και ημικυκλικού σχήματος, οικοδομημένο με τεράστιες ασβεστολιθικές πλάκες. Γνώρισε έντονη επανακατοίκηση στη ΥΜΙΙΙ περίοδο, όμως βρέθηκε αυλή με δεξαμενή που χρονολογείται στην ΥΜΙ εποχή.⁷

Περιοχή 6: Αποτελεί την πιο πρόσφατα ανεσκαμμένη περιοχή του Παλαικάστρου κι έδωσε ένα πολύ ενδιαφέρον οικοδόμημα (**κτίριο 6**) στη νοτιοανατολική γωνία. Πρόκειται για έπταυλη που διέθετε προθάλαμο, ο οποίος οδηγούσε σε μικρή περίστυλη αυλή που άνοιγε σε μινωική αίθουσα. Η δυτική ζώνη προοριζόταν για βιοτεχνική χρήση.⁸ Η ευρύτερη περιοχή του κτιρίου 6 ορίζεται από την Κύρια Οδό στα νότια και τη βόρεια διακλάδωσή του στα ανατολικά.

Νότια Πρόσοψη: στην Κύρια Οδό. Φέρει ίχνη τριών φάσεων, που όμως δε σχετίζονται με τις διαδοχικές φάσεις της Κύριας Οδού. Χρονολογούνται στην ΠΜΙΙΙ-ΥΜΙΑ, ΥΜΙΙ και ΥΜΙΙ-ΙΙΙΑ περίοδο αντίστοιχα.

Ανατολική Πρόσοψη: παρουσιάζει δυο ευδιάκριτες φάσεις κι έδωσε αποθέτες που χρονολογούνται στη ΜΜΙΙΒ-ΙΙΙΙΑ και ΜΜΙΙΒ περίοδο.

Βόρεια Πρόσοψη και Βόρειος Αναλημματικός Τοίχος:στη στενωπό που χωρίζει το κτίριο 6 από τα κτίρια 5 και 7. Κατά τη διάρκεια της ΜΜΙΙΒ-ΥΜΙΑ περιόδου αποτελούσε το κύριο στήριγμα των βόρειων διαμερισμάτων και της αυλής του κτιρίου 6. Στην ΥΜΙΒ εποχή λειτουργούσε ως αναλημματικός τοίχος στη νότια πλευρά του κτιρίου 6, η οποία βρισκόταν σε υψηλότερο επίπεδο. Στο ανατολικό τμήμα βρέθηκε αποθέτης της ΜΜΙΙΑ εποχής.

¹ Preziosi D., *MINOAN ARCHITECTURAL DESIGN. Formation and Signification*, 1983, σελ. 66-7

² Preziosi D., *MINOAN ARCHITECTURAL DESIGN. Formation and Signification*, 1983, σελ. 65

³ Ramage N. H.& Ramage A., *ΠΩΜΑΙΚΗ ΤΕΧΝΗ*, 2000, σελ. 64

⁴ Davaras C., *GUIDE TO CRETAN ANTIQUITIES*, 1976, σελ. 242-3

⁵ Preziosi D., *MINOAN ARCHITECTURAL DESIGN. Formation and Signification*, 1983, σελ. 65

⁶ Driessen J.&MacDonald C. *AEGAEUM 17- THE TROUBLED ISLAND* , 1997, σελ. 228

⁷ Bonsaquet R. C., "EXCAVATIONS AT PALAIKASTRO I", στο *B.S.A* .n. 8, 1902, σελ. 306

⁸ Driessen J.&MacDonald C. *AEGAEUM 17- THE TROUBLED ISLAND* , 1997, σελ. 223

Δυτική Πρόσοψη: πρόκειται για ισχυρό αναλημματικό τοίχο της MMIII-ΥΜΙΑ περιόδου, που τα όριά του δεν έχουν εξερευνηθεί πλήρως.¹

Τα ευρήματα στο κτίριο 6, όπως ένα λίθινο ρυτό με διακόσμηση δελφινιών, τα πηγάδια που διέθετε κι ο χαρακτήρας των αιθουσών του αποτελούν ενδείξεις ότι πιθανόν πρόκειται για χώρο που σχετιζόταν με τη λατρεία του νερού.²

ΠΡΟΠΥΛΟ: Στο κτίριο 6 υπήρχε ορθογώνια μικρή αυλή, διαστάσεων 5,50Χ3,50 μ., που όμως σήμερα δε διατηρείται σε καλή κατάσταση. Στη βόρεια και στη νότια πλευρά διέθετε τοίχο ενώ στην ανατολική και στη δυτική πλευρά έχουν βρεθεί δυο βάσεις κίωνων. Αναγνωρίστηκε ως πρόπυλο.³

ΠΕΡΙΣΤΥΛΗ ΑΥΛΗ Η: Το πρόπυλο οδηγεί σε ανοιχτή αυλή διαστάσεων 7,30Χ10,70 μ. Ο αστέγαστος χώρος είναι 3,40Χ5 μ. Υπήρχε πλακόστρωτο, που στη νότια πλευρά του διέθετε κιονοστοιχία, από την οποία έχει σωθεί μόνο μια βάση κίονα. Δυτικά από τη βάση αυτή μια ευμεγέθους πλάκα είχε υψωθεί από τη θεμελίωσή της, ένδειξη της σκόπιμης αποδόμησης του κτιρίου κατά την ΥΜΙΑ περίοδο.⁴

Η αυλή περιβαλλόταν από κιονοστοιχία, η οποία σήμερα σώζεται μόνο στη νότια πλευρά. Στα δυτικά της κιονοστοιχίας υπήρχε ένα μεγάλο δωμάτιο με πλακόστρωτο, που ήταν προσβάσιμο μέσω ενός συστήματος πολυθύρων. Στα νότια τρέχει αγωγός, που χωρίζει το κτίριο 6 από το οικοδομικό τετράγωνο Β. Στην ανατολική, που παρουσιάζει κλίση, βρέθηκαν ενδείξεις για την ύπαρξη ογκώδους αναλημματικού τοίχου κατά τη διάρκεια της MMIIIB-ΥΜΙΑ περιόδου.⁵

Η περιοχή ήταν γεμάτη από υλικό των κτιρίων που κατέρρευσαν έπειτα από καταστροφή, στο τέλος της ΥΜΙΒ περιόδου. Έχουν βρεθεί ίχνη μεγάλης πυρκαγιάς, που προφανώς προκάλεσε και την κατάρρευση των κτιρίων. Ανάμεσα στο υλικό βρέθηκε κι ένα από τα λαμπρότερα παραδείγματα της μινωικής τέχνης. Πρόκειται για ένα αγαλματίδιο από ελεφαντοστό, εξαιρετικά λεπτοδουλεμένο και με λεπτομερή απόδοση των ανατομικών χαρακτηριστικών του(εικ.45).⁶

ΜΙΝΩΙΚΗ ΑΙΘΟΥΣΑ: Το πρόπυλο οδηγούσε στο **δωμάτιο Α**, που ήταν προσβάσιμο μέσω πολύθυρου, το οποίο, λόγω της ύπαρξης κιονοστοιχίας, έδινε την εντύπωση μιας Μινωικής Αίθουσας.⁷ Πρόκειται για ένα αρχιτεκτονικό σύστημα αποτελούμενο από τρεις αξονικά τοποθετημένους χώρους, που περιλαμβάνουν μια αίθουσα, ένα προθάλαμο, ο οποίος στο

¹ MacGillivray J., Sackett L. H., Driessen J. M., “Excavations at Palaikastro, 1994&1996” στο *B.S.A.* n. 93, 1998, σελ. 223-247

² Driessen J., MacGillivray J., Sackett A., “The LMI period at Palaikastro: New Evidence for the Santorini eruption”, στο *Θ' Κρητολογ. Συνέδριο*, τ.Α1, 2006, σελ. 382

³ Driessen J. “THE DISMANTLING OF A MINOAN HALL AT PALAIKASTRO” in *AEGLAUM 20, Vol.I.*, eds. Betancourt P, Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.D., 1999, σελ. 231

⁴ MacGillivray J., Sackett L. H., Driessen J. M., “Excavations at Palaikastro, 1994&1996” στο *B.S.A.* n.93, 1998, σελ. 249-251

⁵ Tomlinson R. A., “Archaeology in Greece, 1994-95” στο *A.R.* n. 41, σελ. 69

⁶ MacGillivray J., Sackett L. H., Driessen J., Bridges R., Smyth D., “Excavations at Palaikastro, 1988” στο *B.S.A.* n. 84, 1989, σελ. 426-7

⁷ MacGillivray J., Sackett L. H., Driessen J., “Excavations at Palaikastro 1994&1996” στο *B.S.A.* n. 93, 1998, σελ. 252

συγκεκριμένο παράδειγμα αντιπροσωπεύεται από την κιονοστοιχία, κι ένα φωταγωγό, το οποίο αντικαθίσταται από την πλακόστρωτη αυλή.¹ Ο συνδυασμός των χώρων αυτών ήταν σύνηθες φαινόμενο στα κτίρια που οργανώνονταν γύρω από μια κεντρική αυλή, συναντάται όμως για πρώτη φορά στο Παλαίκαστρο, όπου συνήθως υπήρχε ένας κύριος χώρος με τέσσερις κίονες να περιβάλλουν μια δεξαμενή.²

Το πολύθυρο αποτελούνταν από πέντε παραστάδες, δυο σχήματος Γ και τρεις σχήματος Τ. Οι βάσεις τους παρουσιάζουν ένα αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό. Στην κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε πράσινος λίθος σερπεντίνης, υλικό που χρησιμοποιούνταν σπάνια για αυτές τις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες.³

Το σύστημα δε διατηρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Καταστράφηκε, πιθανότατα από σεισμό. Ολόκληρη η περιοχή 6 εγκαταλείφθηκε στην ΥΜΙΑ περίοδο. Κατά τη διάρκεια της ΥΜΙΒ εποχής ανεγέρθησαν τοίχοι.⁴

Οδός Λιμένος: Μια από τις βασικότερες οδικές αρτηρίες του Παλαίκαστρου ήταν αυτή που ένωνε την πόλη με το λιμάνι, η Οδός Λιμένος. Δυο παράλληλα τοιχία ξεκινούν από το λιμάνι με κατεύθυνση από Β-Α κι εν συνεχεία κατευθύνονται δυτικά, καταλήγοντας στη νοτιοανατολική γωνία του Κτιρίου 1. Το πάχος των τοίχων κυμαίνεται από 0,50-0,90 μ. και το σωζόμενο ύψος φτάνει το ένα μέτρο. Η απόσταση των δυο τοιχίων μεταξύ τους είναι 1,60 μ. στο ανατολικό τμήμα και 2,70 μ. κοντά στο κτίριο 1. Οι τοίχοι αυτοί ερμηνεύθηκαν ως δρόμος ο οποίος ονομάστηκε Οδός Λιμένος, καθώς ένωνε το λιμάνι με το Κτίριο 1.⁵

Αγωγός Ύδρευσης: Τμήματά του έχουν βρεθεί στη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου 1, κάτω από το πέρασμα που χώριζε τα Κτίρια 1 και 3 και στα νότια της περιστυλής αυλής, χωρίζοντάς την από το οικοδομικό τετράγωνο Β. Δυο πλάκες αποτελούσαν τη βαθμιδωτή του είσοδο. Ευθυγραμμίζονταν με πλάκες από αμμόλιθο, η απόσταση των οποίων μεταξύ τους ήταν 0,65 μ. Το βάθος του κυμαινόταν από 0,20-0,40 μ. Καλυπτόταν με σχιστολιθικές πλάκες. Στο εσωτερικό του βρέθηκε άφθονη κεραμική της ΥΜΙΒ περιόδου.⁶

ΚΤΙΡΙΑ: Κτίριο 1: Διέθετε πρόσβαση από τα νοτιοανατολικά, από την Οδό Λιμένος. Η κύρια είσοδος βρίσκεται 0,50 μ. ψηλότερα από το επίπεδο του δρόμου. Βρέθηκαν πέντε δωμάτια στο εσωτερικό του. Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με επιμέλεια γιατί το κτίριο ήταν ορατό από όλες τις πλευρές του.⁷ Η

¹ Driessen J., MacGillivray J., Sackett A., "The LMI period at Palaikastro: New Evidence for the Santorini eruption", στο *Θ' Κρητολογ. Συνέδριο*, τ.Α1, 2006, σελ. 381

² Driessen J. "THE DISMANTLING OF A MINOAN HALL AT PALAIKASTRO" in *AEGLAEUM 20, Vol I.*, eds. Betancourt P, Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.D., 1999, σελ. 232

³ MacGillivray J., Sackett L. H., Driessen J. M., "Excavations at Palaikastro 1994&1996" στο *B.S.A. n. 93*, 1998, σελ. 252

⁴ Driessen J. "THE DISMANTLING OF A MINOAN HALL AT PALAIKASTRO" in *AEGLAEUM 20, Vol.I.*, eds. Betancourt P, Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.D., σελ. 232

⁵ MacGillivray J. A., Sackett L. H., Driessen J., Smyth D., "Excavations at Palaikastro, 1986" στο *B.S.A. n. 82*, 1987, σελ. 151-3

⁶ MacGillivray J. A., Sackett L. H., Driessen J., MacDonald C., Smyth D., "Excavations at Palaikastro, 1987" στο *B.S.A. n. 83*, 1988, σελ. 265-266

⁷ MacGillivray J. A., Sackett L. H., Driessen J., Smyth D., "Excavations at Palaikastro, 1986" στο *B.S.A. n. 82*, 1987, σελ. 140-2

κατασκευή του ξεκίνησε στην αρχή της ΥΜΙΑ περιόδου και ολοκληρώθηκε στην ώριμη ΥΜΙΑ φάση. Κατά τη διάρκεια της ΥΜΙΒ εποχής υπέστη κάποιες τροποποιήσεις. Προστέθηκαν κατασκευές στη βορειοανατολική και στη νοτιοδυτική πρόσοψη κι ένας τοίχος στην αίθουσα υποδοχής.¹ Από τα πιο ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά του κτιρίου είναι ένα κυκλικό λίθινο αντικείμενο, που ίσως παρουσίαζε ποικιλία χρήσεων. Ο χαρακτήρας του κτιρίου παραμένει άγνωστος. Ίσως είχε οικιακή χρήση ή κάποια δημόσια λειτουργία, πιθανόν ως τελωνείο, καθώς συνδεόταν με το λιμάνι μέσω της Οδού Λιμένος,² ή εξυπηρετούσε θρησκευτικές πρακτικές.³

Κτίριο 2: Έχει προσανατολισμό Β-Α, από τους συνηθέστερους στην πόλη του Παλαικάστρου. Η είσοδος του δεν έχει βρεθεί ακόμη. Η ποιότητα της κατασκευής, η ύπαρξη πλακοστρωμένης περιοχής και η μεγάλη ποσότητα κεραμικής, που περισυλλέχθηκε από το κτίριο, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ίσως στο σημείο αυτό υπήρχε ένα μέγαρο. Γνώρισε δυο κύριες αρχιτεκτονικές φάσεις στην ΥΜΙΑ εποχή, μετά το πέρας της οποίας εγκαταλείφθηκε.⁴

Κτίριο 3: Βρίσκεται στα νότια του κτιρίου 1. Η βόρεια πρόσοψή του διατηρείται σε μήκος 1μ., ύψος 1,5μ. και πλάτος 0,75-1μ. Έχει ορθογώνια κάτοψη και αρκετά δωμάτια με δυτικό προσανατολισμό.⁵ Το κτίριο οικοδομήθηκε στη ΜΜΙΙΙ/ΥΜΙΑ περίοδο. Στη διάρκεια της ΥΜΙΑ υπέστη καταστροφή. Μετά από την καταστροφή η αρχική είσοδος, που βρισκόταν από την πλευρά της Πλατείας, έκλεισε και δημιουργήθηκε καινούρια στην ανατολική πρόσοψη.⁶

Κτίριο 4: Βρίσκεται στα νοτιοδυτικά. Καταστράφηκε, όπως και το Κτίριο 3, από σεισμό στην ΥΜΙΑ περίοδο, όταν κατέρρευσε ο ανατολικός τοίχος. Στη συνέχεια συνδέθηκε με το Κτίριο 1.⁷ Είχε οικοδομηθεί νωρίτερα από το Κτίριο 1, στην ΜΜΙΙΙ/ΥΜΙΑ περίοδο.⁸ Καταστράφηκε ολοσχερώς από πυρκαγιά την ΥΜΙΒ εποχή.⁹

Κτίριο 5: Βρίσκεται στα νότια της πλατείας, απέναντι από το Κτίριο 4 και δυτικά από το Κτίριο 3. Ήταν προσβάσιμο από την Πλατεία. Από την είσοδο ξεκινούσε διάδρομος, πλακοστρωμένος με ασβεστολιθικές πλάκες, ο οποίος έστριβε νότια και κατέληγε σε κλίμακα, που οδηγούσε στο δεύτερο όροφο.¹⁰ Στο νότιο τμήμα υπήρχε κιονοστοιχία σχήματος L. Στην ΥΜΙ περίοδο το κτίριο υπέστη κάποιες τροποποιήσεις και στην επόμενη φάση κατά την οποία η

¹ Driessen J.&MacDonald C. *AEAGAEUM 17*, 1997, σελ. 233

² MacGillivray J. A., Sackett L. H., Driessen J., Smyth D., "Excavations at Palaikastro, 1986" στο *B.S.A.* n. 82, 1987, σελ. 142

³ Catling H. W., *A.R.* 1988, n. 35, σελ. 104

⁴ MacGillivray J. A., Sackett L. H., Driessen J., Smyth D., "Excavations at Palaikastro, 1986" στο *B.S.A.* n. 82, 1987, σελ. 148-9

⁵ MacGillivray J. A., Sackett L. H., Driessen J., Smyth D., MacDonald C., Smyth D., "Excavations at Palaikastro, 1987" στο *B.S.A.* n. 83, 1988, σελ. 268-9

⁶ Driessen J.&MacDonald C. *AEAGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 233

⁷ Driessen J.&MacDonald C. *AEAGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 233

⁸ MacGillivray J., Sackett L. H., Driessen J., Bridges R., Smyth D., "Excavations at Palaikastro, 1988" στο *B.S.A.* n. 84, 1989, σελ. 421

⁹ Catling H. W., "Archaeology in Greece, 1988" στο *A.R.* n. 35, σελ. 104

¹⁰ MacGillivray J., Sackett L. H., Driessen J., Bridges R., Smyth D., "Excavations at Palaikastro, 1988" στο *B.S.A.* n. 84, 1989, σελ. 421-2

οικία ερημώθηκε, υποδιαιρέθηκε, αρκετές είσοδοι μπλοκαρίστηκαν και δωμάτια εγκαταλείφθηκαν. Στο τελικό στάδιο μια σειρά δωματίων ήταν προσβάσιμη μόνο από την Πλατεία, μέσω ορισμένων σκαλοπατιών, τα οποία οδηγούσαν σε πλακοστρωμένο προθάλαμο, πίσω από τον οποίο υπήρχαν δυο δωμάτια. Στο πρώτο βρέθηκαν τμήματα χρυσελεφάντινου ανδρικού ειδωλίου και στο δεύτερο, που λειτουργούσε ως αποθηκευτικός χώρος, βρέθηκαν αγγεία αποθηκευτικής χρήσης, οστά και αντικείμενα από ελεφαντόδοντο. Καθώς όλες οι είσοδοι είχαν κλείσει πριν από την καταστροφή του κτιρίου το νότιο τμήμα ήταν προσβάσιμο μόνο μέσω μιας εισόδου στη νότια πλευρά. Τα νότια διαμερίσματα υπέστησαν ορισμένες αλλαγές στην ΥΜΙΑ περίοδο καθώς η κιονοστοιχία σχήματος L μετετράπη σε μια σειρά μικρών δωματίων. Το κτίριο καταστράφηκε από πυρκαγιά στην ΥΜΙΒ περίοδο.¹

Κτίριο 7: Καταστράφηκε στην αρχή της ΥΜΙΑ περιόδου. Έξω από το κτίριο βρέθηκε στρώμα ηφαιστειακής τέφρας από τη Σαντορίνη, πάχους οχτώ εκατοστών, που σχετιζόταν με κεραμική της ΥΜΙΑ.²

ΚΟΥΡΕΜΕΝΟΣ: Κοντά στην ακτή, βόρεια από την Αγκαθιά, μισό μίλι δυτικά από το Καστρί υπάρχει λόφος, με επίπεδη κορυφή, που εκτείνεται ως την παραλία και διαιρεί την πεδιάδα του Παλαικάστρου σε δυο τμήματα. Στην κορυφή υπάρχει τείχος, που διαγράφει κυκλική τροχιά.³ Στην περιοχή, που ονομάζεται Κουρεμένος, έχουν βρεθεί ερείπια οικιών, έχει, όμως, ερευνηθεί μόνο μια εξ αυτών(**εικ.46**).. Καταστράφηκε στην ΥΜΙΑ περίοδο και επανακατοικήθηκε στην ΥΜΙΙΙ. Ήταν προσβάσιμη μέσω πλακοστρωμένης αυλής και η κύρια αίθουσα αρχικά διαιρούταν με πολύθυρο και διέθετε πολύχρωμα κονιάματα. Στην οικία βρέθηκαν δυο χάλκινοι πελέκεις κι ένα χάλκινο μαχαίρι, που χρονολογούνται στην ΥΜΙΒ περίοδο.⁴

ΒΑΪ: Στα βόρεια του Παλαικάστρου, στην περιοχή Βάι, ανεσκάφη αγροικία της ΥΜΙΑ περιόδου. Αποκαλύφθηκαν τμήματα πρόσοψης και πίσω από αυτή, αποθηκευτικοί χώροι(**εικ.47**). Βρέθηκε κεραμική της ώριμης φάσης της ΥΜΙΑ περιόδου, τμήματα τοιχογραφίας και χάλκινα εργαλεία. Η κεραμική είναι ντόπιας παραγωγής και υψηλότερης ποιότητας από την αντίστοιχη του γειτονικού Παλαικάστρου. Το γεγονός ότι τα περισσότερα δείγματα κεραμικής βρέθηκαν σπασμένα αλλά και η ομοιογένειά τους, καθώς όλα ανήκουν στην ίδια χρονική περίοδο, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η οικία καταστράφηκε από σεισμό στην ώριμη φάση της ΥΜΙΒ περιόδου.⁵

ΠΕΤΡΑΣ: Μετά από την καταστροφή που υπέστη το ανάκτορο στη ΜΜΙΙΙ περίοδο επανοικοδομείται στη ΜΜΙΙΙΒ/ΥΜΙΑ(**εικ.48**) διατηρώντας πολλά από τα παλαιοανακτορικά στοιχεία του. Στο τέλος της ΥΜΙΑ εποχής γνωρίζει νέα

¹ Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 233

² Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 234

³ Dawkins R. M., Bonsaquet, "EXCAVATIONS AT PALAIKASTRO II", *B.S.A.* n. 9, 1903, σελ. 328

⁴ Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 231

⁵ Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 234

καταστροφή και πραγματοποιούνται αλλαγές στην αρχιτεκτονική δομή του και στην ΥΜΙΒ περίοδο καταστρέφεται οριστικά.¹ Στη νεοανακτορική περίοδο εγκαταλείπεται τελείως το νοτιοανατολικό συγκρότημα, το μεγάλο Ορθογώνιο Κτίριο και η Πυργοειδής Προεξοχή.² Το ανάκτορο οργανώνεται γύρω από την Κεντρική Αυλή, που έχει προσανατολισμό Β-Ν. Η ΥΜΙΑ αυλή(εικ.49), διαστάσεων 6X18 μ., περιβαλλόταν από ισχυρούς τοίχους και διέθετε δάπεδο επιστρωμένο με κονίαμα και αποχετευτικό αγωγό. Διάδρομος διαιρούσε το οικοδόμημα σε βόρειο και νότιο τμήμα. Στο βόρειο τμήμα υπήρχε μνημειώδης κλίμακα με επιμελημένη κατασκευή. Την ΥΜΙΑ εποχή η κλίμακα διαμόρφωνε το βορειοανατολικό άκρο της Βόρειας Πρόσοψης.³

Ένας διάδρομος οδηγούσε από την κεντρική αυλή στη Δυτική Πρόσοψη και στα νότιά του βρισκόταν σειρά δωματίων. Η χρήση τους κατά τη διάρκεια της ΥΜΙΑ εποχής παραμένει άγνωστη, όμως σε ένα από αυτά βρέθηκε πλακοστρωμένο δάπεδο.⁴ Στα νοτιοδυτικά του διαδρόμου υπήρχαν αποθήκες. Σειρά αποθηκών βρέθηκε και στα βόρεια της κεντρικής αυλής. Πρόκειται για τις Βόρειες Αποθήκες, πέντε επιμήκεις χώρους, το δυτικό τμήμα των οποίων κάλυπτε κλίμακα, που συνέδεε το ισόγειο με τον άνω όροφο.⁵

Κατά τη διάρκεια της ΥΜΙΑ περιόδου το ανάκτορο γνώρισε νέα καταστροφή με συνέπεια να υποστεί ορισμένες αλλαγές στο αρχιτεκτονικό του σχέδιο όταν επαναοικοδομήθηκε. Η Μνημειώδης Κλίμακα έπαψε να χρησιμοποιείται και αυξήθηκαν οι αποθηκευτικοί χώροι. Η Κεντρική Αυλή μειώθηκε σε διαστάσεις, από ένα τοίχο, πάνω στον οποίο στηρίζονταν κίονες και κολόνες εναλλάξ, όντας πλέον 4,5X10μ. Διαιρέθηκε σε δυο ίσα τμήματα, το ανατολικό και το δυτικό. Το ανατολικό λειτουργούσε ως στοά ενώ το δυτικό ήταν υπαίθριο. Στη νοτιοανατολική γωνία οικοδομήθηκε νέα είσοδος, που διέθετε πλακοστρωμένο δάπεδο, και στο δυτικό άκρο κλίμακα έδινε πρόσβαση στους άνω ορόφους.⁶

Η πόλη του Πετρά εκτεινόταν πάνω σε τέσσερις λόφους, στον κυριότερο των οποίων είχε οικοδομηθεί το ανάκτορο.(εικ.50) Μέχρι στιγμής έχουν ερευνηθεί ελάχιστες οικίες κι επομένως δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την χωροταξική οργάνωση της πόλης. Είναι όμως πιθανό να εξαπλωνόταν γύρω από το ανάκτορο, πάνω σε τεχνητά άνδρα, που είχαν διαμορφωθεί στις πλαγιές των λόφων.⁷

Σπίτι I.1: Βρίσκεται σε κεντρική θέση του παρακτίου οικισμού και διαθέτει εύκολη πρόσβαση προς την ακτή, όπου υπήρχαν δυο περιοχές ελλιμενισμού. Εξυπηρετείται από δυο δρόμους και χωρίζεται από το Σπίτι 1.2 με στενό πέρασμα, πλάτους μικρότερου του ενός μέτρου. Οικοδομήθηκε στην αρχή της νεοανακτορικής εποχής, εν μέρει πάνω σε παλαιότερο κτίσμα της ΜΜΙΒ εποχής και αρχικά ήταν μονώροφο. Κατά τη διάρκεια της ΥΜΙΑ περιόδου, που

¹ Μαντζουράνη Ε., *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ*, 2002, σελ. 163

² Tsiropoulou M., “BEFORE, DURING, AFTER:...” in *AEAGAEUM 20, vol. III*, eds. Betancourt P, Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.D., σελ. 851

³ Τσιποπούλου Μ., «ΠΕΤΡΑΣ», στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ Ε*, 1994/96, σελ. 345

⁴ Tsiropoulou M., “BEFORE, DURING, AFTER:...” in *AEAGAEUM 20, vol. III*, eds. Betancourt P, Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.D., σελ. 852

⁵ Τσιποπούλου Μ., «ΠΕΤΡΑΣ», στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ Ε*, 1994/6, σελ. 354

⁶ Tsiropoulou M., “BEFORE, DURING, AFTER:...” in *AEAGAEUM 20, vol. III*, eds. Betancourt P, Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W.D., σελ. 852-3

⁷ Cunningham T. “Variations on a Theme:...” in *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, ed. Branigan K., 2001., σελ. 76

αποτελέσει και την ύστατη φάση χρήσης του κτιρίου, επεκτάθηκε κι απέκτησε δεύτερο όροφο κι ακανόνιστο σχήμα(εικ.51). Η σωζόμενη έκτασή του φτάνει τα 250 τ.μ.

Το σπίτι διέθετε στεγασμένους, ημιυπαίθριους και υπαίθριους χώρους. Η κύρια πρόσβαση βρισκόταν στα νοτιοανατολικά, από την πλευρά του λιμανιού, κι οδηγούσε σε ημιυπαίθριο χώρο στην πίσω αυλή, όπου υπήρχε μαγειρείο, αποθήκες κι εργαστήρια. Μια δευτερεύουσα είσοδος υπήρχε από την πλευρά του πλακοστρωμένου δρόμου που ανηφόριζε προς το ανάκτορο, στην κορυφή του λόφου, κι οδηγούσε στην πίσω αυλή, η οποία εξυπηρετούσε εργαστηριακές δραστηριότητες.

Η πίσω αυλή βρίσκεται 1,5μ. ψηλότερα από το επίπεδο του ισογείου κι ορίζεται από ισχυρό αναλημματικό τοίχο, που στήριζε τον πλακόστρωτο δρόμο. Μικρή κλίμακα οδηγούσε σε εγκατάσταση πατητηριού κι σε βοηθητικούς χώρους. Βρέθηκαν ακόμη χώροι παρασκευής κι αποθήκευσης οίνου, με ελεγχόμενη πρόσβαση. Αξιοσημείωτος είναι ο μικρός αριθμός πύλων κι επομένως οι μικρές αποθηκευτικές δυνατότητες της οικίας. Το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το ανάκτορο λειτουργούσε ως κέντρο ελέγχου, συγκέντρωσης και κατανομής της αγροτικής παραγωγής.¹

Μέγαρο I: Διέθετε είκοσι χώρους, σε δυο άνδρα, που συνδέονταν μεταξύ τους με κλίμακα. Στα νότια υπήρχε δρόμος. Αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Βρέθηκαν πάνω από 500 αγγεία κι ένας λίθινος λουτήρας.²

Μέγαρο II: Οικοδομήθηκε την ίδια περίοδο, MMIII, με το μέγαρο I. Γνώρισε τρεις αρχιτεκτονικές φάσεις. Καταστράφηκε από σεισμό στην YMIA και επαναοικοδομήθηκε στην YMIB περίοδο. Αποτελούνταν από δεκαοχτώ δωμάτια κι ένα φωταγωγό . Καταστράφηκε από πυρκαγιά κι εγκαταλείφθηκε στην YMIB περίοδο.³

¹ Τσιμποπούλου Μ.& Dierckx H., «Υστερομινωικό ΙΑ Σπίτι I.1 στον Πετρά Σητείας: Δομή, Λειτουργία και Κατανομή Ευρημάτων» στο *Θ' Κρητολογ. Συνέδριο.*, τ. Α1,2006, σελ. 298-301, 307,310

² Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 226

³ Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND* , 1997, σελ. 226-7

ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ

ΠΡΟ/ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Για τους λόγους, που αναφέρθηκαν παραπάνω, στην περίπτωση του ιερού του Πετσοφά, η προανακτορική και η παλαιοανακτορική περίοδος του ιερού κορυφής του Τραόσταλου θα θεωρηθούν ως μια ενιαία φάση.

I. Το ιερό

Ο Τραόσταλος βρίσκεται 1,5 χλμ νοτιοανατολικά από τον Αζοκέραμο και 3,5χλμ βόρεια από το ανάκτορο της Ζάκρου.¹ Με 515,4μ. υψόμετρο, δεν κατατάσσεται ανάμεσα στα ψηλότερα βουνά των ακτών της Νοτιοανατολικής Κρήτης. Ωστόσο ο συμπαγής του όγκος κυριαρχεί στο τοπίο της περιοχής, καθώς παρεμβάλλεται ανάμεσα στη λοφώδη ενδοχώρα της Επάνω Ζάκρου και στην παράκτια ζώνη. Διαρθρώνεται σε επάλληλα γυμνά υψίπεδα κι ακολουθεί την κλιμακωτή μορφολογία των ανατολικών και νοτιοανατολικών ακτών της Κρήτης. Στο υψηλότερο σημείο της κορυφής διαμορφώνεται επίμηκες ισόπεδο, διαστάσεων 20Χ12 μ., που ορίζεται στα δυτικά από κρημνώδη κατωφέρεια.²

Από το ψηλότερο σημείο εποπτεύει ολόκληρο το ανατολικό άκρο της Κρήτης, την Κάσο, την Κάρπαθο και τις Διονυσάδες Νήσους, στα βόρεια, και το Κουφονήσι, στα νότια. Επιβλέπει, δηλαδή, τη θαλάσσια ρότα από το βόρειο Αιγαίο προς την Ανατολική Μεσόγειο. Επίσης διαθέτει οπτική επαφή με όλες σχεδόν τις κορυφές της περιοχής, όπου βρέθηκαν αποθέσεις και κτίρια, που μαρτυρούν την τέλεση λατρευτικών πράξεων. Πρόκειται για τα ιερά, από Ν-Β, Άμπελος, Κορακομούρι, Μάρε, Ζίρος, Βίγλος, Μόδι, Καλαμάκι και Πετσοφάς(εικ.52&53).³ Με την ίδρυση του ανακτόρου της Ζάκρου το ιερό κορυφής του Τραόσταλου έγινε το κεντρικό ιερό της περιοχής ενώ τα περιμετρικά ιερά τέθηκαν εκτός χρήσης.⁴

Η πρόσβαση στο ιερό είναι δυνατή είτε μέσω της σκάλας του Αγίου Αντωνίου, που συνδέει την Κάτω Ζάκρο με το ανάκτορο, είτε από την περιοχή του χωριού Αζοκέραμος. Η άνοδος στη κορυφή ακολουθεί τα επάλληλα διανύσματα που σχηματίζει ο βράχος. Η φυσική διαμόρφωση ενισχύεται κατά τόπους από σκαλοπάτια και πρόχειρα τοιχία.⁵

Το επίκεντρο της λατρείας εντοπίζεται στο νοτιοδυτικό άκρο του ισόπεδου της κορυφής, στην περιοχή του προεξέχοντος βράχου, όπου σήμερα βρίσκεται το τριγωνομετρικό σημείο. Σε ημικυκλική προεξοχή, στο ανατολικό τμήμα του βράχου, κάτω από στρώμα σάχτης, βρέθηκε μεγάλος αριθμός λίθινων δισκίων σε επάλληλες στρώσεις. Τα δισκία, από ιώδη σχιστόλιθο και σιδερόπετρα, έχουν διάμετρο 0,12-0,15 μ. και πιθανότατα αποτελούσαν αυτοσχέδιες τράπεζες προσφορών, καθώς βρέθηκαν σε στρώμα με σαφείς

¹ Faure P., “Nouvelles Reherches sur trois sortes de sanctuaries cretois” στο *B.C.H.* XCI, 1967, σελ. 117

² Χρυσουλάκη Στ. «ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ» στο *Α.Δ. 50, Β'2 ΧΡΟΝΙΚΑ*, 2000, σελ. 756

³ Chryssoulaki St., *AEAGAEUM 22-POTNIA*, eds. Laffineur R.&Hagg R., 2001, σελ. 57

⁴ Watrous L. V. *AEAGAEUM 15-THE CAVE OF ZEUS AT PSYCHRO*, 1996, σελ. 97

⁵ Χρυσουλάκη Στ. «ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ» στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ 7'*, 1999, σελ. 311

ενδείξεις καύσεις. Πολλά δισκία, αλλά και καμένα, λιπαρά χρώματα έχουν κυλήσει από το βράχο του τριγωνομετρικού σημείου, γεγονός που ενισχύει τη σημασία που αυτός διαδραμάτιζε στη λατρεία.¹

Στην περιοχή του τριγωνομετρικού σημείου, αμέσως κάτω από τη θέση, όπου βρέθηκε η μεγάλη συγκέντρωση των λίθινων δισκίων, εντοπίστηκε στρώμα με ενδείξεις καύσεως, το οποίο έδωσε αποκλειστικά νεολιθική κεραμική.²

Εστίες πυρών κι αποθέσεις καμένου υλικού βρέθηκαν σχεδόν σε όλο το ισόπεδο της κορυφής. Ήταν μικρότερες από την κεντρική πυρά και πιθανόν δε βρίσκονταν σε συνεχή χρήση. Η μεγαλύτερη βρέθηκε στο βόρειο άκρο του ισοπέδου, στα νότια του κτιρίου Α.³

Ένας δεύτερος πυρήνας της λατρείας του ιερού ανακαλύφθηκε τις υπώρειες της πλαγιάς, μεταξύ του ισόπεδου της κορυφής και του κοιλάματος στα ανατολικά του, η οποία προστατεύεται από τους ανέμους. Στο σημείο αυτό ο βράχος σχηματίζει ένα χαμηλό μέτωπο, που διακόπτεται από εγκάρσιες ρηγματώσεις. Με τον ίδιο τρόπο διαμορφώνεται σειρά από κόγχες, στο εσωτερικό των οποίων βρέθηκαν υπολείμματα πυρών και λίθινα δισκία. Η πυκνότητα των ευρημάτων μειώνεται σταδιακά προς ανατολικά.⁴

II. Οι οικισμοί

Στο σημείο που η οροσειρά της Δίκτης πέφτει προς τη θάλασσα σχηματίστηκαν από τις επιχώσεις των χειμάρρων μικρές κοιλάδες, μεταξύ των προβούνων. Μια από τις μεγαλύτερες και πλουσιότερες είναι η κοιλάδα τα Επάνω Ζάκρου. Τα γύρω βουνά είναι γυμνά, ασβεστολιθικής σύστασης, με ιώδες ή καστανό χρώμα. Στα βορειοδυτικά βρισκόταν το ιερό κορυφής Τραοστάλου. Οι πρόβουνοι που περιβάλλουν την κοιλάδα της Επάνω Ζάκρου κατηφορίζουν προς την εύφορη κοιλάδα της Κάτω Ζάκρου, σχηματίζοντας φαράγγι μήκους περίπου οχτώ χιλιομέτρων, το Φαράγγι των Νεκρών(εικ.54). Το φαράγγι σε ορισμένα τμήματα είναι αρκετά στενό και σε άλλα διευρύνεται. Στο ευρύτερο σημείο του σχηματίζεται επίπεδος χώρος μεγάλης έκτασης, στη μια πλευρά του οποίου υψώνεται μικρή ακρόπολη. Η κοιλάδα της Κάτω Ζάκρου έχει μικρή έκταση και περιορίζεται μεταξύ δυο λόφων, ένα στα βορειοανατολικά κι ένα στα νοτιοδυτικά.(εικ.55). Στους λόφους αυτούς εκτεινόταν ο οικισμός της Κάτω Ζάκρου.⁵ Η κοιλάδα της Κάτω Ζάκρου οροθετείται από τον ορεινό όγκο του Τραοστάλου στα βόρεια κι από το Σελεντιάρη και την κοιλάδα των Χοχλακιών στα νότια.⁶

ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

ΖΑΚΡΟΣ: Η Ζάκρος είναι μια από τις ελάχιστες θέσεις της νοτιοανατολικής Κρήτης που παρουσιάζουν συνεχή κατοίκηση από την ΠΜΙΙ περίοδο. Οι

¹ Χρυσουλάκη Στ. «ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ» στο *ΑΙ 50, Β'2 ΧΡΟΝΙΚΑ*, 2000, σελ. 757

² Chryssoulaki St., *AEGAEUM 22-POTNIA*, eds. Laffineur R.&Hagg R., 2001, σελ. 63

³ Chryssoulaki St., *AEGAEUM 22-POTNIA*, eds. Laffineur R.&Hagg R., 2001, σελ. 60

⁴ Χρυσουλάκη Στ., “ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ”, στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ* 7, 1999, σελ. 312

⁵ Πλάτων Ν., *ΖΑΚΡΟΣ. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 31-34

⁶ Χρυσουλάκη Στ.&Βοκοτόπουλος Λ., «ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΕΝΟΣ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ. Η έρευνα επιφανείας στην περιοχή του μινωικού ανακτόρου Ζάκρου Σητείας» στο *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ* 49, 1993, σελ 71

άλλες δυο είναι το Παλαίκαστρο κι ο Πετράς. Βρίσκονταν κοντά στη θάλασσα, διέθεταν αστικά κέντρα και ασκούσαν κεντρική διοίκηση. Το τελευταίο αντανακλάται στην ίδρυση του ανακτόρου της Ζάκρου. Η ύπαρξη λιμενικών και ναυτικών εγκαταστάσεων κι εύφορης γης τις οδήγησε από το πρώιμο στάδιο τους σε αυτάρκεια και στην ανάπτυξη πιο σύνθετων κοινωνικών δομών.¹

Σχεδόν κάθε όρμος, νότια του ακρωτηρίου Σίδερος, που διέθετε αρόσιμη γη και πηγή νερού, κατοικήθηκε. Ιδρύθηκαν πολλές θέσεις που αναπτύχθηκαν σε ΠΜΙ-II οικισμούς, πολύ μεγαλύτερους από τις μικρότερες νεολιθικές θέσεις, που ήταν διασκορπισμένες παντού. Τέτοιου είδους θέσεις βρέθηκαν στον Ίτανο, Παλαίκαστρο, Καρούμες, Ζάκρο, Ξηρόκαμπο.² Επίσης, μικροί, οχυροί ΠΜΙ οικισμοί, που εκτείνονται σε απότομα εξάρματα βρέθηκαν στις θέσεις Κάτω Κάστελλος Ζάκρου, Βουκολιάδες, Κεφάλι Αγίας Παρασκευής, Ξηρόκαμπος.³

ΚΑΤΩ ΚΑΣΤΕΛΛΟΣ ΖΑΚΡΟΥ: Στα βορειοδυτικά της Ζάκρου, στο εσωτερικό του φαραγγιού των Νεκρών, σε οξεία κορυφή, προσβάσιμη μόνο από το Νότο, βρέθηκαν ίχνη ισχυρής τοιχοποιίας. Εντός του περιβάλλου ανακαλύφθηκαν αραιά λείψανα θεμελιώσεων οικιών και δυο αποθέτες οι οποίοι έδωσαν λεπίδες οψιανού και λίθινα αγγεία και ερείπια κτιρίων, ενδείξεις κατοίκησης στη νεολιθική εποχή, η οποία συνεχίστηκε στους προανακτορικούς και παλαιοανακτορικούς χρόνους.⁴ Η θέση βρίσκεται στην κορυφή πυργοειδούς όγκου, τον οποίο συνδέει με την όχθη του φαραγγιού και τα υψίπεδα του Τραοστάλου ένας χαμηλός αυχένας. Στο φρύδι της πλαγιάς εκτείνεται τείχος με οδοντώσεις, μήκους 280 μ. Η ΤΝ-ΠΜΙ κατοίκηση συγκεντρωνόταν στο ψηλότερο, δυτικό άκρο της κορυφής και στο κοίλωμα, στο νότιο τμήμα της. Κεραμική της ΤΝ-ΠΜΙ περιόδου βρέθηκε και στον αυχένα μεταξύ των δυο περιοχών, γεγονός που αποδεικνύει ότι η κατοίκηση ήταν εκτεταμένη. Η θέση προσφέρει άμεση πρόσβαση σε δυο βασικούς άξονες επικοινωνίας: α) στη Σκάλα Αγίου Αντωνίου, που συνέδεε τον όρμο της Ζάκρου με το Παλαίκαστρο και β) στην κοίτη του φαραγγιού, η οποία οδηγούσε στην ευρύτερη ζώνη της Επάνω Ζάκρου.⁵

ΣΦΑΚΑ: Στην περιοχή της Σφάκας, στο δυτικό τμήμα του Ξηροκάμπου, βρέθηκε στη θέση Κόκκινο Φρούδι οχυρός οικισμός της ΠΜ περιόδου, που διέθετε τείχος.

ΛΑΜΝΟΝΙ: Στο ανατολικό τμήμα της επαρχίας Ζηρού. Έχει μικρή έκταση. Το λεκανοπέδιο βρίσκεται σε υψόμετρο 650 μ. κι έχει έκταση 40 εκτάρια. Στα

¹ Driessen J. M. & MacGillivray J. A. "THE NEOPALATIAL PERIOD IN EAST CRETE" in *AEAGAEUM 3-TRANSITION*, ed. Laffineur R., 1989, σελ. 103

² Nowicki K., "New Evidence for the Final Neolithic in Crete" στο *Θ' Κρητολογ. Συνέδριο*, τ. Α1, 2006, σελ. 257

³ Τζεδάκις Γ., Χρυσουλάκη Στ., Βοκοτόπουλος Λ. «ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 'ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ'» στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ* 5, 1994/96 σελ. 361-3

⁴ Αλεξίου Στ., «Τείχη και Ακροπόλεις στη μινωική Κρήτη» στο *ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΑ*, τ. 8, 1979, σελ. 43-44

⁵ Βοκοτόπουλος Λ., «Οχυρές Πρωτομινωικές θέσεις στην περιοχή της Ζάκρου» στο *Η' Κρητολογ. Συνέδριο*, τ. Α1, 2000, σελ. 138-9

ανατολικά και στα δυτικά περικλείεται από απότομες πλαγιές, ύψους άνω των 750 μέτρων ενώ στα βόρεια και στα νότια οι πλαγιές είναι πιο ήπιες και φτάνουν σε ύψος τα 700 μ. Μια στενή κοιλάδα οδηγεί στα δυτικά σε μικρή πεδιάδα έκτασης δέκα εκταρίων. Μεταξύ των βράχων υπήρχαν σειρές μικρών προεξοχών, έκτασης 50-250 τ.μ. Σε προεξοχές και σε δυο άνδρα βρέθηκαν ίχνη δυο τοίχων και τα θεμέλια ενός τρίτου.¹ Τα θεμέλια χρονολογούνται στη νεολιθική περίοδο. Στο βορειοανατολικό άκρο της κορυφής βρέθηκαν θραύσματα κεραμικής που ανήκαν σε δυο ή τρία μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία. Η κεραμική, που βρέθηκε έξω από την οροθετημένη περιοχή, η ύπαρξη ξεχωριστής περιοχής απόθεσης ή δραστηριοτήτων, κοντά στο λοφίσκο, στο ανατολικό άκρο της τοποθεσίας, κι η ύπαρξη δεύτερης περιοχής δραστηριοτήτων οδήγησε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μικρή κορυφή λόφου που λειτουργούσε ως λατρευτική τοποθεσία της προανακτορικής εποχής. Στους πρόποδες του, δέκα μέτρων ύψους, βραχώδους μετώπου, που σηματοδοτεί το νότιο όριο της κορυφής, ανακαλύφθηκαν ίχνη τοίχων, τα οποία περικλείουν μια περιοχή έκτασης 9X3 μ. Η τοποθεσία αυτή δεν έδωσε καθόλου κεραμική αλλά στη νοτιοδυτική γωνία βρέθηκε περίαπτο από πράσινο σχιστόλιθο.²

ΚΑΤΕΛΙΟΝΑΣ: Το νεολιθικό υλικό συγκεντρώνεται σε περιοχή έκτασης 100 X 30 μ., στην κορυφή μιας ήπιας πλαγιάς, όπου βρέθηκαν κι ειδώλια. Πιο νότια, κατά μήκος της πλαγιάς, βρέθηκε μικρός νεολιθικός οικισμός, έκτασης πάνω από 2000 τ.μ., όπως μαρτυρείται από τη διασπορά των θραυσμάτων. Υπολογίζεται ότι διέθετε πέντε έως δέκα οικίες και πληθυσμό 25-50 ατόμων. Επίσης, μεγάλη συγκέντρωση νεολιθικού υλικού ανακαλύφθηκε γύρω από το λόφο του Σταυρωμένου, όπου εμφανώς λάμβαναν χώρα δραστηριότητες της τελικής Νεολιθικής περιόδου, οι οποίες περιελάμβαναν τόσο αγροτικές εργασίες όσο και κατοίκηση.³

ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Στην παλαιοανακτορική περίοδο η Ζάκρος ακμάζει και στην ευρύτερη περιοχή λαμβάνει χώρα η διαδικασία κάποιου είδους συγκεντρωτισμού. Το πιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό ήταν η παρουσία μεγάλου αριθμού μικρών, αλλά σχεδόν κυκλώπειων κατασκευών, οι οποίες ήταν τοποθετημένες ανά κανονικά διαστήματα κατά μήκος των οδών που ένωναν τους διάφορους οικισμούς.⁴

Η επιφανειακή έρευνα στην περιοχή της Ζάκρου, Ζήρου και Ξηροκάμπου αποκάλυψε σημαντικό αριθμό θέσεων, ορισμένες από τις οποίες εντοπίστηκαν για πρώτη φορά. Βρέθηκαν πέντε φυλάκια στις θέσεις

¹ Branigan K., "Lamnoni-A Late Neolithic landscape in Eastern Crete" στο *H' Κρητολογ. Συνέδριο*, τ.Α1, 2000, σελ. 161

² Branigan K., "Prehistoric and Early Historic settlement in the Ziros region, Eastern Crete" στο *B.S.A.* n. 93, 1998, σελ. 55-59

³ Branigan K., "Prehistoric and Early Historic settlement in the Ziros region, Eastern Crete" στο *B.S.A.* n. 93, 1998, σελ. 61

⁴ Driessen J., "History and Hierarchy:...", στο *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, 2001, *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, ed. Branigan K., 2001., σελ. 59

Μαυρομούρι Καρουμών, Ριζά Κάτω Ζάκρου, Γιολίφι Ξηροκαμπιάς, Κατεργάρη Πηγάδια, Χορδάκι Ζήρου. Ιδιαίτερη ομάδα αποτελούν ορισμένα εκτεταμένα μεγαλιθικά κτίρια, που βρέθηκαν στην περιοχή της Επάνω Ζάκρου. Τα κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά παραπέμπουν σε φυλάκια ενώ η τοπογραφία και το μέγεθός τους στις επαύλεις της ΥΜΙ περιόδου.¹

Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκαν, ακόμη, φυλάκια χτισμένα στην όχθη του Φαραγγιού των Νεκρών, που ένωνε την κοιλάδα της Επάνω Ζάκρου με τον όρμο της Κάτω Ζάκρου, τόπος λατρείας στους Ανθρωπόλιθους και διάσπαρτα μεμονωμένα κτίρια. Επίσης, σειρά φυλακίων βρέθηκε στην παράκτια ζώνη Αμπέλου-Ξηροκάμπου, το σημαντικότερο από τα οποία εντοπίστηκε στη θέση Χοιρομάντρες.²

ΖΑΚΡΟΣ: Το μεγαλύτερο τμήμα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος βρίσκεται κάτω από το νεοανακτορικό παλάτι κι επομένως τα στοιχεία είναι ελλιπή. Εκτεταμένο παλαιοανακτορικό κτίριο βρέθηκε κάτω από την ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου (**εικ.56**). Σώζεται σε ύψος 3-3,5 μ. κι έχει διαφορετικό προσανατολισμό από το νεοανακτορικό οικοδόμημα, καθώς ήταν προσαρμοσμένο στην κατεύθυνση της Οδού Λιμένος, η οποία κατασκευάστηκε στην παλαιοανακτορική εποχή. Πρόκειται για τρεις σειρές μεγάλων και μικρών δωματίων σε διαδοχικά επίπεδα, το βορειότερο, από τα οποία βρίσκεται κάτω από το επίπεδο της οδού Λιμένος. Τα νοτιότερα ήταν προσβάσιμα με κλίμακες και καταπακτές κι αρχικά διέθεταν είσοδο στο νότο, όπου διαμορφωνόταν περίβολος. Τα διαμερίσματα κατοικίας βρίσκονταν στον άνω όροφο. Σε διαμέρισμα του ανώτερου ανδρήρου βρέθηκε μεταλλευτικός κλίβανος. Κάτω από τη Δυτική πτέρυγα του νεότερου ανακτόρου βρέθηκαν λείψανα παλαιοανακτορικών κτισμάτων τα οποία ανήκουν στη Δυτική πτέρυγα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος ενώ κάτω από τη νεοανακτορική Κεντρική Αυλή βρέθηκε η παλαιοανακτορική Κεντρική Αυλή.³

ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΑ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΚΛΙΤΥ

Το ανάκτορο επεκτεινόταν στο άνδρηρο του βόρειου λόφου. Ο διαφορετικός προσανατολισμός των οικιών δείχνει ότι χρησιμοποιούνταν και στην παλαιοανακτορική περίοδο.

Λοξό Κτίριο: Βρέθηκε κεραμική της παλαιοανακτορική εποχής. Στη συνέχεια ενσωματώθηκε στο νεοανακτορικό κτίριο κι επαναχρησιμοποιήθηκε έπειτα από ριζικές τροποποιήσεις. Διαιρείται σε δυο τμήματα, στο ανατολικό και στο δυτικό. Τα διαμερίσματα του ισόγειου ήταν προσβάσιμα μόνο μέσω καταπακτών και χρησιμοποιήθηκαν μόνο κατά την παλαιότερη φάση του ανακτόρου. Ο άνω όροφος επανοικοδομήθηκε και χρησιμοποιήθηκε ως ισόγειο.

¹ Τζεδάκις Γ., Χρυσουλάκη Στ., Βοκοτόπουλος Λ. «ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ‘ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ’» στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ* 5, 1994/96, σελ. 361-3

² Χρυσουλάκη Στ&Βοκοτόπουλος Λ., «ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΕΝΟΣ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ. Η έρευνα επιφανείας στην περιοχή του μινωικού ανακτόρου Ζάκρου Σητείας» στο *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ* 49, 1993, σελ 71-74

³ Πλάτων Ν., *ΖΑΚΡΟΣ. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 225-6

Βόρεια του μαγειρείου: Βόρεια των διαμερισμάτων του μαγειρείου βρέθηκε κτιριακό συγκρότημα, προσβάσιμο από το μαγειρείο μέσω ξύλινης κλίμακας, η οποία κατέληγε σε κτιστή. Η κλίμακα κατέληγε σε μικρή αυλή, γύρω από την οποία εκτεινόταν σειρά δωματίων σε δυο επίπεδα, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με δυο κλίμακες. Ισχυρός αντρευματικός τοίχος, που αποτελούσε τη βόρεια πλευρά του μαγειρείου, συγκρατούσε τα άνδηρα των διαμερισμάτων. Το κτίριο διέθετε εργαστηριακές εγκαταστάσεις κι αποθήκες.

Ισχυρό Κτίριο: Πρόκειται για ένα από τα αξιολογότερα οικοδομήματα της ΒΑ κλιτύς του λόφου. Διέθετε 24 δωμάτια στο ισόγειο κι άγνωστο αριθμό στον άνω όροφο. Εκτεινόταν σε διαδοχικά άνδηρα κι επικοινωνούσαν μεταξύ τους με διαδρόμους και κλίμακες. Υπήρχαν τρεις εισοδοί για τα δωμάτια. Ανάμεσα στα δωμάτια περιλαμβάνονταν συστήματα αποθηκών και μαγειρείο.

Κτίριο Β. της Οδού Λιμένος: Η νότια πρόσοψή του βρισκόταν κατά μήκος της Οδού Λιμένος. Πριν από τη ΒΑ πύλη του ανακτόρου η πρόσοψη υποχωρεί σε λοξή γραμμή σχηματίζοντας μικρή πλατεία. Διέθετε τρεις σειρές δωματίων, σε τρία διαδοχικά άνδηρα, τα οποία διαχωρίζονταν με στενούς διαδρόμους. Κάτω από διαμέρισμα του νοτιοδυτικού τομέα βρέθηκε τμήμα οδού, προγενέστερης της Οδού Λιμένος.

Κτίριο Η: Αρχικά αποτελούνταν από δυο αυτοτελή συγκροτήματα, που στη συνέχεια συνδέθηκαν μεταξύ τους και κατασκευάστηκε νέα είσοδος στα βόρεια. Η εσωτερική διάταξη είχε γίνει κατ' άνδηρα, τα οποία επικοινωνούσαν μεταξύ τους με κλίμακες. Το ισόγειο διέθετε μεγάλο αριθμό δωματίων, που ξεπερνούσαν τις δυο δεκάδες. Το κύριο δωμάτιο ήταν τετράγωνο, με κίονα στο κέντρο, θρανίο στο βόρειο τοίχο και σειρά τεσσάρων θυρών στον ανατολικό. Στη νοτιοδυτική γωνία κλίμακα έδινε πρόσβαση σε εργαστήρια.¹

Ένα ακόμη κτίριο, που ανήκε στην παλαιοανακτορική περίοδο, βρέθηκε κοντά στη βορειοδυτική πλευρά του ανακτόρου. Αργότερα ενσωματώθηκε σε αυτό. Διαιρούνταν σε δυο τμήματα και διέθετε άνω όροφο. Το δάπεδό του είχε κονιάματα. Στην εξωτερική του πλευρά, στα δυτικά, υπήρχε πλακοστρωμένη οδός. Ίσως αποτελούσε την κατοικία κάποιου αξιωματούχου.²

ΦΥΛΑΚΙΟ «ΘΑΛΑΣΣΑΣ» ΚΑΡΟΥΜΩΝ: Το κτίσμα αποτελείται από δυο τμήματα: το κυρίως φυλάκιο στα ανατολικά κι ένα συνοθύλευμα τοίχων στα δυτικά. Το δυτικό τμήμα έδωσε αντίστοιχες φάσεις κατοίκησης με αυτές του φυλακίου. Το φυλάκιο και η νοτιοανατολική ταράτσα χρονολογούνται, βάσει κεραμικής, στη ΜΜΙΙ περίοδο. Η κατασκευή τοίχου στη νότια όψη ένωσε τα τμήματα αυτά, δημιουργώντας προς την κατωφέρεια ένα συμπαγές μέτωπο, μήκους 25 μ., τη γραμμή του οποίου προεκτείνει ο δυτικός περίβολος. Το ήμισυ του κυρίως φυλακίου καταλαμβάνονταν από πλακόστρωτη αυλή, η οποία επικοινωνούσε σε ψηλότερο σημείο με την πυργοειδή νοτιοανατολική ταράτσα. Στο νοτιοδυτικό τμήμα της αυλής υπήρχε, αρχικά, άνοιγμα. Το δυτικό τμήμα έχει υποστεί πολλές μετασκευές, δυσχεραίνοντας την

¹ Πλάτων Ν., ΖΑΚΡΟΣ. *Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 211-223

² Davaras C., *GUIDE TO CRETAN ANTIQUITIES*, 1976, σελ. 239

αποκατάσταση της μορφής και της λειτουργίας του. Αποδείχθηκε ότι δεν αποτελούσε προέκταση του κτιρίου αλλά βοηθητικό χώρο, πάνω στον οποίο θεμελιώθηκε ισχυρή κατασκευή, που συνδεόταν άμεσα με το φυλάκιο. Η κατασκευή αυτή αποτελεί κάτι πρωτόγνωρο ενώ αντίθετα η πλακόστρωτη αυλή και η ταράτσα αποτελούν συνήθη χαρακτηριστικά για τα φυλάκια.¹

ΤΡΑΓΟΠΙΑΣΤΗΣ ΕΠΑΝΩ ΖΑΚΡΟΥ: Στην περιοχή βρέθηκε οικοδόμημα το οποίο ανήκει στην ιδιόμορφη ομάδα κτιρίων, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω, που τα κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά παραπέμπουν σε φυλάκια ενώ η τοπογραφία και το μέγεθός τους σε ΥΜΙ επαύλεις. Το κτίσμα καταλαμβάνει τις βορειοδυτικές υπώρειες λόφου. Διακρίνονται η βορειοδυτική και η βορειοανατολική όψη του σε μήκος 18,5 μ. και 20 μ. αντίστοιχα. Με το κτίριο συνδεόταν μεγαλιθική παραστάδα και περίβολος.²

ΑΝΘΡΩΠΟΛΙΘΟΙ: Βρίσκεται 1,5 χλμ Ν-ΝΑ από το Παλαίικαστρο, κοντά στην Επάνω Ζάκρο. Σε χαμηλό φρύδι σε απότομη πλαγιά στη θέση Ανθρωπόλιθοι βρέθηκαν θραύσματα κεραμικής, ένα μεγάλο ειδώλιο από κόκκινο πηλό, αδρά πλασμένο, ένα ειδώλιο που αναπαριστούσε ζώο με δυο κεφάλια και γραμμές τοίχων.³ Τα ειδώλια παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με αυτά που βρέθηκαν στο ιερό κορυφής του Πετσοφά. Η θέση βρίσκεται σε λόφο, ύψους 30 μ. Ο λόφος είναι μια απομονωμένη προεξοχή, στην οποία η διάβρωση έχει δημιουργήσει κοιλότητες και βραχοσκεπές. Θραύσματα είναι διασκορπισμένα σε όλη την κορυφή και τις πλαγιές του λόφου και στα άνθηρα, βόρεια, δυτικά και ανατολικά. Η ανατολική ταράτσα, στην οποία βρέθηκε η μεγαλύτερη συγκέντρωση θραυσμάτων, ήταν πλατιά κι επίπεδη και αποτελούσε την κύρια περιοχή κατοίκησης της θέσης. Βόρεια από την ανατολική ταράτσα εντοπίστηκαν ίχνη τοίχων. Τα ειδώλια βρέθηκαν μέσα σε κοιλότητες. Πολλά σώζουν ίχνη χρώματος. Χρονολογούνται στη ΜΜΙ-II περίοδο. Ο λόφος, αν κι έχει χαμηλό υψόμετρο, προσφέρει περίοπτη θέα προς το ιερό κορυφής του Τραοστάλου στα βορειοανατολικά, προς την παράκτια πεδιάδα της Κάτω Ζάκρου, στα ανατολικά και προς την πεδιάδα του Ξηροκάμπου, στα νότια.⁴

ΦΥΛΑΚΙΟ ΚΟΚΚΙΝΟ ΦΡΟΥΔΙ ΣΦΑΚΑΣ: Τοίχος με οχυρωματική λειτουργία, μήκους 21 μ. και πλάτους 1,10 μ. έφραζε τη μόνη προσπελάσιμη πλευρά ΤΝ-ΠΜΙ θέσης. Ήταν κατασκευασμένος με ογκόλιθους κι ακολουθεί ευθεία πορεία.⁵ Κτίριο, διαστάσεων 12Χ9 μ., που εντάσσεται στο σύστημα των φυλακίων, όσον αφορά στην τοπογραφία, στην κάτοψη και στη τοιχοποιία, θεμελιωμένο σε πλαγιά κλίσης 25%, εμποττεύει το πέρασμα προς την

¹ Τζεδάκις Γ., Χρυσουλάκη Στ., Βοκοτόπουλος Α. «ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ‘ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ’» στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ* 5, 1994/96, σελ. 359, 361

² Τζεδάκις Γ., Χρυσουλάκη Στ., Βοκοτόπουλος Α. «ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ‘ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ’» στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ* 5, 1994/96, σελ. 361

³ Nilsson M., *THE MINOAN-MYCENAEAN RELIGION AND ITS SURVIVAL IN GREEK RELIGION*, 1968, σελ. 70-1

⁴ Peatfield A&Brown A., “Stous Anthropolithous: a Minoan site near Epano Zakro Siteias” στο *B.S.A.* n. 82, 1987, σελ. 24-31

⁵ Βοκοτόπουλος Α., «Οχυρές Πρωτομινωικές θέσεις στην περιοχή της Ζάκρου» στο *Η Κρητολογία. Συνέδριο*, τ.Α1, 2000, σελ. 139-141

παράκτια ζώνη του Ξηροκάμπου. Οι όψεις ήταν χτισμένες από αδρά λαξευμένους ογκόλιθους. Το εσωτερικό του φυλακίου έδωσε τέσσερις χώρους, που διατάσσονται σε δυο άνδρα. Στο χαμηλότερο βρισκόταν η είσοδος. Ο χώρος I, στο ανώτερο άνδρα, ήταν υπαίθριος. Οι χώροι II και IV, που βρίσκονταν στο χαμηλότερο άνδρα, ήταν στεγασμένοι. Ο χώρος IV διέθετε δίθυρο και δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα. Το υπόλοιπο τμήμα του κατώτερου ανδρήρου αποτελούσε έναν ενιαίο χώρο(III). Στη νοτιοδυτική γωνία ο βράχος σχημάτιζε κοίλωμα, από όπου, μέσω ανοίγματος στη νότια όψη, το κτίριο συνδεόταν με τον χαμηλότερα ευρισκόμενο χώρο V. Το πρόκτισμα αυτό βρίσκει ακριβή παράλληλα στις ισχυρές «ταράτσες» άλλων φυλακίων, όπως αυτό στις Καρούμες. Στη νότια πλαγιά εντοπίστηκαν επάλληλοι τοίχοι, που όριζαν υπαίθρια άνδρα.¹

ΚΟΡΑΚΟΜΟΥΡΙ ΣΦΑΚΑΣ: Η θέση αναγνωρίστηκε ως ιερό κορυφής. Διέθετε οπτική επαφή με τα γειτονικά ιερά κορυφής του Τραοστάλου, του Μοδίου και του Μάρε. Βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το φυλάκιο Κόκκινο Φρούδι κι επόπτευε τα κύρια περάσματα μεταξύ Ζάκρου-Ξηροκάμπου. Στην πλαγιά εντοπίστηκε αντερειαματικός τοίχος. Η έκτασή του ήταν περιορισμένη. Στο βορρά, τμήμα στην κατωφέρεια έχει καταρρεύσει. Στα δυτικά του ιερού υπάρχει κτίσμα ακανόνιστου σχήματος, στο οποίο βρέθηκε μινωική κεραμική, όμως η χρονολόγησή του δεν είναι ασφαλής. Η θέση έδωσε πολλά σημαντικά ευρήματα, κυρίως τεμάχια ειδωλίων. Χαρακτηριστικό τους ήταν το πολύ μικρό μέγεθος, μόλις που ξεπερνούσαν τα δέκα εκατοστά, και η πρόχειρη κι αποδοτική απόδοσή τους. Τα ζώδια αναπαριστούσαν κυρίως βοοειδή ενώ τα ειδώλια μόνο ανδρικές μορφές. Στα ευρήματα της κεραμικής περιλαμβάνονται κύπελλα, πρόχοι, χύτρες, θραύσματα μικκύλων αγγείων. Τα κινητά ευρήματα φέρουν ίχνη καύσης. Αξιοσημείωτη είναι η ομοιογένεια, που παρατηρείται, ως προς τον τύπο του πηλού και τη χρονολόγηση, γεγονός που δεν απαντάται στα μεγάλα ιερά, όπως στον Πετσοφά και στον Τραόσταλο. Πρόκειται για μικρής εμβέλειας πρώιμο ιερό.²

ΛΑΜΝΟΝΙ: Τα μινωικά θραύσματα είναι σε μεγαλύτερο βαθμό διασκορπισμένα από τα νεολιθικά και χρονολογούνται από τη MMI ως την YMI περίοδο. Η υψηλή συγκέντρωση μινωικού υλικού σε χαμηλό έξαρμα στα δυτικά του λεκανοπεδίου επιβεβαιώνει την ύπαρξη μινωικού οικισμού. Το μεγαλύτερο ποσοστό(90%) των θραυσμάτων χρονολογείται στη MMI-YMI περίοδο.

Σε ψηλότερο σημείο, που επιβλέπει το λεκανοπέδιο, σε υψόμετρο 760 μ., στην ανατολική πλευρά, τοίχος, κατασκευασμένος από μεγάλους ογκόλιθους, διαγράφει τοξοειδή πορεία περιβάλλοντας ένα φυσικό άνδρα, πλάτους 12 μ. Εντός της περιβαλλόμενης περιοχής είχε ανεγερθεί μικρή κατασκευή, που διέθετε δυο δωμάτια. Ο βόρειος τοίχος της ήταν χτισμένος από μεγάλους ογκόλιθους, μήκους άνω του ενός μέτρου, και είχε πλάτος 1,5 μ. Ο δυτικός κι ο νότιος τοίχος ήταν χτισμένοι από μικρότερους ογκόλιθους και στο εσωτερικό

¹ Χρυσουλάκη Στ. «ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ» στο *ΑΔ 50*, Β'2 ΧΡΟΝΙΚΑ, 2000, σελ. 758

² Τζεδάκις Γ., Χρυσουλάκη Στ., Βοκοτόπουλος Λ., Σφυρόερα Α., “ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ»” στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ* 7, 1999, σελ. 323-4

υπήρχαν ίχνη τμήματος που διαιρούσε το κτίσμα σε ένα μεγάλο δωμάτιο, διαστάσεων 5,5X4,5 μ., και σε ένα μικρότερο, διαστάσεων 4X1,5 μ. Η είσοδος του μεγάλου δωματίου βρισκόταν στα νότια.

Στο χαμηλότερο άνδρηο, αμέσως κάτω από το κτίριο, βρέθηκε το σημαντικότερο εύρημα. Πρόκειται για ένα πήλινο ειδώλιο, είκοσι εκατοστών, προσεκτικά πλασμένο, που αναπαριστά μια ανδρική μορφή, γυμνή από τη μέση και πάνω. Ίσως η θέση αποτελούσε ένα μικρό τοπικό ιερό για τις οικογένειες του λεκανοπεδίου παρόλο που σε απόσταση 3-3,5 χλμ υπήρχαν δυο κύρια ιερά κορυφής, το Ξυκέφαλο στα ανατολικά και η Πλαγιά στα νοτιοδυτικά.¹

ΚΑΤΕΛΙΟΝΑΣ: Η πυκνότητα των μινωικών θραυσμάτων ήταν υψηλότερη από αυτή των νεολιθικών. Στο λεκανοπέδιο του Κατελιόνα υπήρχε υψηλότερο επίπεδο δραστηριότητας, κατά τη διάρκεια της μινωικής εποχής, απ'ότι στο λεκανοπέδιο του Λαμνονίου και πιο έντονη χρήση του τοπίου. Η κεραμική χρονολογείται στη MMI-YMI περίοδο.

Ένα από τα πιο κυρίαρχα χαρακτηριστικά του λεκανοπεδίου είναι ο λόφος του Σταυρωμένου, ύψους 570 μ.(**εικ.57**) Στην κορυφή του, που υπήρξε το επίκεντρο μιας μεγαλύτερης μινωικής θέσης, όπως μαρτυρά η υψηλή πυκνότητα θραυσμάτων, βρέθηκε ισχυρή κατασκευή. Ο μεγάλος αριθμός των θραυσμάτων και το γεγονός ότι ήταν διασκορπισμένα σε μια έκταση 650 X 250 μ., δε δικαιολογείται από την ύπαρξη ενός μόνο κτιρίου. Πρέπει να υπήρχε εγκατάσταση που καταλάμβανε τις χαμηλότερες πλαγιές και τον πυθμένα του λεκανοπεδίου, στα ανατολικά και στα δυτικά. Η κεραμική ανήκε στη MMI-YMI περίοδο.

Σε άλλο σημείο βρέθηκαν ίχνη θεμελιώσεων τοίχων, που απλώνονταν στις ψηλότερες πλαγιές αυτής της ρηχής κοιλάδας. Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκαν τοίχοι στην πλαγιά, οι οποίοι ανήκαν σε μινωική εγκατάσταση, που καταλάμβανε έκταση 200X70 μ. Η κεραμική χρονολογήθηκε στη MMI-YMI περίοδο.²

¹ Branigan K., "Prehistoric and Early Historic settlement in the Ziros region, Eastern Crete" στο *B.S.A.* n. 93, 1998, σελ. 64-67

² Branigan K., "Prehistoric and Early Historic settlement in the Ziros region, Eastern Crete" στο *B.S.A.* n. 93, 1998, σελ. 69-71

ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

I. Το ιερό

Κατά τη διάρκεια της νεοανακτορικής περιόδου το ιερό κορυφής του Τραόσταλου αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία, καθώς πλέον βρίσκεται κάτω από τη σφαίρα επιρροής του ανακτόρου της Ζάκρου. Στη θέση αναγείρονται οικοδομήματα και τα αναθήματα χαρακτηρίζονται από πλούτο και πολυτέλεια.

Κτίριο Α: Παλαιότερη έρευνα αποκάλυψε ένα μικρό κτίσμα, αποτελούμενο από δυο δωμάτια «χρησιμοποιηθέν κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους αλλά αναγόμενο πιθανώς στους Παλαιοανακτορικούς ως προέκυψεν εκ των ανευρεθέντων εις βαθύτερον στρώμα οστράκων»¹. Το κτίριο είχε διαστάσεις 5 Χ 3 μ. κι αποτελούνταν από πέντε τοίχους και δυο δωμάτια ακανόνιστου σχήματος. Έχει πρόχειρη κατασκευή με τοίχους από ακατέργαστους ογκόλιθους. Το βόρειο δωμάτιο είχε οικοδομηθεί πάνω από μια πρωιμότερη πυρά. Οικοδομήθηκε παράλληλα με τα υπόλοιπα κτίρια, στην νεοανακτορική περίοδο.²

Κτίριο Β: Στο νότιο άνηδρο, 1,5 μ. χαμηλότερα από το επίπεδο της κορυφής και 20 μ. ανατολικά από το τριγωνομετρικό σημείο, ανεσκάφη κτίσμα, έκτασης 25 τ.μ.(εικ.58) Το κτίριο, σύμφωνα με τις ενδείξεις, εκτείνεται προς τα νότια και καταλαμβάνει χώρο, που σε πρωιμότερη φάση ήταν αφιερωμένος στη λατρεία. Κάτι αντίστοιχο συνέβαινε και με το κτίριο Α.³ Ως προς τη μορφή και τη δόμηση, παρουσιάζει ομοιότητες με το κτίριο Α. ήταν πρόχειρα κατασκευασμένο, με τοίχους από αργούς ογκόλιθους, οι οποίοι ορίζουν ακανόνιστα διάχωρα και συχνά ενσωματώνουν εξάρσεις του βράχου.⁴

Η αρχιτεκτονική των κτιρίων και η παρουσία τοίχων, διασκορπισμένων στη γύρω περιοχή, όπως ο τοίχος σχήματος Ζ κοντά στο κτίριο Α, θεωρήθηκαν βάσεις που στήριζαν ελαφριές κατασκευές από ξύλο και πηλό. Ίσως αποτελούσαν τοίχους περιφράξεων, που καθόριζαν και διαχώριζαν τις συγκεκριμένες περιοχές λατρείας.⁵

Στο εσωτερικό του κτιρίου εντοπίστηκαν ευρήματα, αντίστοιχα με αυτά του ισόπεδου της κορυφής. Εκτός όμως από λίθινα δισκία βρέθηκαν ειδώλια, αγγεία πόσεως, μαγειρικά σκεύη και θραύσματα από λίθινα αγγεία και τράπεζες προσφορών.⁶ Τα ευρήματα αυτά δε βρέθηκαν σε συγκεκριμένο επίπεδο χρήσης και δε σώζονται σε καλή κατάσταση επομένως δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τη μορφή και τη χρήση τους.⁷

Κτίριο Γ: Μια τρίτη κατασκευή εντοπίστηκε σε απότομη, αλλά προστατευμένη από τους ανέμους, πλαγιά 60 μ. νοτιοανατολικά από το τριγωνομετρικό

¹ Αλεξίου Στ. “Η αρχαιολογική κίνηση εν Κρήτει κατά τα έτη 1961, 1962 και 1963”, στα *ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ*, τ. 17, 1963, σελ. 405

² Chryssoulaki St., *AEAGAEUM 22-POTNIA*, eds. Laffineur R.&Hagg R., 2001, σελ. 60

³ Chryssoulaki St., *AEAGAEUM 22-POTNIA*, eds. Laffineur R.&Hagg R., 2001, σελ. 60

⁴ Χρυσουλάκη Στ., “ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ”, στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ* 7, σελ. 313

⁵ Chryssoulaki St., *AEAGAEUM 22-POTNIA*, eds. Laffineur R.&Hagg R., 2001, σελ. 61

⁶ Chryssoulaki St., *AEAGAEUM 22-POTNIA*, eds. Laffineur R.&Hagg R., 2001, σελ. 61

⁷ Χρυσουλάκη Στ. «ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ» στο *ΑΔ 50, Β'2 ΧΡΟΝΙΚΑ*, 2000, σελ. 757

σημείο(εικ.59). Είναι παρόμοιο με τα κτίρια Α και Β. Πρόκειται για τοίχο από αργούς ογκόλιθους, ο οποίος συμπληρώνει καθ' ύψος χαμηλό μέτωπο βράχου. Ο τοίχος είναι πιθανότατα σύγχρονος με το ιερό, όπως δηλώνει η δόμησή του και η εύρεση επιφανειακά μικρού ζωδίου.¹

Ευρήματα

Η μεγαλύτερη ποσότητα κινητών ευρημάτων βρέθηκε στο ισόπεδο της κορυφής, το οποίο ήταν έντονα διασαλευμένο από τους αρχαιοκάπηλους. Στα αδιατάρακτα στρώματα απαντάται συχνά κεραμική της ΥΜΙ εποχής. Τα κινητά ευρήματα βρίσκονταν στις σχισμές των βράχων, μάλλον κυλισμένα εκεί παρά τοποθετημένα σκόπιμα. Συνηθέστερη ήταν η πρακτική της τοποθέτησης των αναθημάτων σε ευμεγέθεις και ρηχές κοιλάδες. Συχνή ήταν και η απόθεση ζευγών αναθημάτων-ζωδίων.²

Τα ανθρωπόμορφα ειδώλια είναι συνήθως μικρά σε μέγεθος, καθώς το ύψος τους δεν ξεπερνά τα 20 εκατοστά, και με σχηματοποιημένη απόδοση των χαρακτηριστικών τους.³

ΑΝΔΡΙΚΑ: Τα περισσότερα ανδρικά ειδώλια φέρουν τη χαρακτηριστική κόμη των πλεγμένων βοστρύχων κατά μήκος της κεφαλής ενώ το υπόλοιπο κρανίο φαίνεται ξυρισμένο, δηλωτικό νεαρής ηλικίας. Σε ορισμένα υπάρχει πλαστική απόδοση γενειάδας, ίσως σε μια προσπάθεια να δηλωθούν άτομα μεγαλύτερης ηλικίας. Τα περισσότερα αποδίδονται σε όρθια στάση, ορισμένα έχουν βάση και κάποια αποδίδονται καθιστά.⁴

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ: Τα περισσότερα γυναικεία ειδώλια έχουν περίτεχνες κομμώσεις ή φέρουν ψηλά καλύμματα στην κεφαλή και τις χαρακτηριστικές κωδωνόσχημες φούστες.⁵ Σε ένα μικρό γυμνό ειδώλιο αποδίδεται το ηβικό τρίγωνο. Επίσης ο Τραοστάλος είναι μόλις ένα από τα δυο ιερά κορυφής, το άλλο είναι ο Βρύσινας, στη δυτική Κρήτη, που έδωσε χάλκινο γυναικείο ειδώλιο, ένα εξαιρετικά σπάνιο εύρημα.⁶

ΖΩΔΙΑ: Είναι κοίλα και συμπαγή και τα περισσότερα αναπαριστούσαν βοοειδή. Πολλά φέρουν ίχνη καύσης και ορισμένα δηλώνεται το φύλο. Επίσης απαντώνται κι άλλα ζώα, όπως αιγοπρόβατα ή ρινόκεροι ορύκτες (είδος σκαθариού) ενώ σπάνια είναι τα ομοιώματα πουλιών και ψαριών.⁷

ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΑ ΜΕΛΗ : Βρέθηκε μεγάλος αριθμός αναθηματικών ομοιωμάτων ανθρωπίνων μελών, συχνά με οπή ανάρτησης. Συνήθιζαν να τα αναρτούν επιζητώντας την ίαση. Το ιερό κορυφής του Τραοστάλου έδωσε μια από τις ισχυρότερες αποδείξεις της πρακτικής αυτής καθώς βρέθηκε ειδώλιο

¹ Χρυσουλάκη Στ. «ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ», στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ* 7, 1999, σελ. 313

² Χρυσουλάκη Στ. «ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ» στο *ΑΔ 50, Β'2 ΧΡΟΝΙΚΑ*, 2000, σελ. 757

³ Χρυσουλάκη Στ., «ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ», στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ* 7, 1999, σελ. 314

⁴ Chrysoulaki St., *AEAGAEUM 22-POTNIA*, eds. Laffineur R.&Hagg R., 2001, σελ. 61

⁵ Χρυσουλάκη Στ. «ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ» στο *ΑΔ 50, Β'2 ΧΡΟΝΙΚΑ*, σελ. 757

⁶ Jones D., *Peak sanctuaries and Sacred Caves in Minoan Crete*, 1999, σελ. 7

⁷ Χρυσουλάκη Στ. «ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ» στο *ΑΔ 50, Β'2 ΧΡΟΝΙΚΑ*, 2000, σελ. 757

με το ένα πόδι έντονα πρησμένο, ενδεικτικό κάποιου είδους ασθένειας, όπως ελεφαντίαση.¹

ΛΟΙΠΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ: Βρέθηκαν ραβδόσχημα περιάπτα και μικρά ομοιώματα υποδημάτων και μια μικρή σφαίρα άψητου πηλού. Στα υπόλοιπα ευρήματα κεραμικής περιλαμβάνονται χειροποίητα αγγεία, τράπεζες προσφορών με ανάγλυφη διακόσμηση, λυχνάρια, μεγάλος αριθμός αγγείων πόσεως, μαγειρικά σκεύη κι αποθηκευτικά αγγεία. Σημαντική είναι μια ομάδα αγγείων μικρού μεγέθους, που περιλαμβάνει κυρίως πιθίσκους αλλά και μίκκυλα αγγεία. Από τα πιο αξιοσημείωτα ευρήματα είναι το πήλινο ομοίωμα μιας λέμβου, που ίσως σχετίζεται με ναυτικές δραστηριότητες ή δοξασίες που σχετίζονται με τη θάλασσα. Αυτό επιβεβαιώνεται κι από τα ευρεθέντα ομοιώματα λεμβών και ψαριών.²

Επίσης οι αποθέσεις που σχετίζονται με την κεντρική πυρά έδωσαν μεγάλο αριθμό βοτσάλων, που προέρχονται από ποτάμια, ένα από τα πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ιερών κορυφής, τα οποία ήταν διασκορπισμένα σε μεγάλη έκταση και σε μεγάλη πυκνότητα. Κοντά στο κέντρο η πυκνότητα ήταν 312 βότσαλα ανά τ.μ., τέσσερα μέτρα νοτιότερα ήταν 106 βότσαλα ανά τ.μ. και 12 βότσαλα ανά τ.μ. σε απόσταση δέκα μέτρων από το κέντρο.³

Ακόμη περισηνελέγη μεγάλος αριθμός λίθινων θραυσμάτων, που περιελάμβανε λίθινα αγγεία, λυχνάρια και λίθινες τράπεζες προσφορών. Τα περισσότερα είναι κατασκευασμένα από τον τοπικό λευκό και μαλακό ασβεστόλιθο ενώ ορισμένα παραδείγματα είναι από πράσινο σερπεντίνη. Στα χάλκινα ευρήματα περιλαμβάνεται ένα χάλκινο γυναικείο ειδώλιο και ορισμένες χάλκινες περόνες.⁴

Δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για τέλεση θυσιών ή σπονδών. Έχει βρεθεί μικρός αριθμός οστών και όστρεων, όμως η ποσότητά τους δεν είναι ανάλογη με αυτή των θυσιών ή των τελετουργικών γευμάτων.⁵

Επίσης, βρέθηκαν τρία θραύσματα αγγείων τα οποία φέρουν χαραξίς με χαρακτήρες Γραμμικής Α'.⁶

II. Οι οικισμοί

ΖΑΚΡΟΣ: Το νεοανακτορικό συγκρότημα εκτείνεται σε στενή παράκτια ζώνη, μεταξύ δυο λόφων (**εικ.60**), στην κοιλάδα της Κάτω Ζάκρου. Η θέση προσφέρει προστασία από τους ισχυρούς βορειοδυτικούς ανέμους και θέα προς το λιμάνι. Αρχιτεκτονικά παρουσιάζει συγγένεια με τα άλλα τρία μινωικά ανάκτορα. Οργανώνεται γύρω από μια κεντρική αυλή σε τέσσερις πτέρυγες, δυο κύριες, τη δυτική και την ανατολική, και δυο δευτερεύουσες, τη βόρεια και τη νότια (**εικ.61**). Στη δυτική πτέρυγα βρίσκονταν τα διαμερίσματα του ιερού και των ιερών λειτουργιών και συστήματα αποθηκών. Στην ανατολική τα κύρια διαμερίσματα διαμονής της βασιλικής οικογένειας, μια επίσημη αίθουσα, ίσως

¹ Pratfield A.A.D., "Minoan peak sanctuaries: History and Society", στο *Op. Ath.* 18, 1990, σελ. 122

² Chryssoulaki St., *AEGAEUM 22-POTNIA*, eds. Laffineur R.&Hagg R., 2001 σελ. 62-3

³ Nowicki K., "Some Remarks on the Pre and Protopalatial Peak Sanctuaries in Crete", στο *A.E.A.* . vol.1, ed. Rutkowski B., 1994, σελ. 36

⁴ Chryssoulaki St., *AEGAEUM 22-POTNIA*, eds. Laffineur R.&Hagg R., 2001, σελ. 62-3

⁵ Chryssoulaki St., *AEGAEUM 22-POTNIA*, eds. Laffineur R.&Hagg R., σελ. 63

⁶ Davaras C., "Three sherds inscribed in Linear A, from Traostalos" στο *KADMOS*, band XIII, 1975

η αίθουσα του θρόνου, χώροι εργαστηρίων και διαμονής του υπηρετικού προσωπικού και μαγειρείο. Η διάταξη ήταν λαβυρινθώδης, και η εύρεση κλιμακοστασίων αποτελεί ένδειξη ύπαρξης δευτέρου ορόφου.¹

Κεντρική Αυλή: Βρισκόταν κοντά από τη Δυτική Πρόσοψη. Αρχικά ήταν πλακοστρωμένη. Είχε διαστάσεις 30X12 μ., το 1/3 του μεγέθους των άλλων ανακτόρων κι ο προσανατολισμός της παρουσιάζει ελαφριά απόκλιση από τον ακριβή Β-N προσανατολισμό των άλλων ανακτόρων. Στη βορειοδυτική της γωνία υπήρχε λίθινο τετράγωνο που ίσως λειτουργούσε ως βωμός.² Η κεντρική αυλή ρύθμιζε την κυκλοφορία στους διάφορους τομείς του ανακτόρου. Τρεις είσοδοι οδηγούσαν από την αυλή στο εσωτερικό της Δυτικής πτέρυγας. Η μεσαία αποτελεί την κύρια είσοδο και διαμορφωνόταν με προθάλαμο, που αρχικά διέθετε κίονα. Μικρή δικίονη στοά στη Βόρεια Πρόσοψη παρείχε πρόσβαση από την κεντρική αυλή στα διαμερίσματα της Βόρειας πτέρυγας και μέσω κλιμακοστασίου στον άνω όροφο.³

Δυτική Αυλή: Γνώρισε δυο κύριες φάσεις στη νεοανακτορική εποχή. Στην πρώτη φάση η πλακόστρωτη αυλή ανηφόριζε ακολουθώντας την κλίση της πλαγιάς του λόφου ενώ στη δεύτερη διαμορφώθηκαν κλιμακωτά άνδρα. Περίβολος εμπόδιζε την προσπέλαση προς νότια, στην Κεντρική Αυλή.⁴

Εκτός από την Κεντρική και τη Δυτική αυλή υπήρχαν και μικρότερες εσωτερικές κι εξωτερικές αυλές. Στη βορειοδυτική γωνία της δυτικής αυλής υπήρχε μικρή πλακόστρωτη αυλή στην εξωτερική πλευρά των δυτικών αποθηκών. Άλλη εσωτερική αυλή ήταν προσβάσιμη μέσω επικλινούς διάβασης, η οποία ξεκινούσε από την κεντρική πύλη του ανακτόρου, τη Βορειοανατολική. Είχε διαστάσεις 13,50 X14 μ. και ήταν πλακόστρωτη.⁵

ΔΥΤΙΚΗ ΠΤΕΡΥΓΑ

Αποτελούσε την έδρα της πολιτικής εξουσίας αλλά και το θρησκευτικό κέντρο του ανακτόρου., καθώς εκεί βρίσκονταν τα επίσημα διαμερίσματα και τα δωμάτια του ιερού. Στα βόρεια ορίζεται από τα διαμερίσματα του μαγειρείου και τη δυτική αυλή, στα νότια από υπαίθριο χώρο. Η κεντρική και η δυτική αυλή είχαν άμεση επικοινωνία με το ιερό. Μπροστά από την κεντρική είσοδο της δυτικής πτέρυγας υπήρχε βωμός. Στα βόρεια βρισκόταν το σύστημα αποθηκών του ιερού, το οποίο ήταν προσβάσιμο μέσω της τριπλής εισόδου της κεντρικής αυλής. Στο νότιο τμήμα υπήρχαν τα δωμάτια του ιερού και δωμάτια τελετουργιών ενώ ξύλινη κλίμακα οδηγούσε στον άνω όροφο.⁶

Ολόκληρος ο ισόγειος χώρος της δυτικής πτέρυγας καταλαμβάνεται από αίθουσες επίσημου χαρακτήρα. Το πρώτο δωμάτιο, που ήταν προσβάσιμο από την κεντρική αυλή διέθετε μεγάλο αριθμό κίωνων κατά μήκος του άξονά του κι ονομάστηκε Αίθουσα των Τελετουργιών. Δίπλα του υπήρχε τετράγωνο δωμάτιο, που αναγνωρίστηκε ως αίθουσα συνεστιάσεων. Πίσω από αυτά

¹ Πλάτων Ν., ΖΑΚΡΟΣ. *Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 69-71

² Davaras C., *GUIDE TO CRETAN ANTIQUITIES*, 1976, σελ. 236

³ Πλάτων Ν., ΖΑΚΡΟΣ. *Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 83-84

⁴ Πλάτων Ν., ΖΑΚΡΟΣ. *Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 81-83

⁵ Πλάτων Ν., ΖΑΚΡΟΣ. *Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 87

⁶ Πλάτων Ν., ΖΑΚΡΟΣ. *Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 88-90

βρισκόταν σειρά δωματίων λατρευτικού χαρακτήρα, όπως ιερό και δεξαμενή καθαρμών.¹

Κεντρικό Ιερό: Αποτελούνταν από έντεκα δωμάτια διαφορετικών μεγεθών και χρήσεων ενώ διέθετε κι άνω όροφο, προσβάσιμο με κλίμακα. Σε ένα από τα δωμάτια βρέθηκαν πήλινες πινακίδες Γραμμικής Α' λογιστικού χαρακτήρα. Πρόκειται πιθανότατα για το Αρχείο του ανακτόρου.²

Αίθουσα Τελετουργιών: Βρισκόταν στα ανατολικά των διαμερισμάτων του ιερού. Πρόκειται για αίθουσα διαστάσεων 12Χ10 μ., που επικοινωνούσε με το ιερό μέσω τριών θυρών. Στα βόρεια ήταν προσιτή από κιονωτό άνοιγμα. Στα νότια υπήρχε δωμάτιο επίσημου χαρακτήρα. Η αίθουσα ήταν υπόστυλη, με εσωτερικό πολύθυρο και κιονωτό φωταγωγό. Ο φωταγωγός είχε τη μορφή πλακόστρωτης αυλής, με τέσσερις κίονες κατά μήκος των τριών πλευρών της, η οποία κατελάμβανε τη βορειοδυτική γωνία του χώρου. Η αίθουσα διαιρούνταν σε δυο τμήματα. Το μεγαλύτερο τμήμα καταλαμβάνονταν από το φωταγωγό κι ένα σύστημα πολυθύρων και το υπόλοιπο από τον υπόστυλο χώρο.³

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΤΕΡΥΓΑ

Περιελάμβανε τα διαμερίσματα διαμονής της βασιλικής οικογένειας. Είναι πιθανό στο χώρο αυτό να βρισκόταν και η αίθουσα του θρόνου. Στα βόρεια υπήρχε βυθισμένη δεξαμενή καθαρμών με τρεις ξύλινους κίονες κατά μήκος των τοίχων της, η οποία ίσως αποτελούσε το λουτρό. Ένα δωμάτιο άνοιγε σε μεγάλη αίθουσα και σε μια μεγάλη ορθογώνια αυλή, πίσω από αυτή. Στο κέντρο της οχτώ σκαλοπάτια οδηγούσαν σε πλακόστρωτη κυκλική δεξαμενή, εξωτερικής διαμέτρου 7 μ., η οποία ίσως ήταν στεγασμένη. Η στάθμη του νερού διατηρούνταν πάντα σε σταθερό επίπεδο.⁴

Βασιλικά Διαμερίσματα: Πίσω από τη στοά στην ανατολική πτέρυγα υπήρχαν δυο μεγάλα διαμερίσματα, με πολύθυρα και φωταγωγό, ένα στα νότια κι ένα στα βόρεια. Το νοτιότερο διαμέρισμα, με άξονα Β-Ν, ήταν το μεγαλύτερο, διαστάσεων 6Χ9,5 μ., και χωριζόταν στα δυο με πολύθυρο. Στο νότιο τμήμα του υπήρχε φωταγωγός. Επικοινωνούσε με το βόρειο διαμέρισμα, μέσω πολυθύρου, αλλά και με τη μεγάλη ανατολική αίθουσα με τη δεξαμενή.

Το βόρειο διαμέρισμα ήταν προσανατολισμένο στον άξονα Α-Δ και διέθετε άμεση πρόσβαση από την κεντρική αυλή. ο φωταγωγός βρισκόταν στα ανατολικά. Εσωτερικό τετράγωνο πολύθυρο με τρεις θύρες σε κάθε πλευρά επέτρεπε την απομόνωση του κεντρικού χώρου από την υπόλοιπη αίθουσα ή τη συνένωσή του με αυτή.

Οι βασιλικοί κοιτώνες βρισκόνταν στον άνω όροφο. Ο λαμπρός χαρακτήρας των διαμερισμάτων αυτών, που αναγνωρίστηκαν ως τα βασιλικά, επιβεβαιώνεται κι από την ύπαρξη δωματίου λουτρού στην ίδια περιοχή, το οποίο βρισκόταν σε άμεση γεινίαση με αυτά και είχε διακόσμηση ιερών συμβόλων. Στον τομέα των βασιλικών διαμερισμάτων υπήρχαν κι άλλα

¹ Davaras C., *GUIDE TO CRETAN ANTIQUITIES*, 1976, σελ. 236

² Πλάτων Ν., *ΖΑΚΡΟΣ. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 99, 137, 139

³ Πλάτων Ν., *ΖΑΚΡΟΣ. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 140-1

⁴ Davaras C., *GUIDE TO CRETAN ANTIQUITIES*, 1976, σελ. 237-9

μικρότερα δωμάτια αγνώστου χρήσης. Στα δυτικά βρέθηκαν δυο δωμάτια, από τα οποία το ένα βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο από το άλλο, αποτελώντας τον προθάλαμό του. Στο δωμάτιο βρέθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων αντικειμένων.¹

Αίθουσα της Δεξαμενής: Βρισκόταν στα ανατολικά των βασιλικών διαμερισμάτων. Ήταν μεγάλη τετράγωνη αίθουσα, η οποία λόγω της εσωτερικής της διαρρύθμισης, θεωρήθηκε ως μια από τις σημαντικότερες αίθουσες του ανακτόρου, ίσως η αίθουσα του θρόνου. Στο εσωτερικό της διέθετε πολύθυρο στη δυτική πλευρά, το οποίο όταν ήταν κλειστό δημιουργούνταν διάδρομος στα ανατολικά των βασιλικών διαμερισμάτων, που παρείχε άμεση πρόσβαση σε αυτή. Η δεξαμενή δε χρησιμοποιούνταν για τη συλλογή ομβρίων υδάτων αλλά διατηρούσε τη στάθμη αναβλύζοντος ύδατος σε σταθερό επίπεδο. Είχε εξωτερική διάμετρο 7 μ. και εσωτερική 5 μ. Η ανακάλυψη βάσεων κίωνων και η ύπαρξη πολύθυρου στη δυτική πλευρά αποτελούν ενδείξεις ότι δεν επρόκειτο για υπαίθρια αυλή αλλά για στεγασμένη αίθουσα, επίσημου χαρακτήρα.²

ΒΟΡΕΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑ

Μαγειρείο: Βόρεια από τις δυτικές αποθήκες βαθμιδωτή είσοδος οδηγούσε σε ευρύχωρη αίθουσα, διαστάσεων 9X12 μ., η οποία διέθετε έξι ξύλινους κίονες για τη στήριξη της οροφής. Κάτω από το ξύλινο κλιμακοστάσιο της κύριας εισόδου υπήρχε μικρή αποθήκη που έδωσε πλήθος πήλινων σκευών. Η προχειρότητα της κατασκευής, η παρουσία πολλών βοηθητικών χώρων και ο χαρακτήρας των ευρημάτων αποδεικνύουν ότι επρόκειτο για μαγειρείο.³

ΝΟΤΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑ

Συγκρότημαωματιών στα νότια της κεντρικής αυλής, που δυτικά και νότια περιορίζονταν από διόδους προσπελάσεως, αναγνωρίστηκε ως εργαστηριακός τομέας. Στην περιοχή βρέθηκαν κι ορισμένοι αποθηκευτικοί χώροι. Κλιμακοστάσιο οδηγούσε στον άνω όροφο ενώ κάτω από αυτό διαμορφωνόταν μικρός αποθηκευτικός χώρος. Ο προθάλαμος οδηγούσε σε ευρύχωρο δωμάτιο, στο οποίο βρέθηκαν πολλά χάλκινα αντικείμενα, ένδειξη ότι λειτουργούσε ως εργαστήριο επεξεργασίας χαλκού. Διέθετε άνω όροφο, όπου βρισκόταν το εργαστήριο ενώ το ισόγειο λειτουργούσε ως ενδιαίτημα για τους τεχνίτες. Ένα άλλο δωμάτιο χωριζόταν στα δυο με θρανίο και τα ευρήματά του (πιθίσκοι, αγγεία με οπές) δείχνουν ότι επρόκειτο για εργαστήριο αρωματοποιίας. Επίσης βρέθηκαν εργαστήρια επεξεργασίας ελεφαντοστού, φαγιεντιανής, ορείας κρυστάλλου, λίθων και μετάλλων. Στα νότια της Νότιας Πτέρυγας βρέθηκε εκτεταμένος περίβολος, με μεγάλο πάχος τοίχου, του οποίου το νότιο άκρο κατέληγε σε πυργίσκο ελέγχου της εισόδου.⁴

ΠΟΛΗ ΖΑΚΡΟΥ: Εκτείνεται στις πλαγιές των τριών λόφων που περιβάλλουν το ανάκτορο. Στο βορειοανατολικό λόφο οι οικίες συνδέονται άμεσα με το βόρειο τμήμα του ανακτόρου ενώ στο νοτιοδυτικό και βορειοδυτικό λόφο

¹ Πλάτων Ν., ΖΑΚΡΟΣ. *Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ.164-170

² Πλάτων Ν., ΖΑΚΡΟΣ. *Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ.172-8

³ Μυλωνάς Γ. Ε., *ΕΡΓΟΝ*, 1979, 1980, σελ. 33

⁴ Πλάτων Ν., ΖΑΚΡΟΣ. *Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 189-190, 195-202

έχουν ανασκαφεί δυο οικοδομικά τετράγωνα που δε συνδέονται με το ανάκτορο. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η πόλη εκτεινόταν ακόμη περισσότερο στα ανατολικά και μοιάζει να κυριαρχεί του ανακτόρου, που είναι οικοδομημένο σε χαμηλότερο επίπεδο. Η καταστροφή της πόλης συμπίπτει χρονικά με του ανακτόρου, στο τέλος της ΥΜΙΒ περιόδου.¹

Η πόλη της Ζάκρου παρουσιάζει ομοιότητες με το ρυμοτομικό σχέδιο του Παλαικάστρου, καθώς οργανώνεται, επίσης, σε εκτεταμένα οικοδομικά τετράγωνα, αποτελούμενα έκαστο από 2-4 μικρότερες ή μεγαλύτερες οικίες, οι οποίες έχουν προσόψεις επί των κύριων οδικών αρτηριών. Η ανάγκη προσαρμογής στην κλίση των πλαγιών των λόφων και στην επίπεδη παράκτια ζώνη έδωσε στην πόλη ακανόνιστο σχέδιο.²

Η κύρια οδική αρτηρία, η Οδός Λιμένος, οδηγούσε από το βόρειο λιμάνι στη βορειοανατολική πύλη του ανακτόρου. Δυο άλλες κύριες αρτηρίες περικύκλωναν τα ανώτερα άνθηρα. Η μεγαλύτερη από τις κάθετες βαθμιδωτές οδούς ξεκινούσε από τη Δυτική αυλή και συνέχιζε σε βόρεια κατεύθυνση. Η Οδός Λιμένος και δυο πλάγιες οδοί κατέληγαν στη ΒΑ πύλη, μέσω της οποίας επικοινωνούσε το ανάκτορο με την πόλη στο ΒΔ λόφο. Οι οικίες του ΝΔ λόφου επικοινωνούσαν άμεσα με την κεντρική αυλή του ανακτόρου μέσω της οδού που έτρεχε δυτικά από τη Νότια Πτέρυγά του. Το ΒΔ τμήμα της πόλης επικοινωνούσε με τη Δυτική αυλή μέσω της δυτικής κάθετης αρτηρίας, η οποία οδηγούσε από τη νοτιοδυτική γωνία της Δυτικής πτέρυγας στην Κεντρική αυλή.³

Οι περισσότερες οικίες της πόλης της Ζάκρου έχουν παρόμοιο εσωτερικό σχεδιασμό. Πολλά μικρά δωμάτια οργανώνονταν γύρω από ένα μια κεντρική αίθουσα, με θρανίο και κεντρική στήριξη, η οποία ήταν άμεσα προσβάσιμη από το δρόμο και συνδεόταν μέσω κλίμακας με τον άνω όροφο, όπου βρίσκονταν τα δωμάτια κατοικίας. Ελάχιστα οικοδομήματα παρουσιάζουν διαφορετικό σχέδιο. Ένα από αυτά είναι το **κτίριο G**. Έχει ορθογώνιο σχέδιο με πρόστυλο με ένα κίονα, πρόδομο και κύρια αίθουσα με διακοσμημένα δάπεδα.⁴

Η πόλη έχει διαφορετικό προσανατολισμό από το ανάκτορο. Η διαφορά μεταξύ του προσανατολισμού και η διαφορά μεταξύ του προσχεδιασμένου πλάνου του ανακτόρου και του σχεδιασμού της πόλης αποτελούν ένδειξη ότι η πόλη είχε σχεδιαστεί ως πόλη-λιμάνι κι όχι ως πόλη οργανωμένη γύρω από ανάκτορο. Τμήματα του πρώτου ανακτόρου και της πρώτης πύλης έχουν όμοιο προσανατολισμό με το τμήμα της πόλης του βορειοανατολικού λόφου και με την Οδό Λιμένος αλλά διαφέρουν από τον άξονα του νέου ανακτόρου.⁵

ΕΠΑΝΩ ΖΑΚΡΟΣ: Στη θέση Κούκου Κεφάλι βρέθηκε εκτεταμένη αγροικία των ΥΜΙ χρόνων. Εκτείνεται σε τρία διατεταγμένα επίπεδα της ήπιας κλιτύς του λόφου. Στο κατώτερο επίπεδο υπήρχε μεγάλο δωμάτιο, διαστάσεων 8Χ4

¹ Chrysoulaki St.&Platon L., "Relations between the Town and Palace of Zakros", *F.M.P.*, eds. Hagg R.&Marinatos N., 1987, σελ. 77

² Πλάτων Ν., "ΖΑΚΡΟΣ. Το νέον μινωϊκόν ανάκτορον", 1974, σελ. 236

³ Chrysoulaki St.&Platon L., "Relations between the Town and Palace of Zakros", *F.M.P.*, eds. Hagg R.&Marinatos N., 1987, σελ. 77-78

⁴ Chrysoulaki St.&Platon L., "Relations between the Town and Palace of Zakros", *F.M.P.*, eds. Hagg R.&Marinatos N., 1987, σελ. 79-80

⁵ Chrysoulaki St.&Platon L., "Relations between the Town and Palace of Zakros", *F.M.P.*, eds. Hagg R.&Marinatos N., 1987, σελ. 80

μ., στο κέντρο του οποίου εντοπίστηκε κτιστή εγκατάσταση διπλού ληνού. Στον άνω όροφο βρέθηκαν τοιχογραφίες. Στο δεύτερο άνηρο υπήρχε σειρά τεσσάρων ή πέντε δωματίων.¹ Επίσης, στην οικία εντοπίστηκαν εγκαταστάσεις αγροτικής βιοτεχνίας κι αποθήκες γεμάτες πίθους. Ένας από τους πίθους έφερε εγχάρακτα 24 σύμβολα της Γραμμικής Α'.² Το οικοδόμημα εκτεινόταν περαιτέρω, όπως μαρτυρούν ευρεθέντα λείψανα τοίχων. Η οικία καταστράφηκε από πυρκαγιά στην ΥΜΙΒ περίοδο.³

ΦΥΛΑΚΙΟ ΧΟΙΡΟΜΑΝΔΡΩΝ: Σύμφωνα με την ευρεθείσα κεραμική η χρήση του ξεκίνησε στη ΜΜΙΙΙ/ΥΜΙΑ περίοδο ενώ η ύστατη φάση χρήσης του χρονολογείται στην ΥΜΙΒ περίοδο. Σε στρώμα αυτής της εποχής βρέθηκε φακοειδής σφραγιδόλιθος, που απεικονίζει τον ήλιο κι ένα καθήμενο λιοντάρι, με υψωμένο το κεφάλι και την ουρά του.⁴

ΦΥΛΑΚΙΟ «ΘΑΛΑΣΣΑΣ» ΚΑΡΟΥΜΩΝ: Η εύρεση τμήματος δαπέδου, το οποίο χρονολογείται στην ΥΜΙ περίοδο, επιβεβαιώνει ότι το φυλάκιο παρέμεινε σε χρήση και κατά τη διάρκεια της νεοανακτορικής εποχής.⁵

ΑΝΘΡΩΠΟΛΙΘΟΙ: Στα άνηρα εντοπίστηκαν διασκορπισμένα θραύσματα κεραμικής, τα οποία προέρχονταν κυρίως από κωνικά κύπελλα και πίθους, που ανήκαν στη ΜΜΙΙΙ/ΥΜΙ περίοδο. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η θέση εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται και στη νεοανακτορική εποχή.⁶

ΛΑΜΝΟΝΙ: Στην περιοχή βρέθηκαν μεγάλες συγκεντρώσεις θραυσμάτων κεραμικής, που χρονολογούνται στην ακμή της νεοανακτορικής περιόδου, στην ΥΜΙ εποχή.⁷

ΚΑΤΕΛΙΟΝΑΣ: Στην περιοχή βρέθηκε μεγάλη πυκνότητα θραυσμάτων κεραμικής της ΥΜΙ περιόδου. Επίσης, το μεγάλο οικοδόμημα στο λόφο του Σταυρωμένου έδωσε φάση της ΥΜΙ εποχής. Επομένως, το λεκανοπέδιο εξακολουθούσε να είναι τόπος κατοίκησης και κατά τη διάρκεια της νεοανακτορικής περιόδου.⁸

¹ Ορλάνδος Α. Κ., *ΕΡΓΟΝ* 1964, 1965, σελ. 143-5

² Πλάτων Ν., *ΖΑΚΡΟΣ. Το νέο μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 62

³ Driessen J.&MacDonald C., *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND*, 1997, σελ. 235

⁴ Blackman D., "Archaeology in Greece, 2000-2001" στο *A.R.* n. 47, σελ. 140

⁵ Τζεδάκις Γ., Χρυσουλάκη Στ., Βοκοτόπουλος Α. «ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 'ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ'» στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ* 5, 1994/96, σελ. 361

⁶ Peatfield A&Brown A., "Stous Anthropolithous: a Minoan site near Epano Zakro Siteias" στο *B.S.A.* n. 82, 1987, σελ. 31

⁷ Branigan K., "Prehistoric and Early Historic settlement in the Ziros region, Eastern Crete" στο *B.S.A.* n. 93, 1998, σελ. 65

⁸ Tomlinson. R. A., "Archaeology in Greece, 199-95" στο *A.R.* n.41, σελ. 71

Επίσης, στην ευρύτερη περιοχή της Ζάκρου είναι ιδιαίτερα μεγάλη η συγκέντρωση επαύλεων της ΥΜΙ περιόδου. Οικοδομήματα αυτού του τύπου εντοπίστηκαν στις θέσεις **Μελέφα Ζάκρου**, **Βακλιάς Ζάκρου** και **Βιγλιά Ξηροκάμπου**. Οι περισσότερες οικίες έχουν βρεθεί σοβαρά διαταραγμένες από αρχαιοκάπηλους.¹

¹ Τζεδάκις Γ., Χρυσουλάκη Στ., Βοκοτόπουλος Λ. «ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ‘ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ’» στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ Ε*, 1994/96, σελ. 362

Σ Υ Μ Π Ε Ρ Α Σ Μ Α Τ Α

Τα ιερά κορυφής εμφανίζονται μαζικά κατά τη διάρκεια της ΠΜΙΙΙ-ΜΜΙ περιόδου, λίγο πριν από τη γένεση των Πρώτων Ανακτόρων. Σε ορισμένα, όπως το Γιούχτα και τις Ατσιπάδες, ενδείξεις λατρείας υπάρχουν ήδη από την ΤΝ-ΠΜΙ εποχή.¹ Σε αυτή την πρώτη φάση τα ιερά περιστοιχίζονταν κι επικοινωνούσαν με μικρούς οικισμούς, συχνά απλές θέσεις με ελάχιστες οικίες από όπου προερχόταν κι ο αριθμός των προσκυνητών, αρχικά όχι ιδιαίτερα μεγάλος, όπως φανερώνεται από το μικρό όγκο των ευρημάτων.

Με την ίδρυση των Ανακτόρων, και τις αλλαγές που αυτά επιφέρουν στην κοινωνία και την οικονομία, οι μικροί ανεξάρτητοι οικισμοί αντικαθίστανται από μεγαλύτερους, οι οποίοι πλέον αποτελούν τμήμα μιας ευρύτερης διοικητικής περιοχής². Τα ιερά κορυφής συνεχίζουν τη λειτουργία τους όμως μεγαλώνει η εξάρτησή τους από μεγάλους κι εύρωστους οικισμούς³ και συντελούν στη μετάβαση προς την αστικοποίηση και το συγκεντρωτισμό της οικονομίας και της πολιτικής εξουσίας, που οδήγησε στην ίδρυση των ανακτόρων.⁴

Τα δεδομένα διαφοροποιούνται στην επόμενη περίοδο, κατά την οποία τα ανάκτορα φτάνουν στην ύψιστη ακμή τους. Ήδη από το τέλος της προηγούμενης περιόδου, της παλαιονακτορικής, τα περισσότερα ιερά κορυφής εγκαταλείπονται κι ερημώνουν, κυρίως όσα βρίσκονταν σε απομακρυσμένες περιοχές και σχετιζόνταν με μικρούς οικισμούς. Επιβιώνουν μόνο όσα βρίσκονταν κάτω από τη σφαίρα επιρροής αστικών κέντρων, επαύλεων τοπικών αξιωματούχων και ανακτόρων, εξυπηρετώντας τις λατρευτικές ανάγκες της νέας κοινωνικής ελίτ που είχε προκύψει. Μετά τις εκτεταμένες καταστροφές στο τέλος της ΥΜΙ περιόδου και την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος τα ιερά κορυφής έπαψαν να χρησιμοποιούνται ως τόποι λατρείας και παρήκμασαν.

Οι θεωρίες για τα αίτια που προκάλεσαν την καταστροφή των ιερών κορυφής ποικίλλουν και διχάζουν τους ερευνητές. Ο Β. Rutkowski θεωρεί υπαίτιους τους σεισμούς που σημειώθηκαν στη ΜΜΙΙΒ και στην ΥΜΙΒ περίοδο και κατέστρεψαν μεγάλο αριθμό θέσεων. Επίσης πιστεύει ότι οι σεισμοί αυτοί κλόνισαν την πίστη των ανθρώπων στις ουράνιες θεότητες, οι οποίοι θεωρώντας ότι δεν είναι πλέον ικανές να τους βοηθήσουν, στράφηκαν στις χθόνιες θεότητες, όπως φανερώνεται από την άνθιση της λατρείας στα σπήλαια από τη ΜΜΙΙΙ ως την ΥΜΙΙΙ εποχή.⁵

Ο Α. Peatfield θεωρεί ότι η παρακμή των ιερών κορυφής συνδέεται με τη γενικότερη παρακμή των οικισμών, που συντελείται στην ΥΜΙΒ περίοδο, δεν εξηγεί όμως τη μείωση του αριθμού των ιερών κορυφής στο τέλος της παλαιονακτορικής περιόδου. Η καταστροφή των οικισμών και η εγκατάλειψη πολλών από αυτούς οφείλεται είτε στην έκρηξη του Ηφαιστείου της Θήρας είτε στην εισβολή των Μυκηναίων. Η ερήμωση των θέσεων στο τέλος της ΥΜΙΒ εποχής οδήγησε στην εγκατάλειψη των ιερών κορυφής και στην παρακμή

¹ Nowicki K., "Some Remarks on the Pre- and Protopalatial Peak Sanctuaries in Crete" στο *A.E.A.*, vol. 1, 1994, ed. Rutkowski B., σελ. 40

² Peatfield A., "Minoan Peak Sanctuaries: History and Society" στο *Op.Ath.* 18, 1983, σελ. 125

³ Kyriakides E., *Ritual in the Bronze Age Aegean: The Minoan Peak Sanctuaries*, 2005, σελ. 114

⁴ Peatfield A., *Sanctuaries and Cults*, eds. Hagg R. & Marinatos N., 1981, σελ. 90

⁵ Rutkowski B., "The Decline of the Minoan Peak Sanctuaries" στο *ATTI E MEMORIE*, 1967, σελ. 165-6

τους χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει και της σημασίας τους στη λατρεία. Όπου η κατοίκηση ήταν αδιάκοπη, ειδικά στην περιοχή της Κνωσού, η λατρεία συνεχίστηκε.¹

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Dietrich, οι θεωρίες αυτές δεν μπορούν να αποδειχθούν και είναι αδύναμες. Αντικρούει τη θεωρία του Rutkowski για τις φυσικές καταστροφές λέγοντας ότι δε γνωρίζουμε τη συνολική έκταση των καταστροφών. Επίσης δεν επλήγησαν όλα τα κέντρα λατρείας, ούτε με την ίδια ένταση ενώ πολλές από τις θέσεις που γνώρισαν κάποιου είδους καταστροφή γρήγορα ανέκαμψαν στο τέλος της MM και στην αρχή της YMI περιόδου. Ο ίδιος πιστεύει ότι όταν η ανακτορική εξουσία έφτασε στην ύψιστη ακμή της ορισμένα τμήματα της λατρείας των ιερών κορυφής μεταφέρθηκαν στα ανάκτορα και τέθηκαν κάτω από τον έλεγχό τους.² Δεν απαντά όμως στο ποιοι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στην παύση της λειτουργίας των ιερών κορυφής ως λατρευτικά κέντρα και στην οριστική παρακμή τους στο τέλος της νεοανακτορικής περιόδου.

Τέλος, ο Nowicki αναφέρει ότι στο τέλος της παλαιοανακτορικής περιόδου τα περισσότερα ιερά κορυφής της Προ και Παλαιοανακτορικής εποχής εγκαταλείφθηκαν λόγω αναταραχών, που οφείλονταν σε πολεμικές διαμάχες παρά σε φυσικές καταστροφές. Πρόκειται κυρίως για μικρά, επαρχιακά ιερά, που εξυπηρετούσαν τις λατρευτικές ανάγκες μικρών και απομακρυσμένων θέσεων. Στη νεοανακτορική περίοδο όσα ιερά επιβιώνουν αποκτούν οικοδομήματα και πλούσια αναθήματα, και πλέον εξυπηρετούν τις ανάγκες μιας νέας, πλούσιας, κοινωνικής τάξης, που αναπτύχθηκε στα ανάκτορα και τα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής αυτής. Με την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος επήλθε και το τέλος των ιερών κορυφής.³

Τα ιερά κορυφής που αποτελούν αντικείμενο μελέτης της παρούσας εργασίας παρουσιάζουν τα κοινά χαρακτηριστικά και γνωρίσματα των περισσότερων ιερών, όμως με τις δικές τους ιδιαιτερότητες. Δυο από αυτά, ο Γιούχτας κι ο Πετσοφάς, αποτελούν τα πρωιμότερα παραδείγματα ιερών κορυφής. Επίσης, ενώ τα περισσότερα ιερά ακμάζουν στη MMII περίοδο και ως τη MMIII παρακμάζουν κι εγκαταλείπονται, τα ιερά της παρούσας μελέτης είναι από τα ελάχιστα, οκτώ συνολικά, που η λειτουργία τους συνεχίζεται και στη νεοανακτορική εποχή. Εξαίρεση αποτελεί το ιερό των Ατσιπάδων, το οποίο έπαψε να λειτουργεί στο τέλος της παλαιοανακτορικής περιόδου. Μοναδική περίπτωση αποτελεί ο Γιούχτας, που συνέχισε τη λειτουργία του και καθόλη τη διάρκεια της YMIII(μετανακτορικής) περιόδου. Πρόκειται δηλαδή για το μόνο ιερό κορυφής όπου οι λατρευτικές δραστηριότητες λάμβαναν χώρα αδιάκοπα σε όλη τη διάρκεια της μινωικής εποχής.

Ο Γιούχτας, το σπουδαιότερο ίσως ιερό κορυφής της μινωικής εποχής, αποτελούσε χώρο τέλεσης λατρευτικών πρακτικών πριν ακόμη από την εποχή εμφάνισης των Πρώτων Ανακτόρων. Οι προσκυνητές προέρχονταν από μικρές εγκαταστάσεις, ανεπτυγμένες γύρω από το ιερό, καθώς την εποχή αυτή ελάχιστες ήταν οι μεγάλες θέσεις.

Όταν ιδρύθηκαν τα Πρώτα Ανάκτορα τα ιερά κορυφής είχαν φτάσει στη μέγιστη ακμή τους. Στο Γιούχτα, την εποχή, αυτή προστέθηκαν οικοδομήματα, χτίστηκε βωμός κι έγιναν απόπειρες οργάνωσης της λατρείας γύρω από το

¹ Peatfield A., "The Topography of Minoan Peak Sanctuaries" στο *B.S.A.* n. 78, 1983, σελ. 277

² Dietrich B. C. *THE ORIGINS OF GREEK RELIGION*, 1974, σελ. 307-7

³ Nowicki K., "Some Remarks on the Pre- and Protopalatial Peak Sanctuaries in Crete" στο *A.E.A.*, v. 1, ed. Rutkowski B., 1994, σελ. 41

χάσμα. Δεν είχαν ακόμη αναπτυχθεί έντονες σχέσεις αλληλεξάρτησης με το ανάκτορο της Κνωσού, όμως η ύπαρξη κτιρίων και η ποικιλία και η ποιότητα των ευρημάτων φανερώουν ότι πλέον οι προσκυνητές προέρχονταν από πλούσιες κι ανεπτυγμένες θέσεις, που εμφανίζουν τα πρώτα ίχνη αστικοποίησης.

Κατά τη διάρκεια της επόμενης περιόδου ο μινωικός πολιτισμός φτάνει στο ύψιστο σημείο ακμής του. Τα ανάκτορα ασκούν εξουσία ελέγχοντας την οικονομία και τη θρησκεία, ιδρύονται νέοι οικισμοί και πολλοί από τους παλαιότερους ακμάζουν κι εμφανίζεται μια νέα κοινωνική ελίτ. Τα περισσότερα ιερά παρακμάζουν όμως ο Γιούχτας εξακολουθεί να αποτελεί το σημαντικότερο τόπο λατρείας στη βόρεια ακτή της Κεντρικής Κρήτης. Το ιερό βρίσκεται κάτω από τη σφαίρα επιρροής του ανακτόρου της Κνωσού και το επισκέπτεται μεγάλος αριθμός πλούσιων προσκυνητών, όπως μαρτυρείται από την πολυτέλεια και την ποιότητα των ευρημάτων.

Στην επόμενη περίοδο σημειώνονται πολλές αλλαγές, απόρροια των μεγάλων καταστροφών του τέλους της νεοανακτορικής εποχής. Αρχικά ο αριθμός των οικισμών και ο πληθυσμός τους μειώνεται όμως στην ΥΜΙΙΑ-Β περίοδο επανακατοικούνται ορισμένες ανακτορικές θέσεις ενώ ιδρύονται και νέες. Την εποχή αυτή ο Γιούχτας αποτελεί το μοναδικό ιερό κορυφής όπου ακόμη συνεχιζόταν η λατρεία, έχοντας όμως χάσει την αίγλη της προηγούμενης περιόδου.

Αντίθετα με το Γιούχτα, το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων συγκαταλέγεται στα μικρά, επαρχιακά ιερά. Ιδρύθηκε στην προανακτορική εποχή, άκμασε κατά τη ΜΜΙ περίοδο κι έπαψε να χρησιμοποιείται ως τόπος λατρείας στο τέλος της παλαιοανακτορικής εποχής, όπως η πλειονότητα των ιερών. Έδωσε ευρήματα χαρακτηριστικά για τα ιερά κορυφής, τα οποία ήταν αδρά δουλεμένα και υπολείπονταν σε ποιότητα από τα αντίστοιχα των άλλων μελετηθέντων ιερών, που φανερώουν ότι ήταν επισκέψιμο από τον τοπικό πληθυσμό των γύρω μικρών οικισμών.

Στην πρώτη περίοδο της λειτουργίας του ο μικρός αριθμός των ευρημάτων, συνήθως χαμηλής ποιότητας, μαρτυρά ότι οι προσκυνητές, που τα εναπόθεταν, προέρχονταν από τους μικρούς, όχι ιδιαίτερα ανεπτυγμένους οικισμούς, που περιστοίχιζαν τον ιερό. Κατά την παλαιοανακτορική περίοδο σημειώνεται αύξηση του όγκου, που φανερώνει ότι αυξήθηκε κι ο αριθμός των θέσεων της γύρω περιοχής. Αξιοσημείωτη είναι η πλήρης έλλειψη ανακτορικού υλικού στο ιερό κορυφής των Ατσιπάδων, που οφείλεται στην απουσία ενός μεγάλου ανακτορικού κέντρου στην ευρύτερη περιοχή. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη γεωγραφική απομόνωση του ιερού, το οποίο περιβαλλόταν από μεγάλους ορεινούς όγκους και ήταν απομακρυσμένο από τα μεγάλα αστικά κέντρα, συνετέλεσαν στο να τερματίσει το ιερό τη λειτουργία του στην παλαιοανακτορική εποχή, πριν από την περίοδο ακμής των ανακτόρων.

Η μεγαλύτερη πυκνότητα ιερών κορυφής παρατηρείται στο ανατολικό τμήμα της Κρήτης, σε μια περιοχή απομακρυσμένη από τα μεγάλα ανακτορικά συγκροτήματα και οικισμούς της Κεντρικής Κρήτης και γεωγραφικά απομονωμένη καθώς περιβάλλεται από μεγάλους ορεινούς όγκους. Τα περισσότερα ιερά ήταν μικρά, βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση κι εξυπηρετούσαν τις λατρευτικές ανάγκες μικρών οικισμών, συχνά κοινών, κι έπαψαν να χρησιμοποιούνται στο τέλος της παλαιοανακτορικής εποχής. Η έντονη, όμως, παρουσία τους σε μια περιοχή που διέθετε μόνο ένα μεγάλο

ανακτορικό κέντρο, το οποίο ιδρύθηκε αρκετό καιρό μετά την εμφάνιση των πρώτων ιερών κορυφής, αποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι η ίδρυσή τους δε σχετιζόταν με τα πρώτα ανάκτορα.

Τα ιερά της Ανατολικής Κρήτης που επιλέχθηκαν για μελέτη είναι τα μόνα που συνέχισαν τη λειτουργία τους και στη νεοανακτορική περίοδο και σχετιζόταν με κάποιο ανάκτορο ή μεγάλο αστικό κέντρο.

Ο Πετσοφάς ιδρύθηκε στη MMI περίοδο, λίγο πριν από την εμφάνιση των Πρώτων Ανακτόρων, σε μια εποχή που στη γύρω περιοχή υπήρχαν ελάχιστες θέσεις είχαν όμως αρχίσει να παρουσιάζονται τα πρώτα ψήγματα των μεταγενέστερων μεγάλων αστικών κι ανακτορικών κέντρων. Το ιερό άκμασε στην παλαιοανακτορική περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας αναπτύσσονται το αστικό και το ανακτορικό κέντρο του Παλαικάστρου και του Πετρά, αντιστοίχως, ενώ παράλληλα αυξάνεται κι ο αριθμός των θέσεων, που περιβάλλουν το ιερό.

Το ιερό παραμένει ενεργό και στην επόμενη περίοδο, στη νεοανακτορική. Την εποχή αυτή το οικοδόμημα επεκτείνεται ενώ η ποιότητα και η πολυτέλεια των ευρημάτων αντανakλούν την ακμή των οικισμών που περιστοιχίζουν το ιερό, ιδιαίτερα του Παλαικάστρου, που την περίοδο αυτή έχει μετεξελιχθεί σε σημαντικό αστικό οικισμό, και του Πετρά, που πλέον αποτελεί σημαντικό οικιστικό κέντρο, και διαθέτει ανακτορικό κτίριο. Η γενικότερη ευημερία της εποχής αυτής αντανakλάται όχι μόνο στην ανάπτυξη των οικισμών αλλά και στην αύξηση του αριθμού τους, με έμμεσο αντίκτυπο και στο ιερό κορυφής του Πετσοφά, που συνεχίζει να ακμάζει.

Παράλληλη είναι και η πορεία του άλλου σημαντικού ιερού της Ανατολικής Κρήτης, του Τραόσταλου. Η λατρεία ξεκίνησε στην προανακτορική εποχή, από μικρό αριθμό προσκυνητών, που προέρχονταν από τις λιγοστές θέσεις που ήταν διασκορπισμένες στην ευρύτερη περιοχή γύρω από το ιερό. Στην επόμενη περίοδο, κατά την οποία το ιερό ακμάζει και παράλληλα ιδρύεται το ανάκτορο της Ζάκρου, το μοναδικό στην περιοχή, παρατηρούνται απόπειρες οργάνωσης της λατρείας στο ιερό. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην αύξηση του αριθμού των προσκυνητών, που επισκέπτονταν τον Τραόσταλο, απόρροια του πολλαπλασιασμού των θέσεων.

Το ιερό κορυφής του Τραόσταλου εξακολουθεί να αποτελεί τόπο λατρείας και κατά τη διάρκεια της νεοανακτορικής εποχής εν αντιθέσει με τα περισσότερα ιερά, που έχουν παρακμάσει. Τα ευρήματα αποκτούν πολυτέλεια υποδηλώνοντας προσπάθεια οργάνωσης κι ελέγχου της λατρείας από το γειτονικό ανάκτορο της Ζάκρου, που έχει φτάσει στη μέγιστη ακμή του. Η αύξηση του αριθμού των θέσεων, που έχουν φτάσει στην ύψιστη ακμή τους, και η δημιουργία μιας νέας κοινωνικής ελίτ, είχε ως αποτέλεσμα να περάσει το ιερό κορυφής του Τραόσταλου κάτω από τη σφαίρα επιρροής του γειτονικού ανακτόρου της Ζάκρου ώστε να μπορεί να εξυπηρετεί τις αυξημένες λατρευτικές ανάγκες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι
ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ.1

Άποψη του ιερού κορυφής Γιούχτα από το ανάκτορο της Κνωσού

Εικ.2

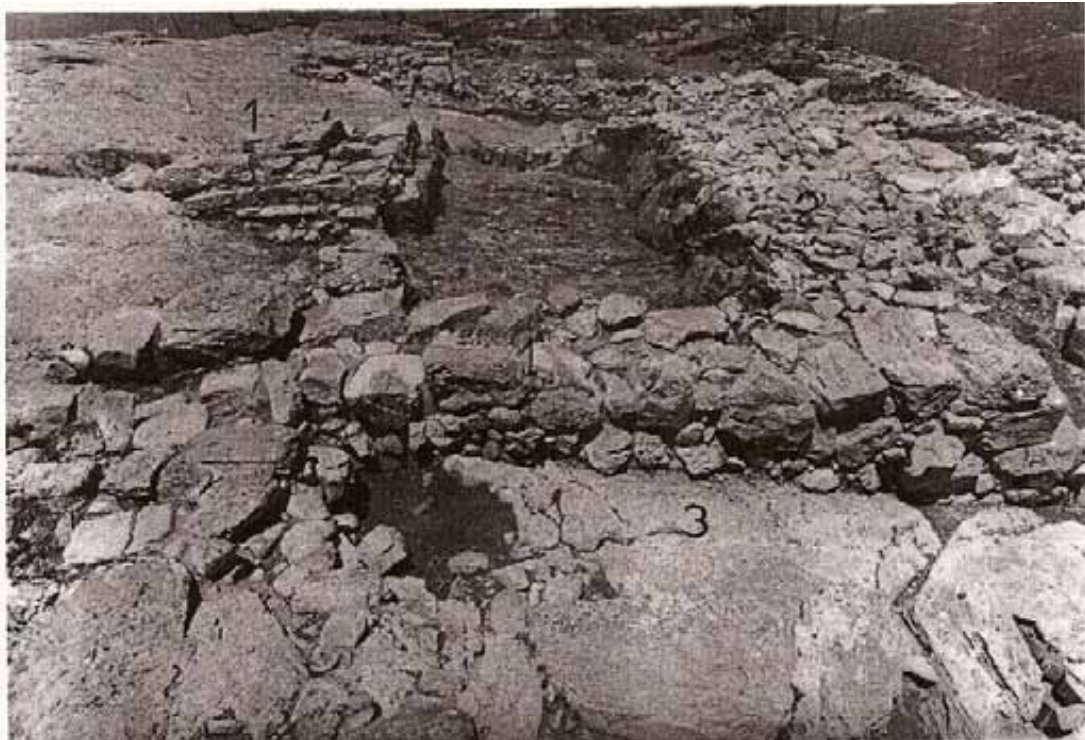
Τοπογραφικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής του Γιούχτα

Εικ.3

Γιούχτας: Το χάσμα

Εικ.4

Γιουχτας: Η σειρά των δωματιών από τα νότια

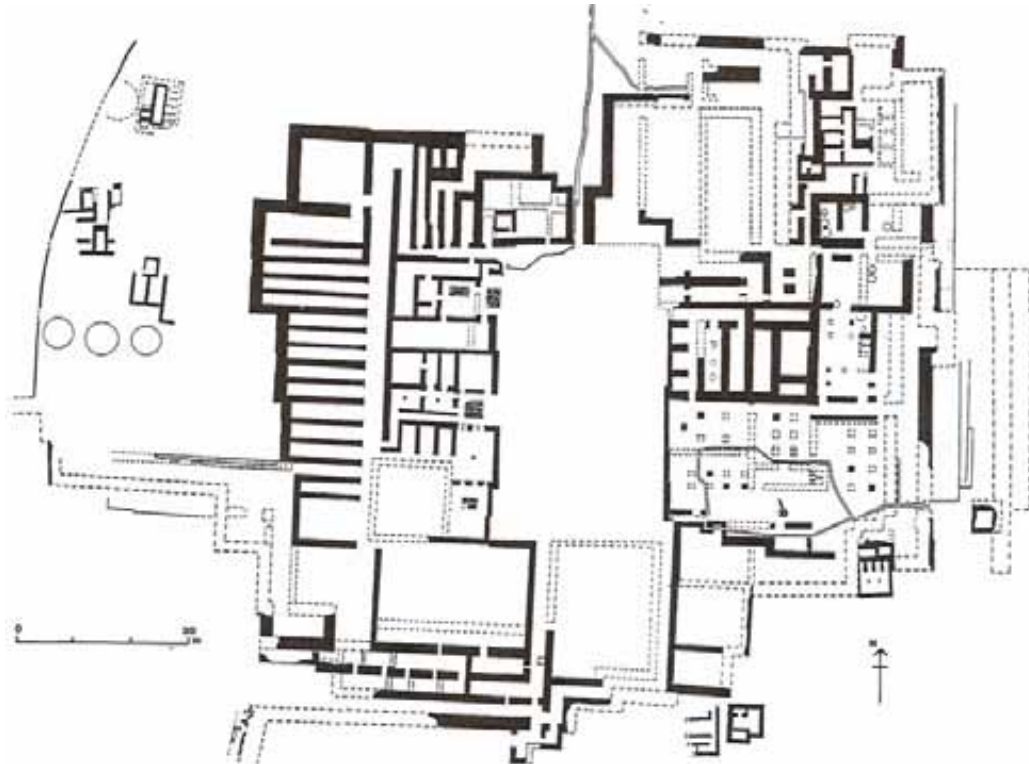
Εικ.5

Γιούχτας: Η περιοχή του βωμού και του ανδῆρου Ι από τα νότια
(1:βωμός, 2:άνδηρο Ι, 3:ράμπα)

Εικ.6

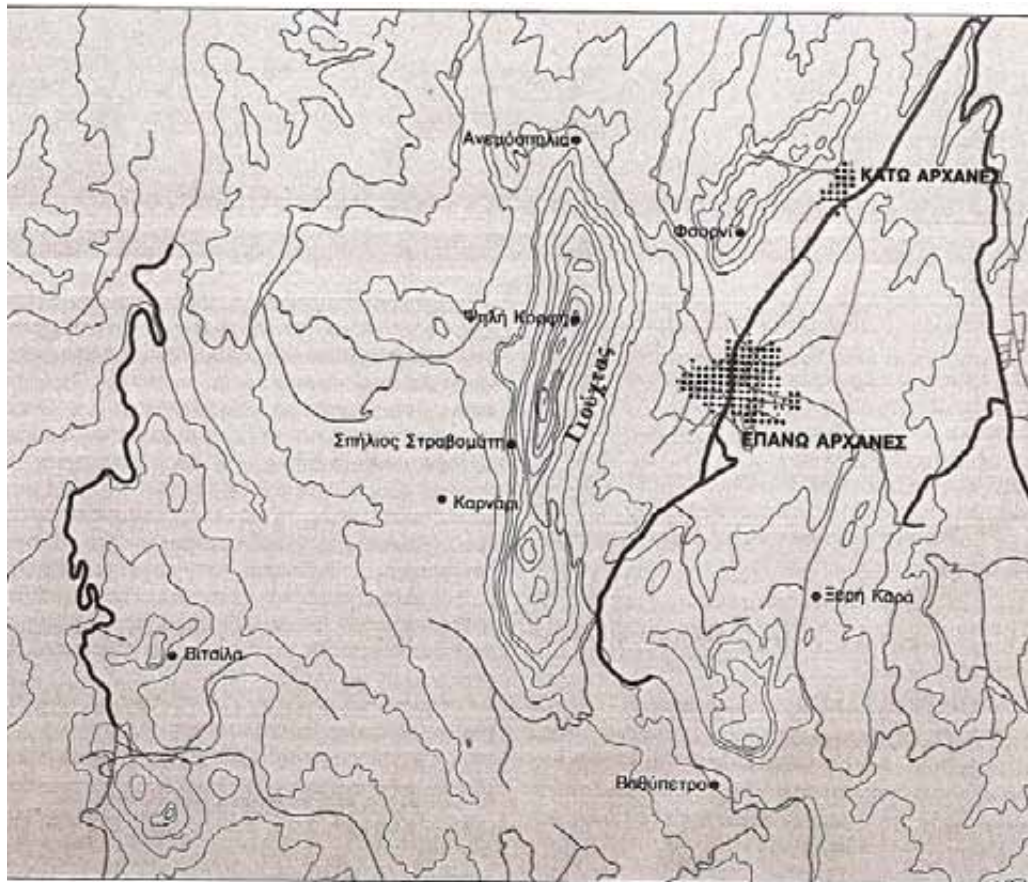
Γιούχτας: Το “κτίριο Β” από ΒΑ

Εικ.7

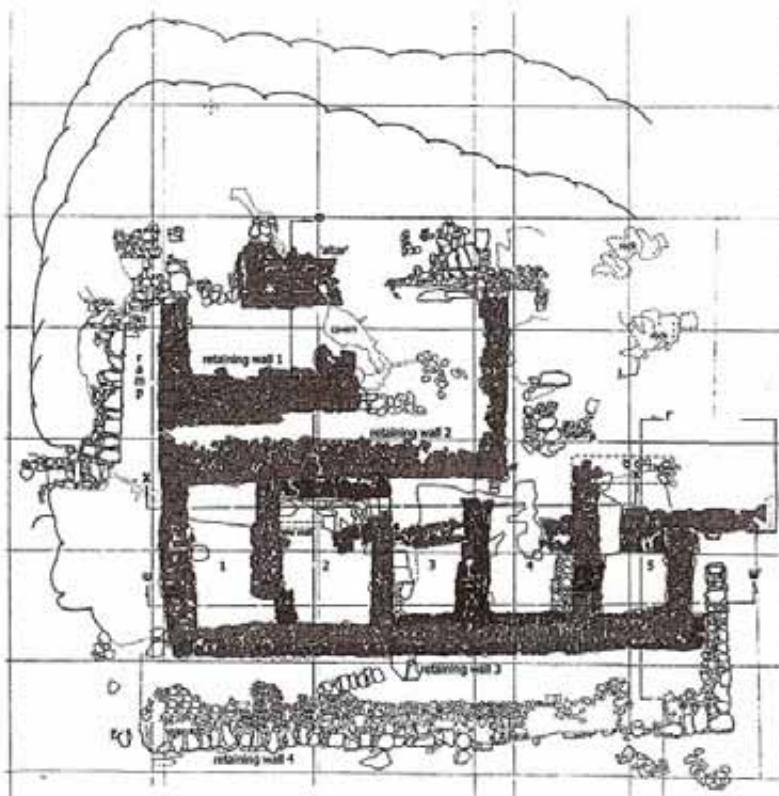
Κάτοψη του παλαιονακτορικού συγκροτήματος της Κνωσού

Εικ.8

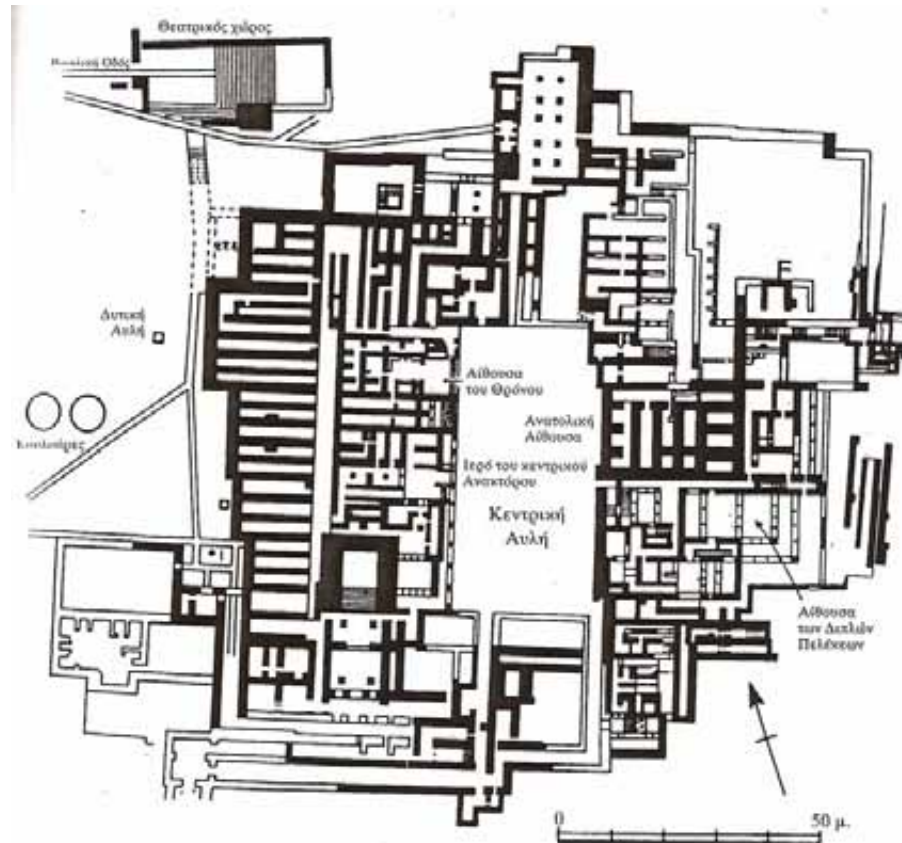
Τοπογραφικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής των Αρχανών

Εικ. 9

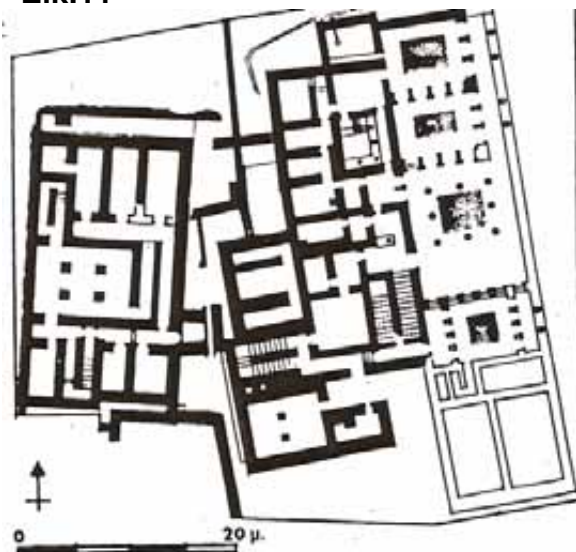
Κάτοψη του ιερού κορυφής του Γιούχτα

Εικ.10

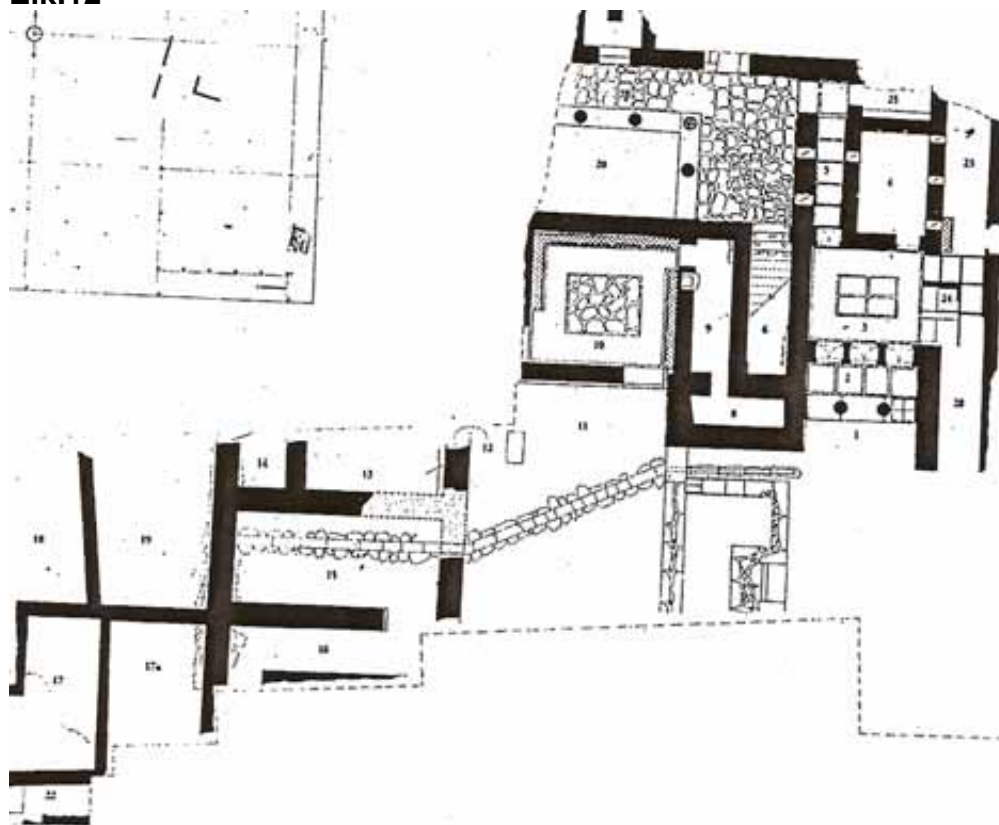
Κάτοψη του νεοανακτορικού συγκροτήματος της Κνωσού

Εικ.11

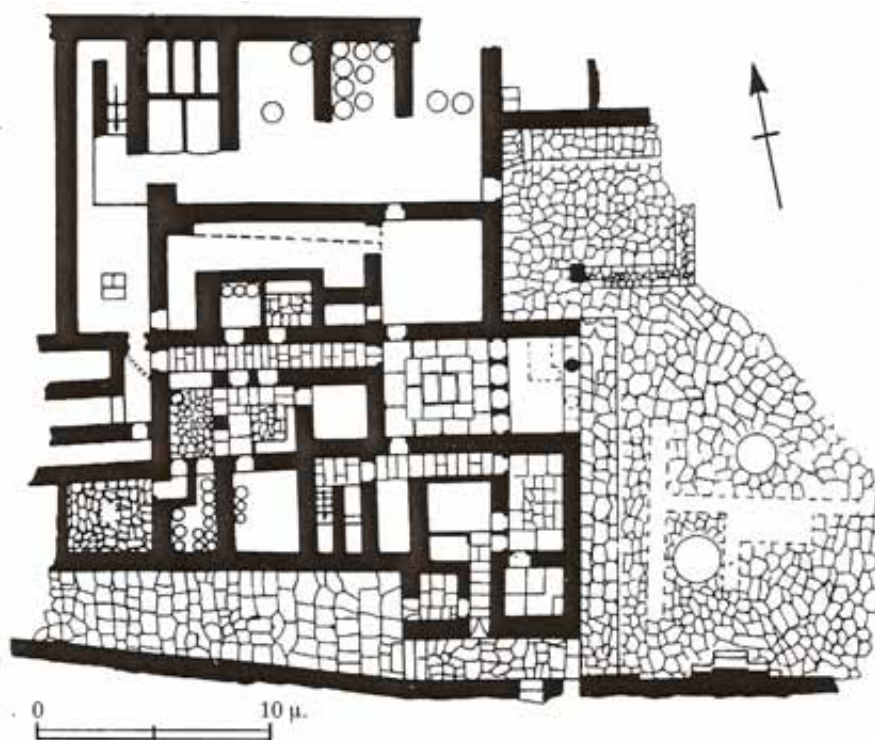
Κνωσός: Κάτοψη της Ανεξερεύνητης Έπαυλης και του Μικρού Ανακτόρου

Εικ.12

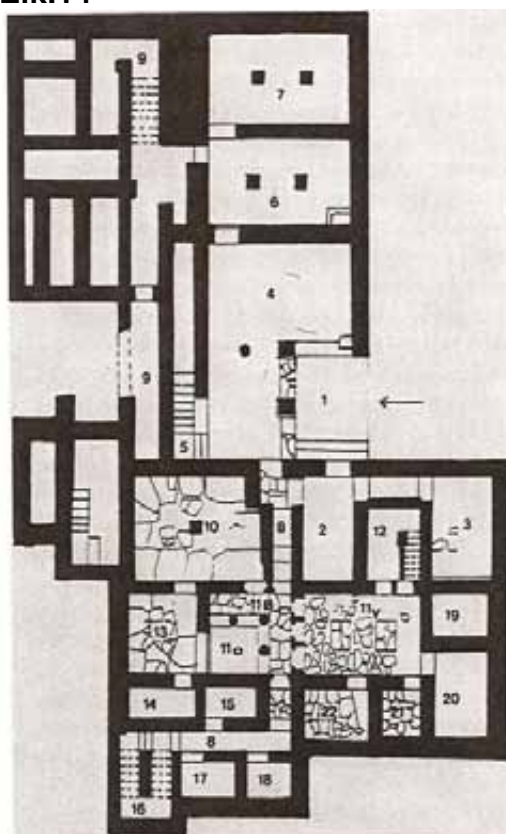
Το ανακτορικό κτίριο των Αρχανών

Εικ.13

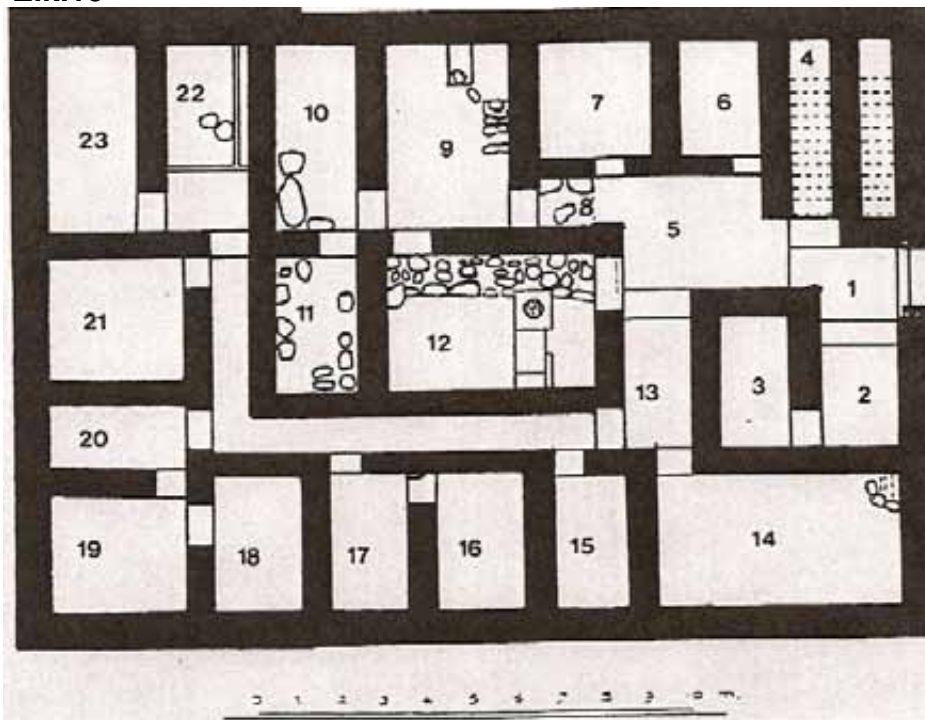
Κάτοψη του μεγάρου στο Νίρου Χάνι

Εικ.14

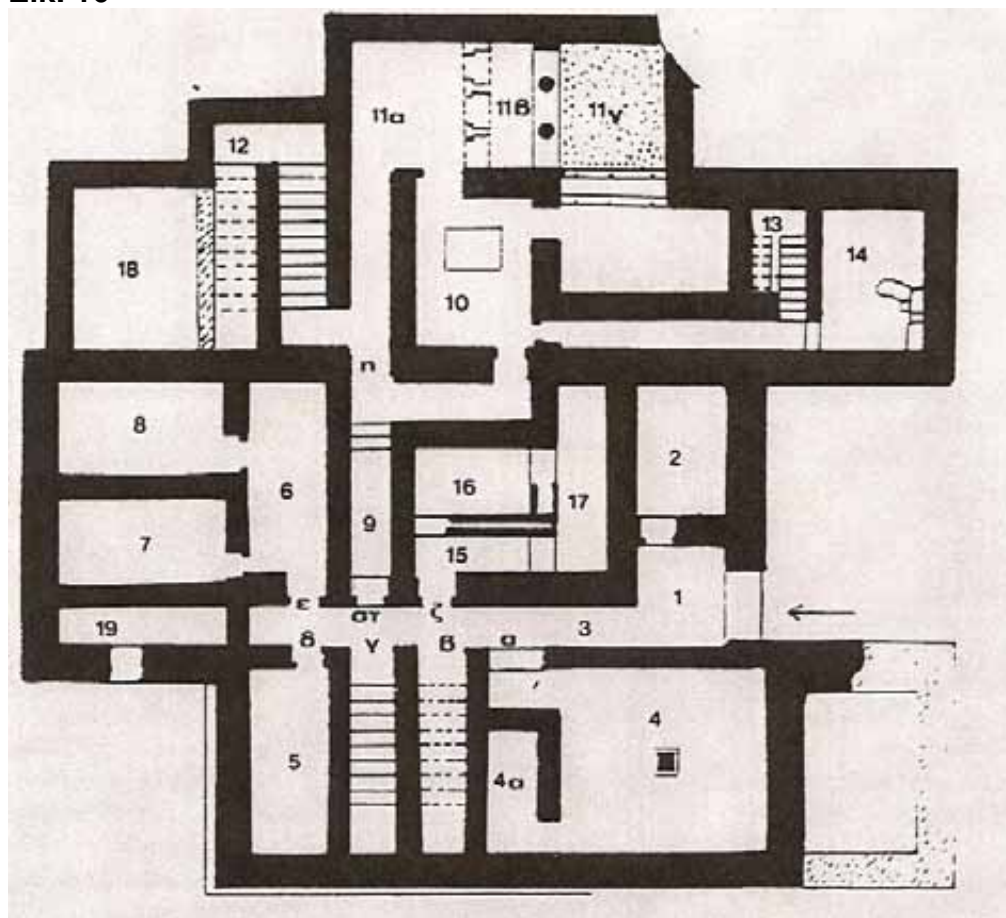
Τύλισος: Κάτοψη της Οικίας Α

Εικ.15

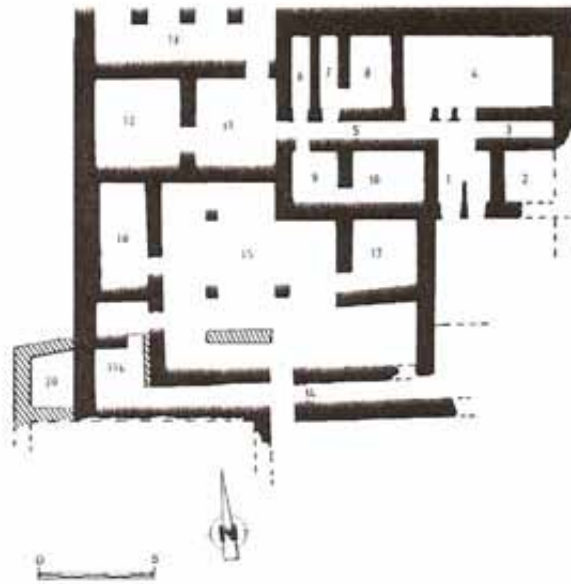
Τύλιος: Κάτοψη της Οικίας Β

Εικ. 16

Τύλιος: Κάτοψη της Οικίας Γ

Εικ.17

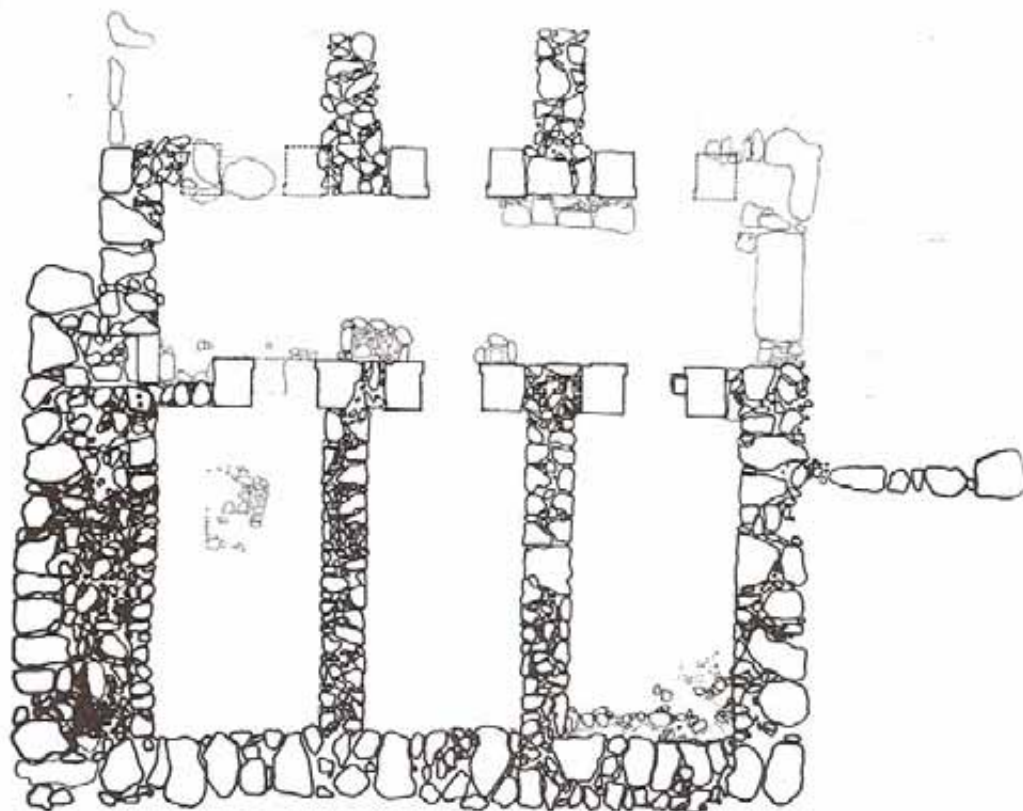
Κάτοψη του μεγάρου του Σκλαβοκάμπου

Εικ.18

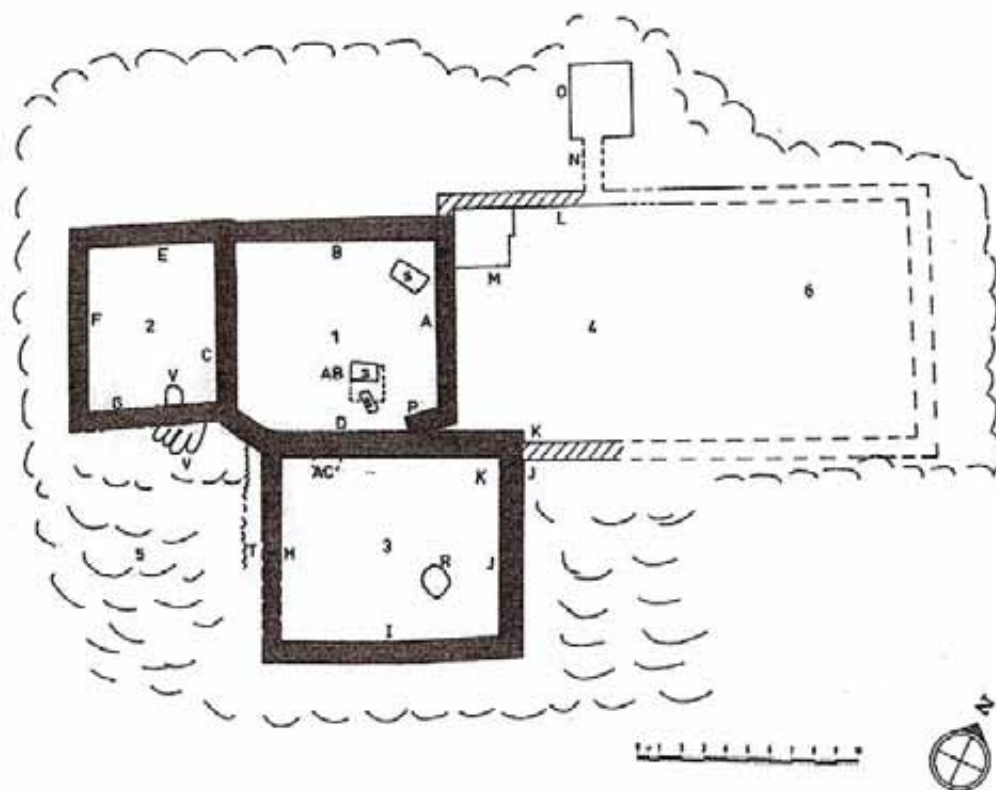
Κάτοψη της αγροικίας στο Βαθύπετρο

Εικ.19

Κάτοψη του οικοδομήματος στα Ανεμοσπήλια

Εικ.20

Κάτοψη του ιερού κορυφής των Γωνιών Φιλιόρημου

Εικ.21

Το ιερό κορυφής των Ατσιπάδων, άποψη από το ιερό κορυφής του Βρύσινα

Εικ.22

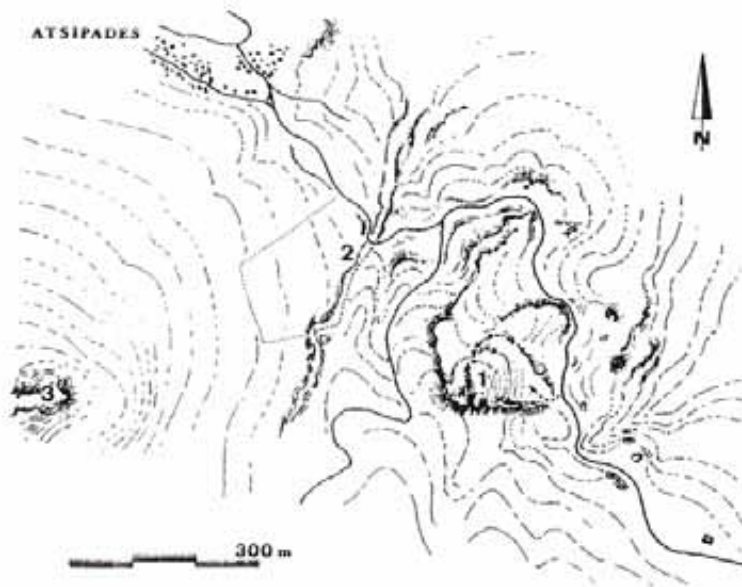
Ιερό κορυφής Ατσιπάδων: Ανώτερο και Χαμηλότερο Άνδρη

Εικ.23

Ατσιπάδων Πήλινα ομοιώματα φαλλών από το ιερό κορυφής των

Εικ.24

Ιερό κορυφής Ατσιπάδων: τοπογραφικός χάρτης της θέσης Ατσιπάδες Φόνισσες

Εικ.25

Άποψη της ευρύτερης περιοχής του Παλαικάστρου από το ιερό κορυφής του Πετσοφά

Εικ.26

Άποψη του οικισμού του Παλαικάστρου από το ιερό κορυφής Πετσοφά

Εικ.27

Τοπογραφικό διάγραμμα του ιερού κορυφής Πετσοφά

Εικ.28

Ιερό κορυφής Πετσοφά: τμήμα τοιχοποιίας

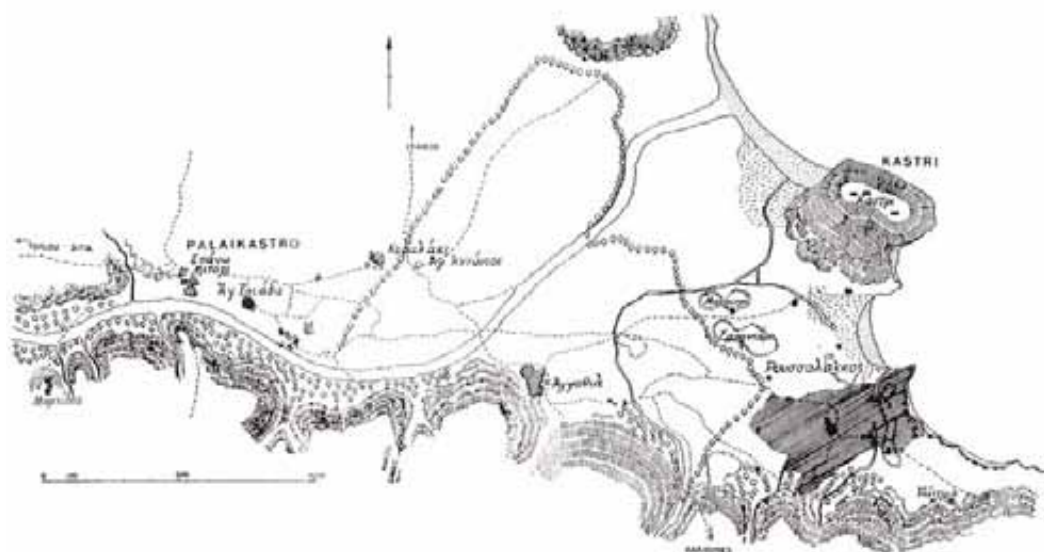
Εικ.29

Άποψη του ιερού κορυφής του Πετσοφά από το Παλαίικαστρο

Εικ.30

Άποψη του λόφου του Καστριου από το ιερό κορυφής Πετσοφά

Εικ.31

Τοπογραφικός χάρτης Καστριου κι ευρύτερης περιοχής

Εικ.32

Πετράς: τμήμα οχυρωματικού τείχους

Εικ.33

Πλακαλόνα Καλαμάφκα: τοπογραφικός χάρτης

Εικ.34

Πετράς: η Ορθογώνια Προεξοχή από τα ανατολικά

Εικ.35

Πετράς: το οχυρωματικό τείχος από τα βόρεια

Εικ.36

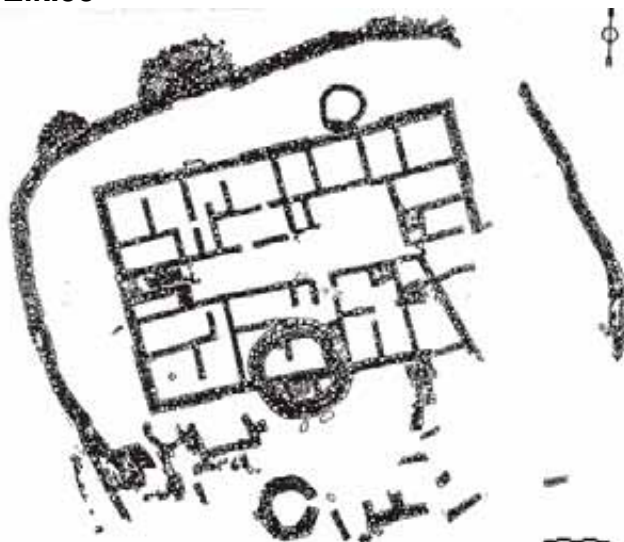
Αγία Φωτιά: το ορθογώνιο κτίριο της ΜΜΙ από τα νοτιοανατολικά

Εικ.37

Αγία Φωτιά: η «κουλούρα» από τα δυτικά

Εικ.38

Αγία Φωτιά: κάτοψη του οικοδομήματος

Εικ.39

Αγία Φωτιά: αεροφωτογραφία του οικοδομήματος

Εικ.40

Πετσοφάς: τμήμα του οικοδομήματος

Εικ.41

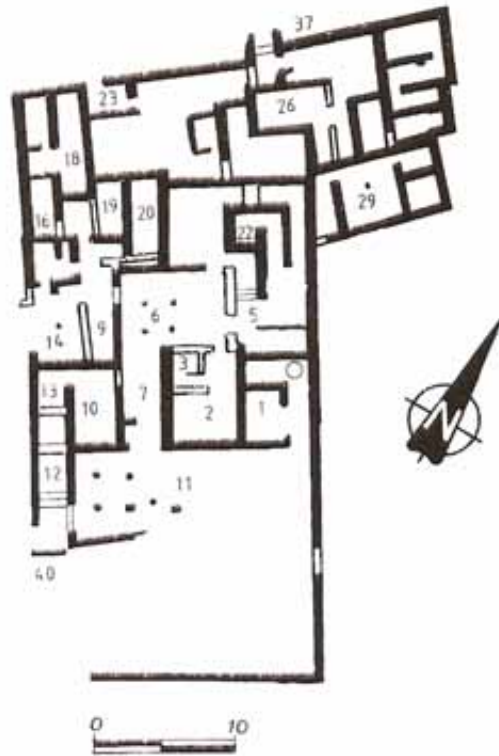
Παλαίκαстро: τοπογραφικό διάγραμμα κατά τη Δεύτερη Ανακτορική περίοδο

Εικ.42

Παλαίκαстро: άποψη οικοδομικού τεραγώνου

Εικ.43

Παλαίκαстро: οικοδομικό τετράγωνο Β

Εικ.44

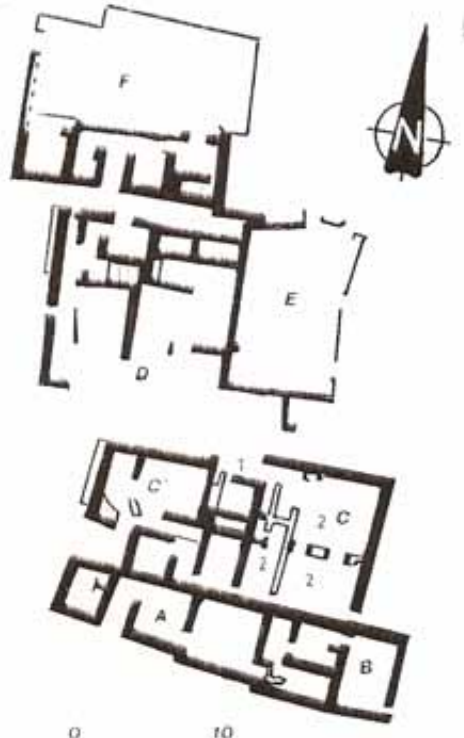
Παλαίκαстро: οικοδομικό τετράγωνο Γ

Εικ.45

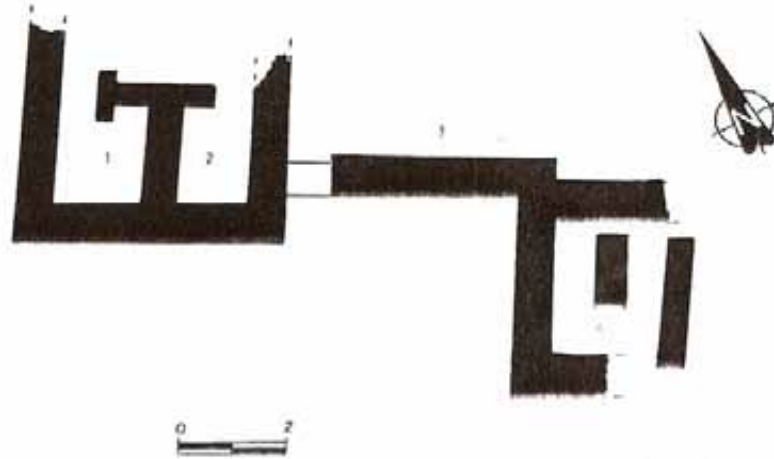
Τμήμα εδωλίου από ελεφαντοστό με δήλωση ανατομικών λεπτομερειών

Εικ.46

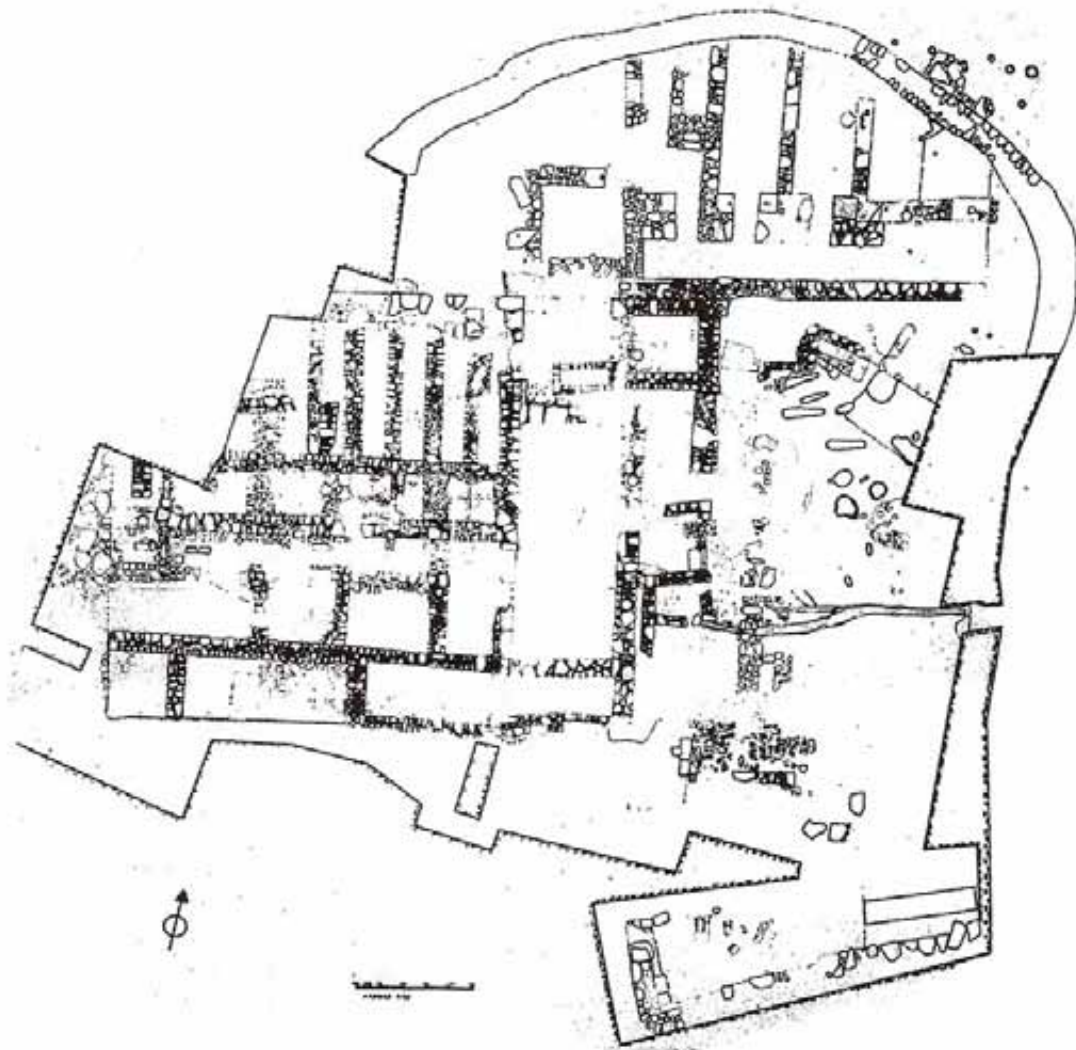
Κάτοψη οικοδομήματος στην περιοχή Κουρεμένος

Εικ.47

Κάτοψη οικοδομήματος στο Βάι

Εικ.48

Πετράς: κάτοψη του ανακτορικού κτιρίου

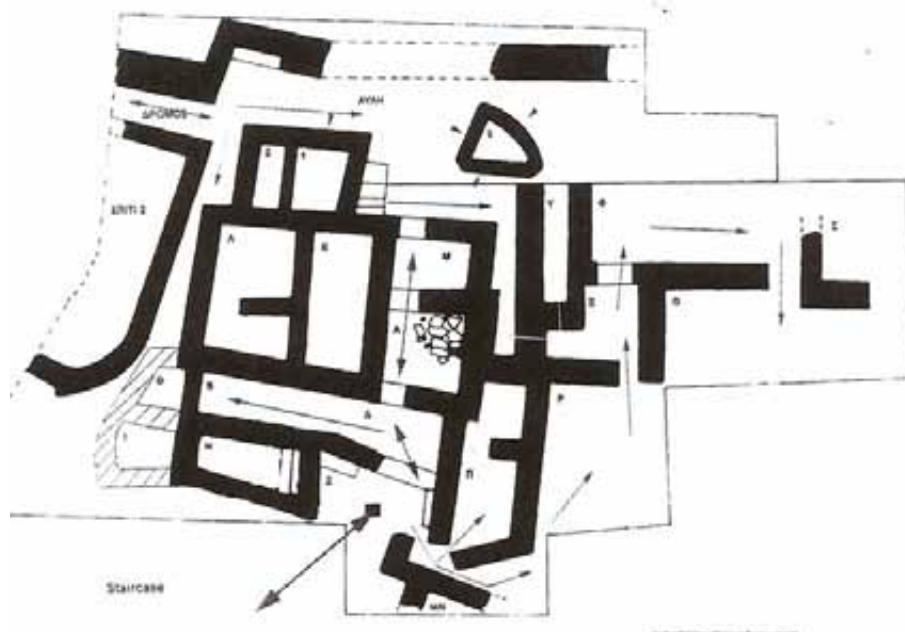
Εικ.49

Πετράς: άποψη του ανακτόρου και της κεντρικής αυλής από νοτιοδυτικά

Εικ.50

Πετράς: άποψη της Κεντρικής Αυλής του ανακτόρου και της πόλης της Σητείας από νοτιοανατολικά

Εικ.51

Πετράς: κάτοψη Σπιτιού Ι.1

Εικ.52

Τραβόσταλος: θέα από το ιερό προς άλλα ιερα κορυφής στα N-NA

Εικ.53

Τραόσταλος: θέα από το ιερό προς άλλα ιερα κορυφής στα Ν-ΝΑ

Εικ.54

Το Φαράγγι των Νεκρών

Εικ.55

Μινωικός δρόμος που συνδέει τον όρμο της Ζάκρου με την ενδοχώρα

Εικ.56

Ζάκρος: άποψη του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος από τα ανατολικά

Εικ.57

Κατελιόνας: ο λόφος του Σταυρωμένου

Εικ.58

Τραόσταλος: το κτίριο Β από τα νοτιοδυτικά

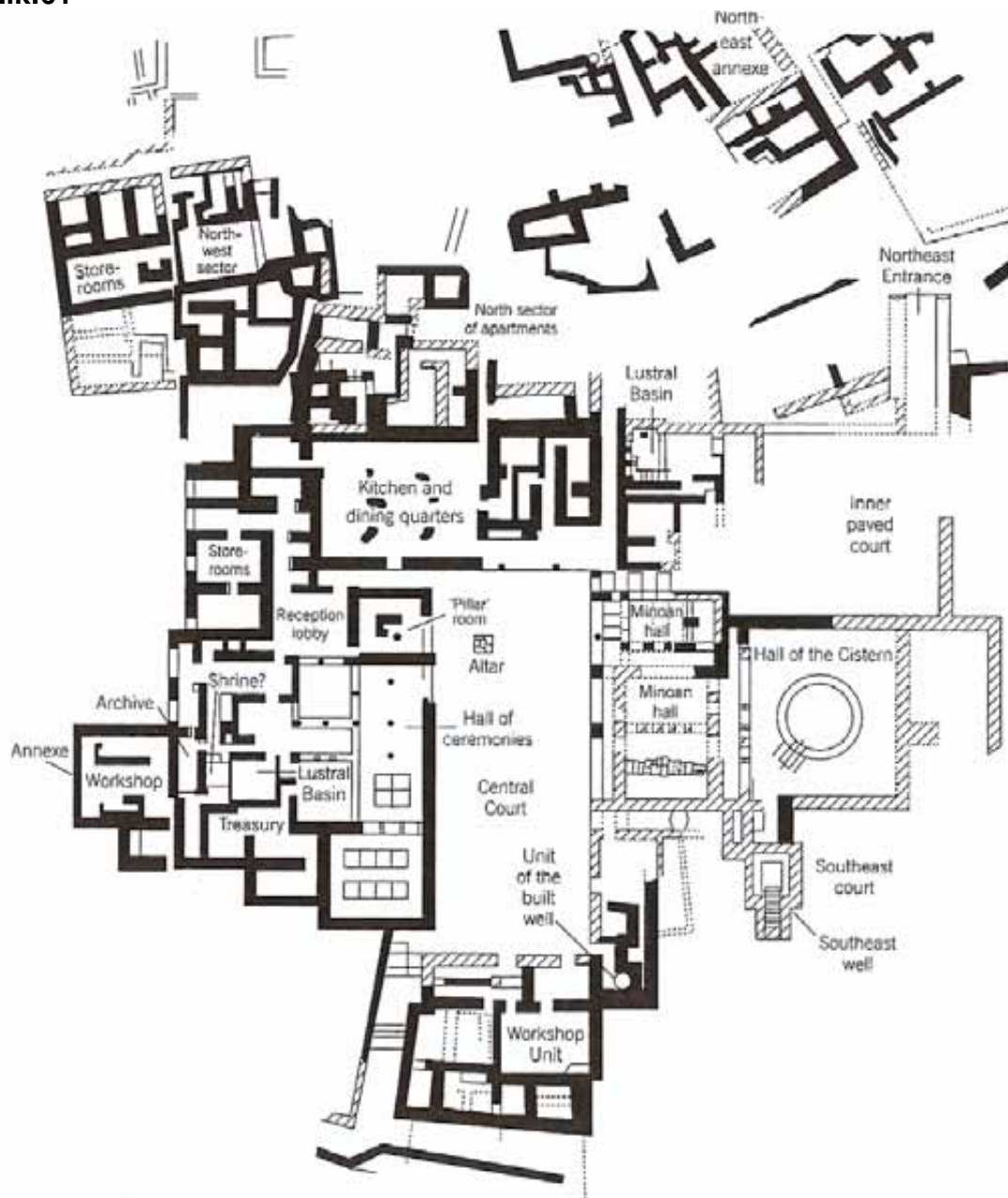
Εικ.59

Ζάκρος: το κτίριο Γ από τα ανατολικά

Εικ.60

Ζάκρος: άποψη του ανακτόρου από τα νοτιοανατολικά

Εικ.61

Ζάκρος: κάτοψη του νεοανακτορικού συγκροτήματος

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ
ΧΑΡΤΕΣ

ΧΑΡΤΗΣ 1.1

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΓΙΟΥΧΤΑ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΧΑΡΤΗΣ 1.2

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΓΙΟΥΧΤΑ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΧΑΡΤΗΣ 1.3

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΓΙΟΥΧΤΑ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΧΑΡΤΗΣ 1.4

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΓΙΟΥΧΤΑ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΧΑΡΤΗΣ 2.1

ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΑΙΣΙΠΑΔΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΠΑΛΑΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΧΑΡΤΗΣ 2.2

ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΑΙΣΙΠΑΔΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΧΑΡΤΗΣ 3.1

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΠΕΤΣΟΦΑ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΧΑΡΤΗΣ 3.2

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΠΕΤΣΟΦΑ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΧΑΡΤΗΣ 3.3

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΠΕΤΣΟΦΑ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΧΑΡΤΗΣ 4.1

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΧΑΡΤΗΣ 4.2

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΧΑΡΤΗΣ 4.3

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ: ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΠΗΓΕΣ ΑΝΤΛΗΣΗΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ.1: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.2: Nowicki K., *AEGAEUM 21*, DEFENSIBLE SITES IN CRETE c. 1200-800 B.C (LMIIIB/IIIG THROUGH EARLY GEOMETRIC), 2000, σελ. 44

Εικ.3: Karetsou Al., "THE PEAK SANCTUARY OF MT JUKTAS" στο *SANCTUARIES AND CULTS*, eds. Hagg R.& Marinatos N., STOCKHOLM, 1981, σελ. 145

Εικ.4: Karetsou Al., "THE PEAK SANCTUARY OF MT JUKTAS" στο *SANCTUARIES AND CULTS*, eds. Hagg R.& Marinatos N., STOCKHOLM, 1981, σελ. 147

Εικ.5: Karetsou Al., "THE PEAK SANCTUARY OF MT JUKTAS" στο *SANCTUARIES AND CULTS*, eds. Hagg R.& Marinatos N., STOCKHOLM, 1981, σελ. 146

Εικ.6: Πετράκος Β(επιμ.) *ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1989*, ΑΘΗΝΑ, 1990, σελ. 149

Εικ.7: MacGillivray J.A., "The Early History of the Palace at Knossos(MMI-II)", in *KNOSSOS. A Labyrinth of History*, eds. Evely D., Hughes-Brock H., Momigliano N., 1994, σελ. 51

Εικ.8: Σακελλαράκης Γ., Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. Ανασκαφή Αρχανών*, ΑΘΗΝΑ, 1994, σελ. 13

Εικ.9: Kyriakides E., *Ritual in the Bronze Age Aegean: The Minoan Peak Sanctuaries*, 2005, σελ. 102

Εικ.10: Dickinson O., *ΑΙΓΑΙΟ. ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ*, ΑΘΗΝΑ 2003, σελ. 217

Εικ.11: Treuil R., Pascal D., Poursat J.-Cl., Touchais G., *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*, ΑΘΗΝΑ 1996, σελ. 313

Εικ.12: Μαντζουράνη Ε. *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ. Από τη νεολιθική εποχή έως και τους νεοανακτορικούς χρόνους*, ΑΘΗΝΑ 2002, σελ.260

Εικ.13: Dickinson O., *ΑΙΓΑΙΟ. ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ*, ΑΘΗΝΑ 2003, σελ. 219

Εικ.14: Βελεγράκη Ε., «ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ. Αρχαιολογικοί χώροι και θέσεις στην επαρχία Μαλεβιζίου», στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ.56

Εικ.15: Βελεγράκη Ε., «ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ. Αρχαιολογικοί χώροι και θέσεις στην επαρχία Μαλεβιζίου», στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ.58

Εικ.16: Βελεγράκη Ε., «ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ. Αρχαιολογικοί χώροι και θέσεις στην επαρχία Μαλεβιζίου», στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, 1993, σελ.60

Εικ.17: *AEGAEUM 17. THE TROUBLED ISLAND.*, eds. Driessen J. & McDonald C. F, 1997, σελ. 127

Εικ. 18: Μαντζουράνη Ε. *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ. Από τη νεολιθική εποχή έως και τους νεοανακτορικούς χρόνους*, ΑΘΗΝΑ 2002, σελ. 253

Εικ.19: Σακελλαράκης Γ. & Σακελλαράκη Ε., *ΑΡΧΑΝΕΣ. ΜΙΑ ΝΕΑ ΜΑΤΙΑ ΣΤΗ ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ*, τ.1, 1997, σελ.271

Εικ.20: Kyriakides E., *Ritual in the Bronze Age Aegean: The Minoan Peak Sanctuaries*, 2005, σελ. 104

Εικ.21: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.22: Peatfield A., “Rural Ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes”, in *C.A.J.*, v. 2, 1992, σελ. 65

Εικ.23: Watrous L. V., “Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period” in CULLEN T., *AEGEAN PREHISTORY: A REVIEW*, Boston, 2001, σελ. 196

Εικ.24: Nowicki K., *AEGAEUM 21*, DEFENSIBLE SITES IN CRETE c. 1200-800 B.C (LMIIIB/IIIG THROUGH EARLY GEOMETRIC), 2000, σελ. 205

Εικ.25: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.26: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.27: Dickinson O., *ΑΙΓΑΙΟ. ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ*, ΑΘΗΝΑ 2003, σελ. 376

Εικ.28: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.29: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.30: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.31: Nowicki K., *AEGAEUM 21*, DEFENSIBLE SITES IN CRETE c. 1200-800 B.C (LMIIIB/IIIG THROUGH EARLY GEOMETRIC), 2000, σελ. 51

Εικ.32: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.33: Nowicki K., *AEGAEUM 21*, DEFENSIBLE SITES IN CRETE c. 1200-800 B.C (LMIIIB/IIIG THROUGH EARLY GEOMETRIC), 2000, σελ. 52

Εικ.34: Tsipopoulou M., "FROM LOCAL CENTRE TO PALACE: THE ROLE OF FORTIFICATION IN THE ECONOMIC TRANSFORMATION OF THE SITEIA BAY AREA, EAST CRETE", in *AEGAEUM 19, POLEMOS*, 1999, plate XXXIIIb

Εικ.35: Tsipopoulou M., "FROM LOCAL CENTRE TO PALACE: THE ROLE OF FORTIFICATION IN THE ECONOMIC TRANSFORMATION OF THE SITEIA BAY AREA, EAST CRETE", in *AEGAEUM 19, POLEMOS*, 1999, plate XXXIII d

Εικ.36: Tsipopoulou M., "FROM LOCAL CENTRE TO PALACE: THE ROLE OF FORTIFICATION IN THE ECONOMIC TRANSFORMATION OF THE SITEIA BAY AREA, EAST CRETE", in *AEGAEUM 19, POLEMOS*, 1999, plate XXXIa

Εικ.37: Tsipopoulou M., "FROM LOCAL CENTRE TO PALACE: THE ROLE OF FORTIFICATION IN THE ECONOMIC TRANSFORMATION OF THE SITEIA BAY AREA, EAST CRETE", in *AEGAEUM 19, POLEMOS*, 1999, plate XXXIb

Εικ. 38: Μαντζουράνη Ε. *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ. Από τη νεολιθική εποχή έως και τους νεοανακτορικούς χρόνους*, ΑΘΗΝΑ 2002, σελ. 224

Εικ.39: Watrous L. V., "Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period" in CULLEN T., *AEGEAN PREHISTORY: A REVIEW*, Boston, 2001, σελ. 185

Εικ.40: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.41: Dickinson O., *ΑΙΓΑΙΟ. ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ*, ΑΘΗΝΑ 2003, σελ. 105

Εικ.42: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.43: *AEGAEUM 17. THE TROUBLED ISLAND.*, eds. Driessen J. & McDonald C. F, 1997, σελ. 229

Εικ.44: S.I.M.A. vol. LXVII, TOWN, PALACE AND HOUSE CULT IN MINOAN CRETE, ed. Gesell G. C., GOTEBORG, 1980, σελ. 118

Εικ.45: Catling H. W., A.R. n.35, *ARCHAEOLOGY IN GREECE 1988-89*, σελ. 105

Εικ.46: *AEGAEUM 17. THE TROUBLED ISLAND.*, eds. Driessen J. & McDonald C. F, 1997, σελ. 231

Εικ.47: *AEGAEUM 17. THE TROUBLED ISLAND.*, eds. Driessen J. & McDonald C. F, 1997, σελ. 234

Εικ. 48: Μαντζουράνη Ε. *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ. Από τη νεολιθική εποχή έως και τους νεοανακτορικούς χρόνους*, ΑΘΗΝΑ 2002, σελ. 272

Εικ.49: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.50: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.51: Τσιμποπούλου Μ., Dierckx Η., «Υστερομινωικό ΙΑ σπήτι Ι.1 στον Πετρά Σητείας: Δομή, λειτουργία και κατανομή ευρημάτων» στα *ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ Θ' ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ, τ.Α1*, Ηράκλειο, 2006, σελ.311

Εικ.52: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.53: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.54: Πλάτων Ν., *ΖΑΚΡΟΣ. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 29

Εικ.55: Χρυσουλάκη Στ.& Βοκοτόπουλος Λ., «ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΕΝΟΣ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ. Η έρευνα επιφανείας στην περιοχή του μινωικού ανακτόρου Ζάκρου Σητείας», στο *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ*, τ. 49, 1993, σελ. 72

Εικ.56: Πλάτων Ν., *ΖΑΚΡΟΣ. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, 1974, σελ. 227

Εικ.57: Branigan K., "Prehistoric and early historic settlement in the Ziros region, eastern Crete", in *B.S.A.*,n.93, 1998, σελ. 70

Εικ.58: Chryssoulaki St., "THE TRAOSTALOS PEAK SANCTUARY: ASPECTS OF SPATIAL NORGANISATION" in *AEGAEUM 22, POTNIA. DEITIES AND RELIGION IN THE AEGEAN BRONZE AGE*, 2001, plate XVa

Εικ.59: Chryssoulaki St., "THE TRAOSTALOS PEAK SANCTUARY: ASPECTS OF SPATIAL NORGANISATION" in *AEGAEUM 22, POTNIA. DEITIES AND RELIGION IN THE AEGEAN BRONZE AGE*, 2001, plate XVb

Εικ.60: Προσωπικό αρχείο συγγραφέως

Εικ.61: Preziosi D. & Hitchcock A. L., *Aegean Art and Architecture*, 1999, σελ. 107

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΑ	AEGEAN ARCHAEOLOGY. ART AND ARCHAEOLOGY
AEGAEUM	Annales d'archeologie egeenne del' Universite de Liege et UT-PASP Universite de l'Etat a Liege Universite de Liege Histoire de l'art e t archeologie de la Grece antique University of Texas at Austin Programm in Aegean Scripts and Prehistory
A.J.A.	American Journal of Archaeology THE JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF AMERICA
A.R.	Archaeological Reports
ATTI E MEMORIE	Consiglio Nazionale delle Ricerche ATTI E MEMORIE Del 1° Congresso Internazionale Di Micenologia Roma 27 Settembre- 3 Ottobre 1967 Edizioni del' Ateneo, MCMLXVIII
BCH	Bulletin de Correspondance Hellenique
B.S.A.	The Annual of the British School at Athens
C.A.J	Cambridge Archaeological Journal
ΕΡΓΟΝ	Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
F.M.P.	The Function of the Minoan Palaces Proceedings of the Fourth International Symposium of the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984 eds. Hagg R. & Marinatos N. STOCKHOLM 1987

KADMOS	KADMOS, Zeitschrift fur Vor-Und Fruhgrichische Epigraphic ed. Walter de Gruyter Berlin, New York
ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΑ	ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΑ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ, ΒΡΑΧΑΣΙ ΚΡΗΤΗΣ
ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ	ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ, ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ
Κρητολογ. Συνέδριο	ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
MINOAN SOCIETY	MINOAN SOCIETY, PROCEEDINGS OF THE CAMBRIDGE COLLOQUIUM, 1981, eds. Krzyszkowska O. & Nixon L., general editor Betts J. T., 1983
Minoan Thalassocracy	The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality Proceedings of the Third International Symposium of the Swedish Institute in Athens, 31 May – 5 June 1982 eds. Hagg R. & Marinatos N. STOCKHOLM, 1984
Op. Ath	Opuscula Atheniensi
Π.Α.Ε.	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PROBLEMS IN GREEK PREHISTORY	PROBLEMS IN GREEK PREHISTORY Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens Manchester, April 1986 eds. French E. B & Wardle K. A. general editor John H. Betts Great Britain, 1988

Sanctuaries
and Cults

SANCTUARIES AND CULTS IN THE AEGEAN
BRONZE AGE, Proceedings of the First International
Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13
May, 1980, eds. Hagg R. & Marinatos N
STOCKHOLM, 1981

S.I.M.A.

STUDIES IN MEDITERRANEAN ARCHAEOLOGY

Γ Ε Ν Ι Κ Η Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

Αλεξίου Στ.(1963) «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά τα έτη 1961, 1962, 1963» στα *ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ*, τ. ΙΖ', εκδ. Α. Καλοκαιρινός, 382-412

Αλεξίου Στ.(1966) «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1966» στα *ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ*, τ. Κ', εκδ. Α. Καλοκαιρινός, 319-326

Αλεξίου Στ.(1979) «ΤΕΙΧΗ ΚΑΙ ΑΚΡΟΠΟΛΕΙΣ ΣΤΗ ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ(Ο ΜΥΘΟΣ ΤΗΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ)» στο *ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΑ*, τ.8, Βραχάσι, 43-53

Αλεξίου Στ.(1980) «ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ» στα *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α1-Προ'ι'στορικοί και Αρχαίοι χρόνοι, ΑΘΗΝΑ, 9-22

Βασιλάκης Α.(2000) *ΟΙ 147 ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΡΗΤΗΣ: Ιστορία, μυθολογία, αρχαιολογία, εικόνες.* εκδ. ΚΑΙΡΑΤΟΣ, ΗΡΑΚΛΕΙΟ

Βελεγράκη Μ.(1993) «ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ. Αρχαιολογικοί χώροι και θέσεις της επαρχίας Μαλεβιζίου» στο *ΤΟ ΜΑΛΕΒΙΖΙ από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*

Blackman D. "Archaeology in Greece 1999-2000" in *A.R.* n. 46, 3-151

Blackman D. "Archaeology in Greece 2000-2001" in *A.R.* n. 47, 1-144

Blackman D. "Archaeology in Greece 2001-2002" in *A.R.* n. 48, 1-115

Βοκοτόπουλος Λ.(2000) «ΟΧΥΡΕΣ ΠΡΩΤΟΜΙΝΩΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΖΑΚΡΟΥ» στα *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α1- Προ'ι'στορικοί και Αρχαίοι χρόνοι, Ηράκλειο, 129-146

Bonsaquet R. C.(1902) "EXCAVATIONS AT PALAIKASTRO I" in *B.S.A.*, n.VIII, SESSION 1901-2, MACMILLAN&CO, London , 286-316

Bonsaquet R. C.(1903) "EXCAVATIONS AT PALAIKASTRO II. The Second Campaign-Outlying Sites" in *B.S.A.*, n.IX, SESSION 1902-3, εκδ. MACMILLAN&CO, London, 274-289

Branigan K.(1988) "Some Observations on State Formation in Crete" in *PROBLEMS IN GREEK PREHISTORY*, general editor J. H. Betts, Bristol Classical Press, Great Britain, 63-71

Branigan K.(1998) "PREHISTORIC AND EARLY HISTORIC SETTLEMENT IN THE ZIROS REGION, EASTERN CRETE", in *B.S.A.*, n.93, 31-34 GORDON SQUARE, LONDON, 23-90

Branigan K.(2000) "LAMNONI-A LATE NEOLITHIC LANDSCAPE IN EASTEN CRETE" in *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α1-Προϊστορικοί και Αρχαίοι χρόνοι, Ηράκλειο, 161-167

Castleden R.(1993) *MINOANS. Life in Bronze Age Crete*, εκδ. Routledge, LONDON & NEW YORK

Catling H. W. "Archaeology in Greece 1988-89" in *A.R.* n.35, 3-116

Christopoulos A. G. & Bastias C. J.(eds)(1970) *PREHISTORY AND PROTOHISTORY*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania

Chryssoulaki St. & Platon L.(1987) "Relations between the Town and Palace of Zakros" in *F.M.P.*, eds. Hagg R.&Marinatos N., STOCKHOLM, 77-80

Χρυσουλάκη Στ. & Βοκοτόπουλος Λ.(1993) «ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΕΝΟΣ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ. Η έρευνα επιφανείας στην περιοχή του μινωικού ανακτόρου Ζάκρου Σητείας» στο *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ*, τριμηνιαίο περιοδικό, τ.49, 70-77

Χρυσουλάκη Στ.(1999) «ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ» στο *ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ*, περίοδος Δ', τ. 7, ΧΑΝΙΑ, 311-317

Χρυσουλάκη Στ.(2000) «ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΡΑΟΣΤΑΛΟΥ» στο *ΑΔ*, 50 Β 2-ΧΡΟΝΙΚΑ, 756-758

Χρυσουλάκη Στ.(2000) «ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 'ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ'» στο *ΑΔ*, τ.50 Β 2-ΧΡΟΝΙΚΑ, 758-760

Chryssoulaki St.(2001) "THE TRAOSTALOS PEAK SANCTUARY: ASPECTS OF SPATIAL ORGANISATION", in *AEGEAN 22- POTNIA. Deities and Religion in the Aegean Bronze Age*, eds. Laffineur R.&Hagg R., 57-68

Cunningham T.(2001) "Variations on a Theme: Divergence in Settlement Patterns and Spatial Organisation in the Far East of Crete during the Proto- and Neopalatial Periods" in *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, ed. Branigan K., Sheffield Academy Press, 72-85

Δαβάρας Κ.(1972) «Αρχαιότητες και μνημεία ανατολικής Κρήτης: ανασκαφαί και αναστηλώσεις», *ΑΔ* 27 Β 2-ΧΡΟΝΙΚΑ, 647-654

Davaras C.(1975) "Three shreds inscribed in Linear A, from Traostalos" in *KADMOS*, BAND III/HEFT 2, Walter De Gruyter, Berlin, New York, 167

Davaras C.(1976) *Guide to Cretan Antiquities*, Park Ridge, Noyes Press, New Jersey

Dawkins R. M.(1903)“EXCAVATIONS AT PALAIKASTRO II. The Pottery” in *B.S.A.*, n.IX, SESSION 1902-3, εκδ. MACMILLAN&CO, London, 290-328

Dickinson O.(2003) *ΑΙΓΑΙΟ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ*, εκδ. Α.ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ, ΑΘΗΝΑ

Dietrich B. C.(1974) *THE ORIGINS OF GREEK RELIGION.*, Walter de Gruyter, BERLIN-NEW YORK

Driessen J. M. & MacGillivray J. A.(1989) “THE NEOPALATIAL PERIOD IN EAST CRETE” *AEGAEUM 3-TRANSITION. Le Monde Egeen Du Bronze MoyenAu Bronze Recent*, ed. Laffineur R., 99-108

Driessen J. & MacDonald C. F.(eds)(1997) *AEGAEUM 17-THE TROUBLED ISLAND. Minoan Crete before and after the Santorini eruption*

Driessen J.(1999) “THE DISMANTLING OF A MINOAN HALL AT PALAIKASTRO (KNOSSIANS GO HOME?)” in *AEGAEUM 20-MELETEMATA.*, vol.I, Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year, ed. Betancourt P., Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W. D., 227-239

Driessen J.(2001) “History and Hierarchy: Some Observations on the Settlement pattern in Minoan Crete” in *Urbanism in the Aegean Bronze age*, ed. Branigan K., Sheffield Academic Press, 51-71

Driessen J. M., MacGillivray J. A., Sackett A.(2006) “THE LMI PERIOD AT PALAIKASTRO: NEW EVIDENCE FOR THE SANTORINI ERUPTION” στα *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α1-Προΐστορική Περίοδος-Ανασκαφικά Δεδομένα, Ηράκλειο, 379-387

Faure P.(1967) “Nouvelles Recherches sur trois sortes de sanctuaries cretois” in *BCH XCI*, ed. E. De BOCCARD, 114-150

Fitton J. L.(2002) *MINOANS. People of the past*, The British Museum Press

Gesell G. C.(1985) *TOWN, PALACE AND HOUSE CULT IN MINOAN CRETE*, *S.I.M.A. LXVII*, Paul Astroms Forlag, GOTEBORG

Gesell G. C.(2000) “Popular Religion in late Minoan III Crete” στα *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α1-Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική περίοδος, Ηράκλειο, 497-507

Haggis D.(1999) “Staple Finance, Peak sanctuaries and Economic Complexity in Late Prepalatial Crete” in *FROM MINOAN FARMERS TO ROMAN TRADERS. Sidelights on the economy of ancient Crete*, general editor Chaniotis Ang., eds. Shaler L., Cowey J., Hoover O., Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 53-85

Hatzaki E.(2000) “Construction, Repairs and Reoccupation in the Knossos Town: The Architectural History of the Little Palace” in *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α1-Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική περίοδος, Ηράκλειο, 553-559

Hatzaki E.(2005) *Knossos. The Little Palace*, in *B.S.A.*, Supplementary Volume n.38, The British School at Athens, THAMES AND HUDSON

Hood S. & Warren P.(1966) “Ancient Sites in the Province of Ayios Vasilios valley survey” in *B.S.A.*, n. 61, 31-34 GORDON SQUARE, LONDON, 163-191

Hood S. & Smyth D.(1981) *ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF THE KNOSSOS AREA* in *B.S.A.*, Supplementary Volume n.14, The British School at Athens, THAMES AND HUDSON, 6-15

Hood. S.(1981) “THE ‘COUNTRY HOYSE’ AND MINOAN SOCIETY” in *MINOAN SOCIETY*, eds Krzyszkowska O.&Nixon L., general.editor. Betts H. J., Bristol Classical Press, 129-135

Jones D. W.(1999) *PEAK SANCTUARIES AND SACRED CAVES IN MINOAN CRETE. Comparison of Artifacts*, Paul Astroms Forlag, JONSERED

Kanta A.(1980) *THE LATE MINOAN III PERIOD IN CRETE. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution, S.I.M.A LVIII*, Paul Astroms Forlag, GOTEBORG

Kanta A.(2001) “Cretan Refuge Settlements: Problems and Historical Implications within the wider Context of the Eastern Mediterranean towards the End of the Bronze Age” in *DEFENSIBLE SETTLEMENTS OF THE AEGEAN AND THE EASTERN MEDITERRANEAN AFTER c.1200 B.C.* Proceedings of an International Workshop held at Trinity College, Dublin, eds. Karageorghis V.&Morris E. C., Nicosia, 13-21

Καρέτσου Αλ.(1976) «ΙΕΡΟΝ ΚΟΡΥΦΗΣ ΓΙΟΥΧΤΑ» στο *Π.Α.Ε.*1974, εν Αθήναις, 228-239

Karetsou Al.(1981) “THE PEAK SANCTUARY OF MT JUKTAS” in *Sanctuaries and Cults*, eds. Hagg R.&Marinatos N., STOCKHOLM, 137-153

Kyriakides E.(2005) *Ritual in the Bronze Age Aegean: The Minoan Peak Sanctuaries*, Great Britain, 2005

MacGillivray J. A., Sackett L. H., Driessen J., Smyth D.(1987) “EXCAVATIONS AT PALAIKASTRO, 1986” in *B.S.A.*, n. 82, 31-34 GORDON SQUARE, LONDON, 135-154

MacGillivray J. A., Sackett L. H., Driessen J., MacDonald C., Smyth D.(1988) “EXCAVATIONS AT PALAIKASTRO, 1987” in *B.S.A.*, n. 83, 31-34 GORDON SQUARE, LONDON, 259-282

MacGillivray J. A., Sackett L. H., Driessen J., Bridges R., Smyth D.(1989) “EXCAVATIONS AT PALAIKASTRO, 1988” in *B.S.A.*, n. 84, 31-34 GORDON SQUARE, LONDON, 417-445

MacGillivray J. A., Sackett L. H., Driessen J.(1998) “EXCAVATIONS AT PALAIKASTRO, 1994&1996” in *B.S.A.*, n. 93, 31-34 GORDON SQUARE, LONDON, 221-268

Μαντζουράνη Ε.(2002) *ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ. Από τη νεολιθική εποχή έως και τους νεοανακτορικούς χρόνους*, εκδ. Α. ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ, ΑΘΗΝΑ

Marinatos N.(1993) *MINOAN RELIGION. Ritual, Image and Symbol*, Columbia, University of South Carolina Press

Μαρινάτος Σπ.(1948) «Το μινωικόν μέγαρον Σκλαβοκάμπου» στην *Α.Ε. 1939-1941*, εν Αθήναις, 69-96

Moody J., Peatfield A., Markoulaki S.(2000) “REPORT FROM THE AGHIOS VASILIOS VALLEY SURVEY” στα *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α2-Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική περίοδος, Ηράκλειο, 359-371

Morris E. C., Batten V.(2000) “Final Neolithic Pottery from the Atsipadhes Peak Sanctuary” στα *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α2-Προϊστορική και Αρχαία Ελληνική περίοδος, Ηράκλειο, 373-382

Μυλωνάς Γ. Ε.(επιμ.)(1980) *ΕΡΓΟΝ 1979*, ΑΘΗΝΑΙ,

Μυλωνάς Γ. Ε.(επιμ.)(1986) *ΕΡΓΟΝ 1985*, ΑΘΗΝΑ

Myres J. R. “EXCAVATIONS AT PALAIKASTRO II. The sanctuary-site of Petsofas” in *B.S.A.*, n.IX, SESSION 1902-3, εκδ. MACMILLAN&CO, London, 356-387

Nilsson M. P.(1968) *THE MINOAN-MYCENAEAN RELIGION AND ITS SURVIVAL IN GREEK RELIGION*, Lund, C.W.K. Gleerup, Denmark

Nowicki K.(1994) “Some Remarks on the Pre- and Protopalatial Peak Sanctuaries in Crete” in *AEA*, vol.1, ed. Rutkowski B., WARSAW, 31-48

Nowicki K.(ed.)(2000) *AEGAEUM 21-DEFENSIBLE SITES IN CRETE c. 1200-800 B.C.(LMIIIB/G THROUGH THE EARLY GEOMETRIC)*

Nowicki K.(2001)“MINOAN PEAK SANCTUARIES: REASSESSING THEIR ORIGINS” in *AEGEAN 22- POTNIA. Deities and Religion the Aegean Bronze Age*, ed. Laffineur R.&Hagg R., 31-38

Nowicki K.(2001) “SEA-RAIDERS AND REFUGEES: PROBLEMS OF DEFENSIBLE SITES IN CRETE c. 1200 B.C.” in *DEFENSIBLE*

SETTLEMENTS OF THE AEGEAN AND THE EASTERN MEDITERRANEAN AFTER B1200 B.C. Proceedings of an International Workshop held at Trinity College, Dublin, eds. Karageorghis V.&Morris E. C., Nicosia, 23-40

Nowicki K.(2006) “NEW ENIDENCE FOR THE FINAL NEOLITHIC IN CRETE” στα *Πεπραγμένα Θ’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α1- Προϊστορική Περίοδος- Ανασκαφικά Δεδομένα, Ηράκλειο, 253-261

Ορλάνδος Α. Κ.(επιμ.)(1965) *ΕΡΓΟΝ 1964*, ΑΘΗΝΑΙ

Ορλάνδος Α. Κ.(επιμ.)(1975) *ΕΡΓΟΝ 1974*, ΑΘΗΝΑΙ

Ορλάνδος Α. Κ.(επιμ.)(1976) *ΕΡΓΟΝ 1975*, ΑΘΗΝΑΙ, 176-178

Ορλάνδος Α. Κ.(επιμ.)(1978) *ΕΡΓΟΝ 1977*, ΑΘΗΝΑΙ

Παναγιωτάκης Ν.(επιμ)(1987). *ΚΡΗΤΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ*, τ.1, ΚΡΗΤΗ

Peatfield A. A. D.(1981) “Palace and Peak: The Political and Religious Relationship between Palaces and Peak Sanctuaries” in *Sanctuaries and Cults*, eds. Hagg R.&Marinatos N., STOCKHOLM, 89-93

Peatfield A. A. D.(1983)“THE TOPOGRAPHY OF MINOAN PEAK SANCTUARIES” in *B.S.A.*, n. 78, 31-34 GORDON SQUARE, LONDON, 273-279

Peatfield A. A. D.(1987) “Palace and Peak: The Political and Religious Relationship between Palaces and peak Sanctuaries” in *F.M.P.*, eds. Hagg R. & Marinatos N., STOCKHOLM, 89-93

Peatfield A. A. D. & Brown A.(1987) “Stous Anthropolithous: a Minoan site near Epano Zakro Sitias” in *B.S.A.*, n. 82, 31-34 GORDON SQUARE, LONDON, 23-33

Peatfield A. A. D.(1990) “MINOAN PEAK SANCTUARIES: HISTORY AND SOCIETY” in *Opuscula Atheniensia XVIII*, Paul Astrom Forlag, GOTEBORG, 117-131

Peatfield A. A. D.(1992) “Rural ritual in Bronze Age Crete: The Peak Sanctuary at Atsipadhes” in *C.A.J.*, n. 2, 59-87

Πετράκος Β.(επιμ.)(1989) *ΕΡΓΟΝ 1988*, ΑΘΗΝΑ, 160-165

Πετράκος Β.(επιμ.)(1990) *ΕΡΓΟΝ 1989*, ΑΘΗΝΑ, 147-152

Πλατάκης Ε.(1970) «Υστερομινωικά-Υπομινωικά κτίσματα εις Καστροκεφάλαν Αλμυρού Ηρακλείου» στα *ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ*, τ. ΚΒ’, εκδ. Α. Καλοκαιρινός, 511-514

Πλάτων Ν.(1951) «ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΜΑΖΑ(ΚΑΛΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΠΕΔΙΑΔΟΣ) ΚΑΙ ΤΑ ΜΙΝΩΙΚΑ ΙΕΡΑ ΚΟΡΥΦΗΣ» στα *ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ*, τ. Ε', εκδ. Α. Καλοκαιρινός, ΗΡΑΚΛΕΙΟ, 97-160

Πλάτων Ν.(1974) *ΖΑΚΡΟΣ. Το νέον μινωικόν ανάκτορον*, ΑΘΗΝΑΙ

Prent M.(2005) "Cretan Sanctuaries and Cults. Continuity and Change from Late Minoan III C to the Archaic period" in *Religions in the Graeco-Roman World*, vol. 54, eds. Versnel H. S., Frankfurter D., Hahn J., BRILL, LEIDEN-BOSTON

Preziosi D.(1983) *MINOAN ARCHITECTURAL DESIGN. Formation and Signification*, Mouton Publishers, Berlin, N.Y., Amsterdam

Preziosi D. & Hitchcock A. L.(1999) *Aegean Art and Architecture*, Oxford University Press

Ramage N. & Ramage A.(2000) *ΡΩΜΑΪΚΗ ΤΕΧΝΗ. Από τον Ρωμύλο έως τον Κωνσταντίνο*, επιμ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, UNIVERSITY STUDIO PRESS, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Rutkowski B.(1967) "THE DECLINE OF THE MINOAN PEAK SANCTUARIES" in *ATTI E MEMORIE*, ROMA, 163-168

Rutkowski B.(1986) *The Cult Places of the Aegean*, New Haven: Yale University Press

Rutkowski B.(1988) "MINOAN PEAK SANCTUARIES: THE TOPOGRAPHY AND ARCHITECTURE" , in *AEGAEUM 2*, 71-99

Σακελλαράκης Γ. & Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε.(1994) *ΑΡΧΑΝΕΣ. Ανασκαφή Αρχανών*, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, ΑΘΗΝΑ

Σακελλαράκης Γ. & Σακελλαράκη Ε.(1997) *ΑΡΧΑΝΕΣ. Μια νέα ματιά στη μινωική Κρήτη*, τ.1, εκδ. ΑΜΜΟΣ

Shaw W. J.(1978) "Evidence for the Minoan Tripartite Shrine" in *A.J.A.*, n. 84, 429-448

Soetens S., Sarris A., Topouzi S.(2006) «PEAK SANCTUARIES IN THE MINOAN CULTURAL LANDSCAPE » στα *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α2- Προ'ϊστορική Περίοδος- Αρχιτεκτονική, Ηράκλειο, 313-322

Tomlinson R. A. "Archaeology in Greece 1994-95" in *A.R.* n. 41, 1-74

Τσιμποπούλου Μ.(1988) «ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ ΣΗΤΕΙΑΣ: ΤΟ ΝΕΟ ΕΥΡΗΜΑ» στο *PROBLEMS IN GREEK PREHISTORY*, general editor J. H. Betts, Bristol Classical Press, Great Britain, 31-47

Τσιποπούλου Μ.(1994/96) «ΠΕΤΡΑΣ» στο *Κρητική Εστία*, τ. 5, ΧΑΝΙΑ, 366-378

Tsiporouli M.(1999) "FROM LOCAL CENTRE TO PALACE: THE ROLE OF FORTIFICATION IN THE ECONOMIC TRANSFORMATION OF THE SITEIA BAY AREA, EAST CRETE" in *AEGAEUM 19-POLEMOS. Le Contexte Guerrier en Egee a l' Age du Bbronze*, I, ed. Laffineur R., 179-190

Tsiporouli M.(1999) "BEFORE, DURING, AFTER: THE ARCHITECTURAL PHASES OF THE PALATIAL BUILDING AT PETRAS, SITEIA" in *AEGAEUM 20-MELETEMATA.*, vol.III, Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as he enters his 65th year, ed. Betancourt P., Karageorghis V., Laffineur R., Niemeier W. D., 847-856

Τσιποπούλου Μ. & Dierckx H.(2006) «ΥΣΤΕΡΟΜΙΝΩΙΚΟ ΙΑ ΣΠΙΤΙ Ι.1 ΣΤΟΝ ΠΕΤΡΑ ΣΗΤΕΙΑΣ: ΔΟΜΗ, ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ» στα *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Α1-Προ'ϊστορική Περίοδος- Ανασκαφικά Δεδομένα, Ηράκλειο, 297-315

Treuil R., Pascal D., Poursat J.-Cl., Touchais G.(1996) *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ- Μ. ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ, ΑΘΗΝΑ

Τζεδάκις Γ., Χρυσουλάκη Στ., Βοκοτόπουλος Λ.(1994/96) «ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 'ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ'» στο *Κρητική Εστία*, τ. 5, ΧΑΝΙΑ

Τζεδάκις Γ., Χρυσουλάκη Στ., Βοκοτόπουλος Λ., Σφυρόερα Α.(1999) «ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 'ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ'» στο *Κρητική Εστία*, τ. 7, ΧΑΝΙΑ, 317-326

Warren P.(1984) "The Place of Crete in the Thalassocracy of Minos" in *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality*, eds. Hagg R.& Marinatos N., STOCKHOLM, 39-43

Warren P.(1987) "The Genesis of the Minoan Palace" in *F.M.P.*, eds. Hagg R.& Marinatos N., STOCKHOLM, 47-56

Watrous L. V.(1982) *LASITHI. A HISTORY OF SETTLEMENT ON A HIGHLAND PLAIN IN CRETE*, American School of Classical Studies at Athens, PRINCETON, NEW JERSEY

Watrous L. V.(1994) "Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period" in *A.J.A.*, vol. 98, n. 4, 695-753

Watrous L. V.(1995) "Some Observations on Minoan Peak Sanctuaries" in *AEGAEUM 12-POLITEIA. Society and State in the Aegean Bronze Age*, eds. Laffineur R.&Niemeier W. D., 393-403

Watrous L. V.(1996) *AEGAEUM 15-THE CAVE OF ZEUS AT PSYCHRO. A Study of Extra-Urban Sanctuaries in Minoan and Early Iron Age*

Watrous L. V.(2001) “Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period” in *AEGEAN PREHISTORY. A Review*, ed. Cullen T., American Journal of Archaeology Supplement 1, Archaeological Institute of America, Boston, 157-216

Whittaker H.(1997) *MYCENAEAN CULT BUILDINGS. A study of the Architecture and Function in the Context of the Aegean and the Eastern Mediterranean*, The Norwegian Institute of Athens, Bergen

Wilson D.(1994) “KNOSSOS BEFORE THE PALACES: AN OVERVIEW OF THE EARLY BRONZE AGE(EMI-II)” in *KNOSSOS. A Labyrinth of History*, Papers Presented in honour of Sinclair Hood, eds. Evelyn D., Hughes-Brock H., Momigliano N., The British School at Athens,

www.uk.digiserve.com 8/2/2008

Χατζηδάκης Ι.(1912) «Τύλισος Μινωική» στην *Α.Ε.* 1912, 197-233

Ζώης Α.(1998) *ΚΡΗΤΗ: Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ*, τ. 2, ΑΘΗΝΑ